

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»

О. В. Мельник

**ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА
ДИТИНИ ПРИ УСИНОВЛЕННІ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Монографія

Одеса
«Юридична література»
2022

Монографія присвячена комплексному аналізу особливостей здійснення особистих немайнових прав дитини при усиновленні. Проаналізовано національний та зарубіжний досвід, що надало можливість прийти до комплексних та більш обґрунтованих висновків і пропозицій. Значна увага приділена вивченню матеріалів судової практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини та судів України. Визначено перспективи розвитку правового регулювання здійснення особистих немайнових прав дитини, що виникають при усиновленні; запропоновано шляхи удосконалення законодавства у сфері сімейних правовідносин; надано конкретні пропозиції й рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання особистих немайнових відносин, що виникають при усиновленні.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика здійснення особистих немайнових прав дитини, що виникають при усиновленні.

Рецензенти:

С. Б. Булеца, д-р юрид. наук, професор, зав. кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Л. В. Діденко, д-р юрид. наук, професор, доцент кафедри цивільного і господарського права та процесу Міжнародного гуманітарного університету;

С. С. Журило, канд. юрид. наук, начальник управління державної реєстрації Юридичного департаменту Одеської міської ради

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 4 від 30 листопада 2021 р.)

ВСТУП

Проблема сирітства в Україні завжди потребувала значної уваги з боку як держави, так і суспільства. Останнім часом вирішення питань в даному напрямку лише актуалізується, адже, як свідчать дані Державного комітету статистики України, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з кожним роком збільшується.

Причини, внаслідок яких діти втрачають батьківське піклування, поділяють на внутрішньосімейні та загальнодержавні. До внутрішньосімейних відносять: передчасну смерть батьків чи їх тяжку хворобу, раннє або позашлюбне материнство і подальша відмова батьків (матерів) від своїх дітей, неналежне виконання батьками своїх обов'язків по вихованню дітей, відбування покарання у виді позбавлення волі, вживання батьками алкоголю та наркотичних речовин тощо. Загальнодержавними причинами є: серйозні економічні проблеми у сім'ї, скорочення віку населення, погіршення здоров'я населення, відсутність дієвих соціальних програм підтримки сімей, які опинилися у тяжких життєвих умовах тощо. Зазначене, в сукупності, призводить до зростання кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Розвиток сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які дають можливість дитині отримати виховання у родині, грає важливу роль у захисті прав таких дітей.

Аналіз правовідносин, які виникають в результаті усиновлення, дають змогу вести мову про можливість створення справжніх сімейних відносин між усиновлювачем та усиновленим. В даному контексті важливим є питання щодо забезпечення прав дитини при усиновленні. В Україні правова проблематика ефективності такого забезпечення є одним з найбільш перспективних напрямів наукового дослідження. Це обумовлено активними процесами усиновлення, що мають позитивну тенденцію протягом останніх років; задекларованим обов'язком держави і суспільства всебічно охороняти права та інтереси дітей, позбавлених батьківського піклування; увагою, що

приділяється реалізації та охороні особистих немайнових прав дитини при усиновленні.

Специфіка цих правовідносин полягає в особливому суб'єктному та об'єктному складі, характерних особливостях їх виникнення, зміни та припинення. Об'єктивний розвиток сучасного сімейного законодавства вказує на формування цілком самостійного інституту особистих немайнових прав дитини при усиновленні, що потребує відповідного наукового супроводу та аналітичного вдосконалення.

Подібний інститут права та законодавства, що перебуває в Україні на етапі зародження, в деяких розвинутих країнах вже давно є повністю сформованим. У зв'язку з цим встановлено необхідність проведення порівняльно-правового дослідження особливостей особистих немайнових прав дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн (Англії, Німеччини).

Вивчення законодавчої бази та правозастосовної практики щодо забезпечення особистих немайнових прав дитини при усиновленні надасть змогу виявити перспективні напрями розвитку вітчизняного інституту особистих немайнових прав дитини при усиновленні та запозичити найбільш ефективні механізми реалізації цих прав.

У зв'язку з цим процес вдосконалення інституту особистих немайнових прав дитини при усиновленні не може обмежитись лише окремими змінами та потребує комплексного наукового обґрунтування з урахуванням позитивного досвіду окремих зарубіжних країн.

РОЗДІЛ 1.

УСИНОВЛЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ОКРЕМИХ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНИ

1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження особистих немайнових прав дитини

Питання, пов'язані з дослідженням природи, визначенням поняття, системи та особливостей реалізації особистих немайнових прав фізичних осіб є одним з актуальних у сучасній цивілістиці. Значна кількість досліджень відносин, що виникають в процесі реалізації особистих немайнових прав, є досить значною як в Україні, так і за кордоном. Неабиякий інтерес до даної тематики обумовлюється значимістю особистих немайнових прав для кожної фізичної особи та, особливо, гарантій їх реалізації та захисту. Багатогранність цих відносин обумовлює важливість проведення додаткових досліджень з урахуванням тенденцій змін, що відбуваються у сучасному суспільстві.

Одним з напрямів дослідження теорії особистих немайнових прав є питання про особисті немайнові відносини, що виникають внаслідок усиновлення. При обґрунтуванні актуальності такої теми дослідження, слід звернути увагу на відсутність монографічних праць з відповідної тематики. Окремі питання, пов'язані з набуттям, реалізацією та захистом особистих немайнових прав дитини, зокрема після її усиновлення лише побічно розглядалися деякими дослідниками.

Для всебічного розгляду представленої теми слід зупинити увагу на трьох напрямках – складових частин для даного дослідження: питаннях визначення усиновлення як підстави виникнення прав та обов'язків для усиновителів та усиновленої дитини; визначення поняття та надання класифікації прав та інтересів дитини при здійсненні її усиновлення; визначення специфіки особистих немайнових відносин, прав та обов'язків

подружжя, дітей та батьків як членів родини, що приймає на виховання усиновлену дитину як дочку або сина.

Основним напрямом в межах даного дослідження є вивчення праць з питань регулювання правовідносин, що виникають при усиновленні, що свідчить про доцільність аналізу поглядів науковців щодо визначення усиновлення та об'єднання їх у різні концептуальні напрями.

В рамках першої групи будуть розглянуті дефініції усиновлення дитиноцентристського характеру, зокрема, як: засіб задоволення інтересів неповнолітніх дітей; інститут, що гарантує дотримання прав дітей; пріоритетна форма особливого захисту і допомоги, що надається державою дітям, які позбавлені свого сімейного оточення; пріоритетна юридична форма влаштування в сім'ю дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх виховання, утримання, навчання, захисту; основний вид визначення долі дитини; спосіб захисту прав дитини жити і виховуватися у сім'ї, знати своїх батьків та інших родичів, повноцінно з ними спілкуватися, отримувати від них піклування і матеріальне утримання, реалізовувати свої майнові права, що витікають з факту споріднення; реалізація принципу пріоритету сімейного виховання дітей, турботи про їх благополуччя та розвиток.

В рамках другої групи дефініцій усиновлення розглянуті такі, що тлумачать поняття усиновлення через загальні юридичні категорії, зокрема такі, як: юридичний факт; юридична дія, з якою пов'язується виникнення, зміна і припинення правовідносин; юридичний акт, тобто така правомірна дія, яка спрямована на досягнення конкретного правового результату; правовідношення, тобто урегульоване нормами права суспільне відношення, учасники якого є носіями суб'єктивних прав і обов'язків; штучний правовий зв'язок; правовий інститут; фікція; юридичний процес; процедура; спосіб реалізації права фізичної особи на сім'ю.

До третьої групи дефініцій усиновлення слід віднести визначення, які мають соціально-правовий характер, зокрема такі, як: соціальне явище акту великої соціальної ваги; однієї з форм сімейного виховання створення

штучних сімейних відносин; однієї з форм заміщення сім'ї соціокультурного доповнення сім'ї; споріднення у соціальному сенсі; спосіб створення прийомної сім'ї.

В рамках першого напрямку дослідження потребує визначення генеруючої і констатуючої функції відносно батьківських правовідносин між усиновлювачем та усиновленою дитиною. Представляє інтерес й визначення природи відносин, що виникають при усиновленні та надання відповіді щодо їх тотожності батьківським (відносинам кровного споріднення); чи близьким, подібні до кровно-батьківських; або таких, що відрізняються від батьківських.

З розвитком суспільних відносин, історичних та соціально-економічних умов існування суспільства змінювалася мета, функції усиновлення. Інститут усиновлення у різні часи був спрямований на задоволення потреб та інтересів усиновлювача, що характеризувалось «використанням» дитини з економіко-господарською, династичною, генеалогічною чи ритуальною метою; збереження і продовження роду усиновителів, а також спадкування їхнього майна; можливість бути батьками, а також користуватися піклуванням з боку своїх синів; забезпечення власних майнових інтересів дитини; забезпечення належного виховання дитини, тощо.

Для забезпечення всестороннього огляду концепцій щодо усиновлення доцільним є й здійснення характеристики цих відносин за окремими підставами, зокрема такими: статусом усиновлювача; статусом дитини; громадянством суб'єктів; наслідками, що стосуються індивідуалізації дитини; записом усиновлювачів батьками дитини; збереженням відносин з біологічним батьками та родичами; ознакою посередництва при здійсненні усиновлення; ознакою законності; ознакою усвідомлення дитиною усиновлення; ознакою офіційного встановлення.

Ці та інші питання, що будуть розглянуті в рамках першого напрямку дослідження ґрунтуються на працях як українських, так і зарубіжних фахівців у сфері усиновлення. Серед праць українських вчених, присвячених питанням усиновлення, слід відмітити роботи Л. М. Зілковської «Правове регулювання

усиновлення в Україні» [94], О. О. Грабовської «Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України» [50], Т. А. Стоянової «Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України» [279], Ю. В. Деркаченко «Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей» [63], О. В. Губанової «Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні» [58], О. В. Тавлуя «Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення (удочеріння)» [285] та інші.

Другим напрямом дослідження є питання визначення особистих немайнових прав та інтересів дитини, зокрема й при усиновленні. Підґрунтям слугують праці, присвячені особистим немайновим правам учасників цивільних правовідносин. Першорядне значення має докторська дисертація

Р. О. Стефанчука «Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав» [276] (2006 р.). Спираючись на наукові досягнення попередників та сучасні розробки, у монографії було надано визначення особистих немайнових прав, проаналізовано їх систему, особливості реалізації у окремих сферах життєдіяльності людини. Важливе місце у ній також займають питання, пов'язані з особистими немайновими правами дитини та правовідносинами, що виникають у родині.

Також окремі питання особистих немайнових відносин розкрити у таких працях: С. І. Чернооченко «Особисті немайнові права, які забезпечують соціальне існування фізичних осіб в Україні» (2000 р.) [332], Л. В. Красицька «Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян» (2002 р.) [133], Н. О. Давидова «Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування» (2005 р.) [62], Л. В. Федюк «Система особистих немайнових прав» (2007 р.) [312], Т. В. Лісніча «Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність)» (2007 р.) [156], Е. Е. Мухамєдова

«Цивільно-правові аспекти реалізації особистих немайнових прав фізичної особи в Україні» (2010 р.) [191], О. І. Гуменюк «Особисті немайнові права, що забезпечують індивідуалізацію учасників цивільних правовідносин» (2011 р.) [60], О. О. Посикалюк «Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англосаксонській системах» (2012 р.) [223] тощо.

В межах даного дослідження представляє інтерес й висвітлення зазначених питань за законодавством окремих зарубіжних країн та у працях дослідників, присвячених розвитку інституту усиновлення, сімейного права та реалізації та захисту особистих немайнових прав дітей в Англії, Німеччині. Поміж інших, слід відмітити дисертаційні роботи таких вчених: М. В. Геллера, М. В. Громоздиної, Ю. Г. Долгов, А. А. Єлісєєва, О. Н. Зайкової, Е. Ю. Князєвої, М. С. Кокориної, І. Г. Король, В. В. Кулапова, А. Л. Кумановської, А. Н. Левушкина, Е. А. Петухова, В. В. Рязанцева, Н. М. Савельєвої, О. Ю. Ситкової, Н. А. Темникової, Е. Е. Терещенко, Т. В. Ткаченко, Б. Т. Худоярова, О. І. Шолгиної, Д. В. Штикова та ін. Також у роботі враховані загальні питання усиновлення за законодавством Англії, Німеччини та деяких інших країн, які знайшли відображення у монографічних дослідженнях з питань усиновлення таких вчених, як: D. Howe, E. Wayne, G. Shannon, G. Rossini, H. Davies, J. Zckoll, M. Shanley.

Кожна з зазначених праць відображає авторський погляд або щодо окремих аспектів реалізації особистих немайнових прав фізичних осіб, або у окремій сфері життєдіяльності, або у порівнянні з регулюванням у різних системах права. Передусім в рамках дослідження доцільно було б зупинитися на розгляді питання про співвідношення категорій «немайнове благо» та «немайнове право», визначити особливості немайнових благ у сімейних відносинах.

Представляється доцільним та корисним узагальнення теоретичних положень з питання регулювання особистих немайнових відносин у родині між батьками та особами, які були усиновлені та визначення їх особливих рис у сімейних відносинах.

В рамках даного напрямку дослідження виникають такі питання, що потребують вирішення. По-перше, визначення поняття особистого немайнового права та групування наукових позицій у такі напрями: різновид поняття «немайнове благо»; елемент юридичного змісту правовідношення; суб'єктивне цивільне право. По-друге, доцільним є характеристика концепцій розуміння нематеріальних благ: консервативної та еволюційної. По-третє, взаємозв'язку нематеріальних благ, особистих немайнових прав та об'єктивного (позитивного) права, а саме: охоронної концепції та регулятивної концепції. По-четверте, концепцій розуміння правового статусу дитини: автономістського статусу, привілейованого статусу; підлеглого статусу. По-п'яте, визначення стадійності усиновлення, в рамках чого можна запропонувати наступну окремі стадії усиновлення. По-шосте, представляє інтерес групування особистих немайнових прав дитини у групи, зокрема такі: права, які дитина здатна здійснювати самостійно або за допомогою інших осіб, але не обов'язково членів сім'ї, та поза межами сімейного оточення (право на освіту, відпочинок, особисте життя, свободу думки, совісті і релігії тощо); права, які забезпечуються лише у сім'ї та стосуються родичів дитини (сімейно-родинні особисті немайнові права дитини), до яких належать: право на сімейне життя, право на доступ до інформації про походження, право на особисту і сімейну історію, право на доступ до особистих даних про біологічних батьків, право жити і виховуватися у сім'ї, право на спільне проживання з батьками, право отримувати турботу від батьків. По-сьоме, потребує зосередження визначення особливостей другої групи прав як таких, що можуть реалізовуватися саме у сім'ї – як у кровній, так і у сім'ї усиновлювачів; з іншого боку, серед них є права, які мають нерозривний зв'язок саме з родичами дитини за походженням. Особисті немайнові права дитини теж внутрішньо диференціюються за своїм змістом на фактичні (право жити і виховуватися у сім'ї, право на сімейне життя, на спільне проживання з батьками і одержання від них піклування); та інформаційні (право на доступ до даних про своє походження та даних про своїх батьків, право на сімейну

історію, на таємницю усиновлення). По-восьме, в рамках даного напрямку дослідження доцільно й визначити інтереси дитини при усиновленні. Для досягнення зазначеної мети необхідно порівняти визначення «інтересів дитини», «найкращих інтересів дитини», «інтереси дитини при усиновленні». У науковій літературі інтереси дитини визначаються в залежності від градації вікових періодів дітей, у кожній з яких панують різні інтереси. Підходи, що розкривають інтереси дитини при усиновленні розкриваються через потреби у забезпеченні для неї сприятливих умов; виховну діяльність батьків; умову її благополуччя.

Розкриття зазначених питань дозволить охарактеризувати систему особистих немайнових прав та інтересів при її усиновленні.

Значне місце у сукупності відносин, що виникають у родині займають особисті немайнові відносини сім'ї. Відомо, що сім'я – це мала соціальна спільність. Шлюб та подружні відносини складають основу сім'ї та основу сімейних відносин. Таким чином, третім напрямом дослідження є визначення правовідносин у колі сім'ї, що впливають на реалізацію особистих немайнових прав та інтересів усиновленою дитиною.

В рамках даного напрямку дослідження потребує визначення категорія «сім'я», особливо нині, в умовах зміни основних цінностей людства та уяви про сім'ю та статеві відносини. У деяких сучасних дослідженнях аналізується можливість усиновлення благополучними родинами, а також питання, що стосуються усиновлення геями та лесбійками [354]. Наукова дефініція сім'ї відрізняється багатоманітністю підходів, які можна умовно об'єднати у кілька концептуальних напрямів: соціологічний, природний, природно-соціальний або інтегруючий, юридичний. Важливим для визначення поняття сім'ї є виявлення притаманних ознак (фактичних, юридичних та духовних): наявність взаємних прав та обов'язків членів сім'ї; підстави виникнення спільного проживання, взаємне, безпосереднє і тісне піклування; ведення спільного господарства; спільність життя; спільність інтересів; взаємна

юридична відповідальність; спільний побут; особисто-довірчий характер відносин; позиціонування себе як сім'ї у відносинах з оточуючими, тощо.

Зі зміною традиційних поглядів на сім'ю постає питання про визначення концепції кризи сім'ї, її трансформації. До нетрадиційних сімейних моделей відносять послідовну полігамію (неодноразовий вступ у шлюб); сім'ї з нерідними батьками; «годвін-шлюб» (роздільно-регулярний); бігамні шлюби, конкубат, бізнес-шлюб. Викладене свідчить про важливість вирішення питання щодо надання можливості таким родинам здійснювати усиновлення та наявності у них можливості забезпечити інтереси всиновленої дитини. Крім цього, необхідно визначити можливість усиновлення парами, що перебувають у незареєстрованому шлюбі, тобто у фактичних брачних відносинах. Потребує визначення й питання щодо можливості встановлення мультибатьківства. Розкриття даних питань буде підставою для визначення концепції родини, яка має право усиновлювати дітей та здатна забезпечити умови для найкращої реалізації інтересів дитини.

Складовою частиною особистих немайнових відносин у родині є особисті відносини між батьками та дітьми. Відносини батьків та дітей, включаючи немайнові, здавна були предметом правового регулювання. Звичайно, саме особисті немайнові відносини займають провідне становище у відносинах батьків і дітей, оскільки дитина найчастіше ще не має власного майна і цілком залежить від батьків, як у матеріальному, так і у емоційному плані. Слід зауважити, що історично регулювання відносин батьків і дітей характеризувалося безмежною владою батька, що ставало причиною зловживань, особливо у випадках, коли інтереси батька суперечили інтересам дітей [102, с. 40].

В залежності від національних традицій, правил поведінки, які історично склалися на певній місцевості, кожній національності притаманна своя специфіка особистих немайнових відносин у суспільстві. Особисті немайнові відносини у родині у двадцять першому столітті, на відміну від стародавніх часів, в більшості демократичних країн змінилися у бік визнання

за дитиною кола прав та обмеження батьківської влади, у тому числі шляхом встановлення заборони вчиняти насилля над дітьми та нав'язувати їм власну волю. Разом з цим, у окремих країнах, все ж таки залишається головною батьківська влада, а права дитини досить обмежені чинним законодавством.

Специфіка правового регулювання особистих немайнових відносин за участю дитини може бути визначена лише на підставі комплексного аналізу міжнародного та національного законодавства, тому останнє потребує вдосконалення та деталізації положень щодо здійснення та захисту особистих немайнових прав дитини [205, с. 86].

У теорії сімейного права досить ґрунтовно досліджено коло та зміст прав та обов'язків дітей та батьків, які є взаємними. Але є питання, що залишається недостатньо вивченими, зокрема це стосується правопорушень у сімейних відносинах та захисту особистих немайнових сімейних прав. Як вірно звертає увагу Е. А. Крапивенська, у теперішній час сімейне законодавство не у повному обсязі регулює порядок та способи охорони особистих немайнових прав неповнолітніх. Тому при вирішенні відповідних справ судам необхідно ґрунтовно підходити до вивчення усталеної судової практики з метою ефективного використання норм [130, с. 40]. Крім цього, слід погодитися з О. М. Калітенко, яка звертає увагу, що необґрунтовано поза увагою вітчизняних дослідників залишилася проблема визначення поняття, характерних рис та особливостей правопорушень в сфері особистих немайнових сімейних відносин. Враховуючи те, що особисті немайнові сімейні відносини складні та різноманітні за своєю природою та суб'єктним складом, стає зрозумілим, що й характер сімейних правопорушень так само неоднорідний і умови настання відповідальності різноманітні [104, с. 98].

Питання щодо визначення прав та обов'язків членів родини, порушень прав у сімейних відносинах та притягнення до відповідальності за такі порушення представляється досить важливим та необхідним. При здійсненні такого дослідження поміж інших, слід ґрунтуватися на дисертаційних дослідженнях Б. К. Левківського «Особисті немайнові права та обов'язки

членів сім'ї» (2004 р.) [148], Л. А. Ольховик «Особисті немайнові права дитини» (2006 р.) [210], Г. Я. Тріпільського «Процесуальні особливості розгляду спорів, які пов'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми» (2008 р.) [306], Г. О. Резнік «Особисті немайнові права дитини» (2014 р.) [237]. Незважаючи на таку кількість зазначених досліджень, все ж таки залишається коло питань, що потребують вирішення на монографічному рівні.

По-перше, усі особисті немайнові права дитини при усиновленні доцільно класифікувати на окремі групи.

До кола особистих немайнових прав усиновленої дитини належать права фактичного характеру: право на спільне проживання з батьками, право на повагу до свого сімейного життя; право на виховання (право дитини на належне сімейне виховання), право дитини на спілкування з родичами та членами сім'ї. При розгляді прав необхідно визначити їх специфіку, особливості реалізації та недоліки у правовому регулюванні відносин, що виникають при їх реалізації.

Серед особистих немайнових прав усиновленої дитини доцільно виділити групу прав, що носять інформаційний характер та тісно пов'язані між собою. Одним з таких прав є право на таємницю усиновлення. Необхідно визначити його особливості у порівнянні з правом дитини на інформацію про власне походження. Чинне законодавство України потребує вдосконалення в частині визначення таємниці усиновлення, яке фактично обмежує право дитини на інформацію про власне походження до певного віку. Недосконалим є й визначення віку, з якого у дитини з'являється право на таємницю про власне походження. Також проблеми виникають при зміні дати й місця народження, прізвища, імені та по батькові при усиновленні тощо. Враховуючи об'єктивну трансформацію суспільної свідомості, ціннісних орієнтацій та умов функціонування інформаційного простору, намірилась необхідність докорінної зміни правового режиму таємниці усиновлення як особистого немайнового права усиновленої дитини. Іншим правом

інформаційного характеру є право знати своїх батьків. Для кожної дитини важливо володіти інформацією про власне походження, про фактичних батьків, тобто генетичних родичів, про родину та свій рід. Право дитини знати своїх батьків має глибоке психологічне підґрунтя, у зв'язку з чим невирішені проблеми у цій сфері можуть мати серйозні наслідки для самої дитини, її усиновлювачів та інших осіб. Право на інформацію щодо усиновлення, передбачене у Сімейному кодексі України (далі – СК України) [270], навпаки, занадто широке, що невиправдано розмиває межі здійснення такого права. Саме тому ми вважаємо, що найбільш оптимальним буде назвати дане право усиновленої дитини правом на інформацію про своє походження.

Іншими особистими немайновими правами усиновленої дитини, що потребують дослідження є право дитини на свободу думки, совісті та релігії; право на індивідуальність; право на особисте життя; право на недоторканність житла. Особливої уваги заслуговує специфіка забезпечення особистих немайнових прав усиновлених дітей-інвалідів.

Отже, для здійснення повного та всебічного дослідження особистих немайнових відносин, що виникають між батьками та дітьми при їх усиновленні, необхідно торкнутися основних трьох тематичних напрямів.

По-перше, визначити специфіку правовідносин, що виникають внаслідок усиновлення та породжують певну специфіку взаємовідносин, змісту прав та обов'язків.

По-друге, на підставі аналізу правового статусу батьків та усиновленої дитини відзначити відмінності у порівнянні зі статусом рідної дитини.

По-третє, враховуючи здобутки цивілістів, дослідження яких присвячені особистим немайновим правам фізичних осіб, визначити специфіку та особливості, а також зміст особистих немайнових прав, які виникають при усиновленні.

Тільки з урахуванням всіх існуючих здобутків теорії цивілістики з цих напрямів можливо виявити недоліки у правовому регулюванні зазначених відносин та запропонувати зміни у чинне законодавство, що дозволить

підвищити ефективність механізму захисту та охорони особистих немайнових прав усиновлених дітей та їх батьків.

1.2. Теоретико-правовий аналіз усиновлення

Усиновлення, незважаючи на довгу історію свого становлення, а також численні дослідження, що йому були присвячені, потребує досконалого вивчення з метою підвищення його ефективності та суспільної користі.

У науковій літературі неодноразово підкреслювалось, що усиновлення є одним з найбільш емоційних та складних питань у соціальній та сімейній історії. За минуле століття усиновлення пройшло процес трансформації від хаотичної неофіційної домовленості до правової процедури [360]. З урахуванням особливостей різних дітей, які потребують усиновлення, проблеми, пов'язані з усиновленням стали більш складними. Тому авторами обґрунтовується необхідність проведення основних досліджень і вироблення теоретичних перспектив усиновлення з урахуванням декількох дисциплін в рамках психології, соціології та соціальної роботи, що має метою виробити розуміння про розвиток дітей до, під час і після того, як вони будуть усиновлені [356].

У той час як неофіційне усиновлення дітей, ймовірно, завжди існувало у різних країнах, представляє інтерес саме роль законодавчо-регламентованого усиновлення як гарантії добробуту дітей і як засобу альтернативного формування сім'ї для повнолітніх, бажаних стати батьками [361].

При дослідженні інституту усиновлення, у наукових працях переважають реальні історії усиновлення з історією усиновлення (яке почалося як правове явище, наприклад, в Великобританії в 1926 році), наслідком чого є формування пропозицій змін у законодавстві про усиновлення [364]. Деякими авторами з історичного ракурсу здійснювався аналіз інституту усиновлення з всеохоплюючим аналізом теорії філософії,

історії, права. Подібні дослідження мають вирішальне значення для розуміння проблем, з якими стикаються не тільки усиновлені діти, але і для благополуччя дітей в усьому світі [368]. При дослідженні усиновлення повинні враховуватися різні питання, зокрема, специфічні обставини життя (наприклад, військовий стан), соціально-економічні умови розвитку суспільства. Зміна концепції усиновлення у дослідженнях кінця дев'ятнадцятого століття; політика «відповідності» прийомних батьків з дітьми; радикальний ефект Другої світової війни на практику усиновлення; релігія і реформа усиновлення; наявність прийомної ідентичності між дитиною та її прийомними батьками – ці та інші питання, які обговорювалися в контексті усиновлення протягом багатьох років [358]. Враховуючи взаємозв'язок між політикою та тенденції усиновлення на національному та глобальному рівнях, слід підкреслити важливість розуміння політики усиновлення, оскільки воно отримало міжнародний характер, внаслідок чого неузгодженості правових принципів і традицій в сфері усиновлення в різних країнах, все частіше виходять на перший план [353]. Деякі сучасні дослідження розкривають у порівняльному аспекті процедури усиновлення в окремих зарубіжних країнах [367].

Багато вчених, досліджуючи різні аспекти усиновлення, ставили за мету надати йому оптимальне визначення, і це створило значний плюралізм дефініцій даного поняття. Кожен учений у контексті власного наукового дослідження формував оригінальний погляд на усиновлення та розглядав це правове явище під різними кутами зору. Більшість існуючих на даний момент наукових поглядів на визначення поняття усиновлення можна згрупувати у кілька концептуальних напрямів, які мають яскраво виражені «вісі».

Так, до *першої групи* можна віднести дефініції усиновлення, які мають *дитино-центристський характер*. Спільною «віссю» даних наукових поглядів є те, що вони визначають усиновлення через права та інтереси дитини. Прибічниками такого підходу усиновлення трактується як:

1) *засіб задоволення інтересів неповнолітніх дітей* [7, с. 8]. Однак, таке визначення є досить розмитим та не вказує на інші характерні ознаки усиновлення, що ідентифікують його серед інших засобів задоволення інтересів дітей, серед яких можуть бути і такі як іграшки, спортивні заняття, тощо. Крім того, акцентується увага саме на інтересах дітей, при цьому їхні права залишені поза межами визначення, що збіднює такий підхід;

2) *інститут, що гарантує дотримання прав дітей* [25, с. 77]. Справді, нормативи усиновлення мають за найвищу мету забезпечення прав дітей, однак лише тих дітей, які позбавлені батьківського піклування. Тобто інститут усиновлення має специфічну сферу дії та має змогу застосовуватися як гарант дотримання прав обмеженої кількості неповнолітніх дітей. Таким чином, визначення можна скорегувати, назвавши усиновлення одним з інститутів, які гарантують дотримання прав дітей, що позбавлені батьківського піклування або вже усиновлені;

3) *пріоритетна форма особливого захисту і допомоги, що надається державою дітям, які позбавлені свого сімейного оточення* [74]. Спірним є твердження про те, що усиновлення є захистом з боку держави. Не виключаючи і не применшуючи інтересу держави до процесу усиновлення, слід вказати на те, що її роль в усиновленні зводиться до регламентуючої, санкціонуючої та контролюючої, але аж ніяк не може полягати у безпосередньому здійсненні сімейного виховання. Підтвердженням цього є безліч історичних фактів, які демонструють фактичне існування усиновлення у суспільстві без законодавчої легалізації. Наприклад, така ситуація склалась в Англії до 1926 року;

4) *пріоритетна юридична форма влаштування в сім'ю дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх виховання, утримання, навчання, захисту* [15, с. 10], основний вид визначення долі дитини [150, с. 102]. Однак, таке визначення не вказує прямо на забезпечення прав та інтересів дітей. Відповідно до такого підходу, єдине, що вирізняє усиновлення від інших форм влаштування дітей у сім'ю (від патронату, опіки тощо), це

ідентифікація його як пріоритетної форми серед інших – тобто найбільш сприятливої, такої, що найбільше відповідає інтересам дитини. Т. А. Стоянова прямо називає усиновлення «найвдалішою, життєво виправданою формою влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» [279, с. 1];

5) *спосіб захисту прав дитини жити і виховуватися у сім'ї, знати своїх батьків та інших родичів, повноцінно з ними спілкуватися, отримувати від них піклування і матеріальне утримання, реалізовувати свої майнові права, що витікають з факту споріднення.* Досить спірне твердження, що усиновлення реалізує права дитини на зв'язки зі своїми родичами, у тому числі з батьками. Усиновлення виконує функцію заміни кровної сім'ї, яка не в змозі забезпечити виховання та утримання дитини, на сім'ю усиновлювачів. Саме у новій сім'ї реалізуються права дитини на сімейне виховання, піклування та утримання, але їх підставою є не кровне споріднення, а усиновлення, тому зобов'язаними суб'єктами тут виступатимуть не кровні родичі та батьки, а усиновлювачі та їх сім'я;

6) *реалізація принципу пріоритету сімейного виховання дітей, турботи про їх благополуччя та розвиток.* Справді, принципи сімейного права виступають основними орієнтирами при нормотворчій і правозастосовчій діяльності у сфері сімейних правовідносин. Сімейне виховання, яке забезпечується у результаті проведеного усиновлення, дозволяє реалізувати право дитини на зростання у сімейному оточенні навіть у тих випадках, коли ця дитина позбавлена кровної сім'ї з незалежних від неї причин;

7) *як спосіб судового захисту прав дитини* [23]. Досить цікавий погляд на усиновлення, однак він має цивільно-процесуальний відтінок, що шкодить універсальності визначення. Можна виділити тезисно кілька зауважень до такої дефініції: по-перше, у процесі усиновлення забезпечуються та захищаються не лише права дітей, але й їхні інтереси; по-друге, використання поняття «захисту» зобов'язує: адже захищають ті права, що вже порушені, тому можливо більш вдалим було б вживання поняття «охорона» (тим паче, справи з усиновлення розглядаються в окремому провадженні, яке передбачає

відсутність спору про право); по-третє, знову ж таки не звужено коло дітей, які можуть скористатися таким способом захисту прав.

До другої групи дефініцій усиновлення можна віднести ті, які намагаються розтлумачити поняття усиновлення *через загальні юридичні категорії*. У межах даного напрямку усиновлення розглядається як поняття, що відноситься до тієї чи іншої правової конструкції. Даний концептуальний напрям має власну внутрішню диференціацію, яку можна представити наступним чином:

а) усиновлення як *юридичний факт* [151, с. 24]. Таким чином, усиновлення трактується максимально широко у рамках розуміння його саме як конкретної життєвої обставини, яка спричиняє виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Л. В. Воробйова спеціально обумовлює звуження такої дефініції та називає усиновлення «правоутворюючим юридичним фактом та правоприпиняючим юридичним фактом» [38, с. 20]. Цікавою є думка Н. І. Батуріної, яка доходить висновку, що усиновлення не обмежується одним лише юридичним фактом, а являє собою юридичний склад, тобто сукупність юридичних фактів [15, с. 10];

б) усиновлення – це така *юридична дія*, з якою пов'язується виникнення, зміна і припинення правовідносин. [217, с. 15] Така дефініція не розкриває жодних характерних ознак усиновлення, указуючи лише на його фактичну природу, а також відмінність від події, настання якої не залежить від волі суб'єкта;

в) усиновлення як *юридичний акт*, тобто така правомірна дія, яка спрямована на досягнення конкретного правового результату. Такий підхід звужує поняття усиновлення у рамках його розуміння як юридичного факту лише у вигляді акту. Прибічниками такої позиції є цілий ряд вчених, наприклад, Б. С. Антімонов і К. А. Граве [5, с. 120], М. А. Ботчаєва [32, с. 547], В. Н. Забродіна [85, с. 83] та інші. Однак, аналіз праць, присвячених окресленій тематиці, вказує на те, що науковці, які визначають усиновлення як юридичний акт, розуміють його по-різному. Найбільш поширеною є точка

зору, яка ототожнює юридичний акт із рішенням суду, яке прийняте у результаті судового розгляду. При цьому автори розставляють різні акценти у своїх варіантах визначення. Так, В.В. Рязанцев робить наголос на необхідному узгодженні волі усіх суб'єктів, які задіяні при усиновленні, і вважає усиновлення складним юридичним актом, «в якому знаходять відображення як воля осіб, які виразили бажання усиновити дитину, батьків, які надали згоду на усиновлення своєї дитини, самої дитини, та інших осіб, встановлених законом, так і воля держави, що виражається у рішенні суду» [254, с. 39]. К. Ю. Паршукова, у свою чергу, більше наголошує на законності рішення та його формальних ознаках. На її думку, усиновлення «це складний юридичний акт, що представляє собою рішення суду, винесене на прохання особи, що бажає прийняти дитину у свою сім'ю, з дотриманням законодавчо закріплених умов і порядку винесення такого рішення» [217, с. 15].

Однак, деякі вчені не зводять усиновлення лише до рішення суду, розширюючи рамки цього поняття. Так, наприклад, Н. І. Батуріна пише, що усиновлення – це юридичний акт, що включає в себе сукупність правомірних, цілеспрямованих дій громадян, органів опіки та піклування і суду, що породжує між усиновлювачем і усиновлюваним правовідносини, подібні до батьківських [15, с. 11]. Проте, таке визначення може видатися спірним у зв'язку з тим, що сукупність дій формує юридичний склад, а не окремий акт;

г) усиновлення як *правовідношення*, тобто урегульоване нормами права суспільне відношення, учасники якого є носіями суб'єктивних прав і обов'язків. К. Ю. Паршукова вважає усиновлення особливим різновидом правовідносин [217, с. 17], однак не вказує у чому проявляється така особливість. Більш комплексно на усиновлення з позиції правовідношення дивиться О. Е. Терещенко, яка вважає його складним сімейним правовідношенням, яке, у свою чергу, виступає юридичним фактом для виникнення цілого ряду інших правовідносин [301, с. 12];

г) усиновлення – це *штучний правовий зв'язок* [85, с. 83]. Це неоднозначна позиція, що вимагає свого дослідження. По-перше, категорія правового зв'язку досі є дискусійною у науковій літературі, особливо відносно поєднання її з поняттям правовідносин. Більш популярною є точка зору про те, що правовий зв'язок включає у себе правовідносини як різновид [95, с. 38]. Окрім останніх до категорії правового зв'язку входять загальні юридичні зв'язки, які не є персоніфікованими, на відміну від правовідносин. Усиновлення можна розглядати як юридичний зв'язок, що виникає поза правовідносинами, однак лише як абстрактну модель відносин, що встановлена нормами права. По-друге, «штучність» найчастіше розуміється як продукт діяльності, творчості людини. У такому випадку будь-який правовий зв'язок є у тій чи іншій мірі продуктом діяльності людини, тому що право саме по собі створене людиною;

д) усиновлення – це *правовий інститут*. Прибічники такого підходу формують свої дефініції за допомогою конкретизуючих ознак. Так, наприклад, О. О. Грабовська вважає усиновлення інститутом сімейного права [50, с. 3], Г. І. Абраменко – складним правовим інститутом [1, с. 16], а Т. А. Стоянова називає його найдавнішим комплексним сімейно-правовим інститутом [279, с. 1]. Останнє визначення є неоднозначним, у зв'язку тим, що комплексні інститути у теорії права формуються на межі кількох різних галузей права у результаті неоднорідності відносин, що їх складають; а в аналізованій дефініції вказано на одну конкретну галузь права, до якої автор відносить даний інститут, - сімейне право.

Менш популярною є точка зору про те, що усиновлення представляє собою комплексний інститут законодавства [110, с. 198];

е) усиновлення – це *фікція*. Юридична фікція у даному випадку застосовується як зручний прийом юридичної техніки, у зв'язку з тим, що вимагається зрівняння юридичного та біологічного статусу батьків, і врегулювати відносини, що виникають, без використання даного технічного

засобу не видається можливим [97]. При цьому слід підкреслити різницю між фікцією та фіктивним усиновленням, яке є порушенням [168, с. 60];

е) усиновлення – це *юридичний процес* (Закон про усиновлення і дітей 2002 року в Англії [348]). Такої позиції притримується англійський законодавець та сучасна британська цивілістика. Подібний підхід до визначення усиновлення має досить формалізований характер та зводить усиновлення до послідовності дій, спрямованих на досягнення кінцевого результату;

ж) усиновлення – це певна *процедура* [58, с. 7]. Розмежування понять процес та процедура у сучасній доктрині неоднозначне, однак ми притримуємося тієї позиції, що процедура є офіційно закріпленою формою здійснення певних дій. У такому значенні усиновлення розглядатиметься як бюрократична процедура, набір послідовних стадій. Однак такий підхід, певною мірою виправданий з точки зору вчених-процесуалістів, у рамках даного дослідження неоправно збіднює діапазон наукового аналізу усиновлення;

з) усиновлення як *спосіб реалізації права фізичної особи на сім'ю*, до того ж, як для усиновлюваного, так і для усиновлювача [279, с. 4]. Висловлена позиція досить цікава особливо у контексті тематики нашого дослідження. Тому її вивченню буде присвячена увага нижче.

До третьої групи дефініцій усиновлення згруповані ті визначення, які мають *соціально-правовий характер*. Вони відрізняються тим, що роблять акцент на усиновленні як частині суспільного життя, що надає таким дефініціям відповідного соціального забарвлення. У межах даного підходу теж існують варіації розуміння усиновлення як:

1) *соціального явища* [21, с. 47];

2) *акту великої соціальної ваги*, прояву гуманізму та жертвовності, а також реалізації природної потреби материнства і батьківства та водночас захист від самотності [253, с. 311];

3) *однієї з форм сімейного виховання* [157, с. 15];

4) *створення штучних сімейних відносин* за відсутності за загальним правилом природного зв'язку [46, с. 163];

5) *однієї з форм заміщення сім'ї* для дитини, яка «тимчасово чи постійно позбавлена свого сімейного оточення, чи яка в її власних найкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні» [304, с. 59];

6) *соціокультурного доповнення сім'ї* (доповнене споріднення), пов'язане з прийняттям у дім нового члена (як правило, дитини) і зміною родинних відносин, соціальних ролей і статусу усіх учасників процесу усиновлення [88, с. 10];

7) *повноцінного споріднення у соціальному сенсі* [110, с. 193];

8) *відносно публічний спосіб створення прийомної сім'ї*, який вимагає схвалення суспільства (у тому числі – в особі юридичної системи) [81, с. 27].

Таким чином, на основі проведеного аналізу наукових розробок можна підвести проміжні підсумки стосовно визначення поняття усиновлення. По-перше, з наведеної системи поглядів учених стає зрозумілим, що усиновлення розглядається ними найчастіше з якогось одного боку, що демонструє лише певний розріз даного правового явища, однак не охоплює його цілком. По-друге, існує необхідність у розробці комплексного визначення усиновлення, яке б містило у собі усі основні грані даного багатоаспектного поняття. При цьому таке визначення повинно будуватися на основі родового поняття, яке б вільно охоплювало окреслені підходи до розуміння усиновлення. На наш погляд, найбільш загальним та оптимальним для наших цілей виступатиме поняття *правового явища*. Справді, усиновлення вміщує в себе безліч різномірних аспектів: це і правовий інститут, і законодавчий інститут, і форма влаштування дітей, і засіб реалізації прав тощо. Така комплексна природа надає змогу говорити про усиновлення як про цілісне правове явище.

Для подальшого аналізу поняття усиновлення важливо розібратися ще з одним принциповим питанням, яке впливає на розуміння ролі та функцій усиновлення. Справа у тому, що О. М. Гюрджан вважає, що усиновлення

означає підтвердження і фіксацію факту вже створених відносин між певними суб'єктами [61, с. 994]. Такий підхід вказує на *констатуючу функцію* усиновлення. З іншого боку, Б. С. Антімонов і К. А. Граве [5, с. 120], К. К. Джинджолія [64, с. 129], А. В. Єрмаков [74, с. 60], В. Н. Забродіна [85, с. 83], О. С. Іоффе [99, с. 252] та інші вчені вважають, що відповідні відносини виникають у результаті усиновлення, тобто воно виконує *генеруючу функцію*. На нашу думку, хоча за загальним правилом правовідносини між усиновлювачами та усиновленими дітьми офіційно визнаються після санкціонування держави (рішення суду), однак процес усиновлення багатостадійний та починається задовго до цього моменту. Уже на етапах підготовки до усиновлення у відповідних суб'єктів виникають взаємовідносини, деякі з яких регулюються правом. Тому вважаємо, що усиновлення виконує і генеруючу, і констатуючу функції відносно батьківських правовідносин між усиновлювачем та усиновленою дитиною.

Неоднозначним є питання щодо природи тих відносин, які виникають після юридичного встановлення факту усиновлення. Позиції вчених відображають різні точки зору на цю проблему, однак їх багатоманітність можна виразити, згрупувавши у три концептуальних підходи:

1) у результаті усиновлення виникають відносини, які *тотожні батьківським* (відносинам кровного споріднення). Прибічниками даної точки зору є наступні науковці: Б. С. Антімонов і К. А. Граве [5, с. 120], М. А. Ботчаєва [32, с. 547], О. М. Гюрджан [61, с. 994], В. Н. Забродіна [85, с. 83], О. С. Іоффе [99, с. 252], Л. А. Кузьмічева [140, с. 10], В. В. Рязанцев [254, с. 9], Б. Л. Хаскельберг [335, с. 274], та інші

2) внаслідок усиновлення виникають відносини, які *близькі, подібні до кровно-батьківських*. Серед послідовників такого підходу можна назвати таких вчених як Н. І. Батуріна [15, с. 11], К. К. Джинджолія [64, с. 129], Л. М. Зілковська [94, с. 6], О. Ю. Князева [110, с. 197], Л. Ю. Міхеева [187, с. 79], Е. О. Петухова [220, с. 9], О. І. Шолгіна [342, с. 94] та інші.

3) відносини між усиновлювачем та усиновленою дитиною *відрізняються від батьківських*, мають більше відмінностей, ніж схожих рис. Такої думки притримуються вчені, серед яких можна виділити К. Ю. Бородич [31, с. 10], Є. М. Ворожейкіна [21, с. 47], О. В. Дьякова [70, с. 61], К. Ю. Паршукову [217, с. 15] та деяких інших.

Особливої уваги заслуговує точка зору Н. І. Батуриної, яка, в цілому являючись представником другого концептуального підходу, пропонує виокремити відносини, які виникають у результаті усиновлення, шляхом визначення їх як квазібатьківських [15, с. 11].

У зв'язку з піднятою проблемою важливим є дослідження питання споріднення, його співвідношення з походженням та взаємозв'язок з поняттям усиновлення. Встановлення чітких критеріїв розмежування даних принципових понять дозволить у подальшому більш глибоко дослідити особливості особистих немайнових прав усиновленої дитини.

Походження використовується у сімейному законодавстві України у біологічному розумінні та означає народження дитини від конкретних батьків. На відміну від походження категорія споріднення є більш складною, так як допускає плюралістичність підходів до свого тлумачення. Дослідник юридичної проблеми споріднення К. А. Кіріченко вказує, що у дореволюційний час виділялося споріднення кровне (природне), яке виникало внаслідок походження однієї особи від іншої, і споріднення штучне. Останнє могло бути цивільним (зв'язок, створений при усиновленні) і духовним (при хрещенні) [107, с. 19]. У радянський період сформувалися три самостійні концепції розуміння споріднення: біологічна, соціальна (формальна) та біологічно-вольова. При цьому сімейне законодавство демонструвало тенденцію поступового зближення споріднення кровного та соціального. Однак, ряд вчених вказують на неможливість ігнорування відмінностей між ними. Так, наприклад, Б. Л. Хаскельберг писав, що, «будучи категорією біологічною, споріднення не може бути встановлене чи скасоване правовою нормою, і таким чином, не існує поряд зі спорідненням як

біологічною категорією споріднення «у суспільному значенні слова» [335, с. 247]. Є. М. Ворожейкін вважав, що відносини споріднення у законодавчому порядку не можуть бути ні встановлені, ні скасовані [39, с. 171]. А. І. Пергамент теж підкреслювала, що «штучно створені відносини не можна ставити в один ряд з відносинами природними, це було б формальним підходом до вирішення питання» [218, с. 130]. А. Азізова визначає споріднення як юридичний акт, що завжди має природне біологічне походження, тому неприйнятним, на її думку, є визначення усиновлення як створення родинного зв'язку між усиновителями і усиновленими [3, с. 53]. На сьогодні думки вчених з даного приводу теж різняться. К. А. Кіріченко вважає, що нині «споріднення може базуватися як на кровному, так і на соціальному походженні. Під спорідненням пропонується розуміти зв'язок окремих осіб, який виникає внаслідок походження (кровного чи соціального) однієї особи від іншої, а також зв'язок, спрямований на функціональне заміщення таких відносин» [107, с. 25]. О. Ю. Князева обґрунтовує, що родинний зв'язок – це зв'язок осіб, які походять від спільного предка по боковій лінії, котра не може бути встановлена в силу закону, а існує апіорі [110, с. 195]. Опосередковано такої ж позиції дотримується й І. А. Косарева, яка поділяє споріднення на два види: 1) пряме (походження одних людей від інших); 2) бокове (походження від спільних предків) [127, с. 92], що теж виключає можливість споріднення у соціальному розумінні.

На нашу думку, соціальний (або формальний) підхід до споріднення провокує змішування понять та їх розмивання. Це розуміють і багато науковців, які у своїх працях поряд зі словом «споріднення» вживають усиновлення як окрему підставу створення сімейних відносин, тим самим підкреслюючи відособленість, а не поєднання даних понять. Спорідненість генетична (на нашу думку, таке формулювання більш вдале, ніж спорідненість «кровна») виконує свої цілком визначені функції у суспільстві. Не має сенсу усі інші форми соціальних сімейних зв'язків (усиновлення, свояцтво тощо) намагатися штучно поєднати зі спорідненням. Саме тому

особисті немайнові права дитини, яка була усиновлена, мають свою специфіку та особливості, порівняно з дітьми, які мають генетичну спорідненість з батьками, які їх виховують.

Усиновлення має свою *специфічну мету та функції*, що закономірно витікають з його природи, історичних та соціально-економічних умов існування суспільства. Усиновлення як складне правове явище зароджувалося та розвивалося під впливом загальноісторичних та національних реалій, рельєсно відбиваючи у собі характерні риси пануючої епохи. Крім того, як вказує О. М. Гюрджан, на становлення інституту усиновлення здійснювали вплив традиції, звичаї, а також релігійні, моральні та стичні норми, що діяли у суспільстві [61, с. 993]. Усиновлення завжди переслідувало певні цілі, обумовлені ступенем розвитку та соціально-економічними умовами життя суспільства.

У Вавилоні на підставі законів царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) широко практикувалося усиновлення. Як доводить професор Б. Й. Тищик, це часто диктувалося бажанням залучити до складу сім'ї додаткові робочі руки, оскільки не кожен мав можливість купити раба [305, с. 49]. Зокрема, тогочасний законодавець захищав права не усиновленої дитини, а права усиновлювача: «Якщо людина усиновить малолітнього, яким нехтують, і виросте його, то такий вихованець не може бути витребуваний назад по суду» [90, с. 20]. Закони Ману (II ст. до н.е. - II ст. н.е.) теж містили у собі положення щодо усиновлення: «Кому природа не надала сина, може усиновити собі чужого з тим, щоб не припинялись могильні жертви» [283, с. 116]. Таким чином, на даному історичному етапі інститут усиновлення був спрямований на задоволення потреб та інтересів усиновлювача, що характеризувалось «використанням» дитини з *економіко-господарською, династичною, генеалогічною чи ритуальною метою*.

Особисті немайнові права дитини у такому контексті знаходилися на периферії правового регулювання. Однак, деякі з них можна виокремити шляхом системного аналізу древніх пам'яток законодавства того часу. До

найбільш суттєвих можна віднести право на приналежність до роду усиновлювача, що дозволяло ідентифікуватися як син чи дочка, а також право на захист з боку цього роду. В умовах значної общинності тогочасного соціального життя такі особисті немайнові права були основоположними для дитини, так як означали її безпеку та певний визначений соціальний статус.

Хоча К. П. Побєдоносцев вважав, що усиновлення вперше набуло юридичного вигляду у римському світі [221, с. 194-195], на наш погляд, римський період можна визначити не як початковий етап, а як етап подальшого якісного розвитку інституту усиновлення. Основоположним поняттям цього періоду є батьківська влада, що автоматично виключає суб'єктний статус дитини. Саме тому зміст римського усиновлення полягав у тому, що один голова сім'ї передавав іншому главі сім'ї свого підопічного. Виділяли два види усиновлення: коли усиновлювалась особа, яка не знаходилась під батьківською владою – *arrogatio*, та, відповідно, особа, яка знаходилась під батьківською владою – *adoption* [283, с. 49]. При цьому усиновлення, як підстава входження і приналежності до римської сім'ї в якості агната, надавало більше прав і можливостей, ніж когнатичне споріднення [61, с. 993].

Наступною сходинкою розвитку усиновлення є візантійський період. Характерним є те, що в Інституціях, Дигестах і Кодексі Юстиніана усиновлення визнається таким цивільно-правовим актом, за допомогою якого усиновитель, виконавши певні вимоги і формальності закону, приймав у сім'ю на місце сина чи онука іншу особу із усіма особистими і майновими наслідками. Усиновлення мало більш ширші рамки, тобто дитина могла одержати статус не лише сина (дочки) усиновлювача, але й стати його онуком, чого не передбачається на сучасному етапі еволюції усиновлення. Метою усиновлення у середньовічній Візантії було *збереження і продовження роду усиновителів, а також спадкування їхнього майна*. Усиновлення здійснювалось добровільно з дотриманням інтересів усиновлюваного [112, с. 29-30]. Хоча мета усиновлення все ж була спрямована на забезпечення

потреб усиновлювача, у візантійському періоді з'явився новий суспільний інститут, що контролював дотримання інтересів дітей при усиновленні. Таким інститутом стала християнська церква, яка на той час набула значної політичної ваги та мала суттєвий вплив на суспільні відносини. Саме тому під її захистом забезпечувалося дотримання тих особистих прав дитини, які узгоджувалися із християнською позицією у той час.

У Київській Русі, яка прийняла естафету у Візантії в багатьох аспектах законодавства і права, усиновлення було теж зорієнтоване на інтереси усиновлювача. Як відмічає В. Кубишкіна, метою усиновлення у Давньоруській державі для бездітної особи було *забезпечення її власних майнових інтересів*. Задоволення потреби у батьківській турботі й допомогу сироті знайти тепло сімейного вогнища або взагалі не розглядали як мету усиновлення, або вони відходили на другий план [139, с. 25]. Одним з підтверджень цього є той факт, що у випадках впровадження рекрутчини усиновлена дитина заміняла кровного сина у виконанні військового обов'язку. Як пише О. О. Татарінцева, основною метою усиновлення за часів язичництва було *підтримання і розширення роду*, так як за відсутності центральної влади безпечно існування було можливе лише у роді – сім'ї, котра була у той час на зразок держави [296, с. 202].

За часів входження до Російської імперії на території України діяло відповідне законодавство. Протягом ХІХ століття інститут усиновлення зазнав значної еволюційної зміни. Перш за все слід наголосити на яскраво вираженій становості, що суттєво вплинула на правила усиновлення. Лише 11 жовтня 1803 року був прийнятий указ, що дозволяв бездітним дворянам усиновляти найближчих законнароджених родичів. З 1817 року дозволили усиновлювати кілька осіб для того, щоб кожен з усиновлених здобував прізвище усиновлювача й не порушувалися спадкові права родичів усиновлювача на нерухоме майно. З 12 січня 1828 року встановлюється, що приписка до власного звання є формою усиновлення. О. О. Татарінцева підкреслює, що

усиновлення серед дворянства мало політичне значення, пов'язане з «відновленням прізвища (фамілії)» [296, с. 203].

При цьому усиновлення відбувалось шляхом укладення письмової угоди, де викладались взаємні обов'язки: усиновлювач зобов'язується передати усиновленому усе майно або його частину, усиновлений – бути шанобливим, турбуватися про господарство й піклуватися про усиновлювача до смерті. Цікаво, що юридична форма усиновлення нагадує своєрідну «купівлю» пошани і турботи. Окрім особистих немайнових обов'язків усиновлений отримував і особисті права, а саме на: одержання особистого почесного громадянства, права на утримання та виховання усиновителя, передачу прізвища (проте лише з Височайшого дозволу). Слід підкреслити, що внаслідок усиновлення не припинялися правовідносини з родичами усиновленого, що демонструє наявність уже у середині XIX століття у нашій державі відкритого усиновлення, котре наразі позиціонується багатьма науковцями як західне нововведення.

У результаті прийняття 12 березня 1891 року у Російській імперії закону «Про дітей усиновлених і узаконених», змінилося розуміння усиновлення не лише як майнової угоди, але й як акту, що має моральне значення [196, с. 36]. Таким чином, акцент усиновлення дещо змістився у бік дитини та необхідності забезпечення її інтересів. Однак, разом з тим не можна не підкреслити, що держава та суспільство XIX століття однозначно робили вибір між правами дитини та святістю законного шлюбу на користь останньої. Узаконювати дітей було важче, а незаконнонароджені діти не могли бути усиновлені своїми батьками. Це вказує на збереження на початок XX століття ще досить сильного впливу церковно-релігійних норм на законодавство та суспільну думку. Права дитини знаходилися у підпорядкованому становищі, причому особисті немайнові права (на сімейне виховання, на прізвище, тощо) були менш захищені, аніж майнові. Якщо у візантійському періоді церква грала позитивну прогресивну роль як захисник інтересів дітей при усиновленні, то вже у кінці XIX століття зі зміною соціально-політичних, економічних та інших умов, її

вплив мав консервативний характер та обмежував права дітей, що народилися поза шлюбом. Як писав у 1880 році К. Шматков, «дотримуючись принципу невинуватості дитини у її походженні, довелося б відкидати різницю між законним і незаконним народженням, підриваючи значення шлюбу і розриваючи основи, на яких тримається весь цивільний уклад сучасних християнських держав» [339, с. 115]. Однак, у кінці XIX – на початку XX століття відбулися значні зміни у сфері усиновлення дітей. Перш за все, були ліквідовані багаточисельність і різноманітність інстанцій проходження справ про усиновлення. Крім того, по закону 3 червня 1902 року дозволялось усиновлення власних незаконних дітей (позашлюбних). Тим самим забезпечувалось не лише надання відповідних прав, але й відновлювалися втрачені сімейні зв'язки між дитиною та її батьками, що, на думку уряду, могло привести до ліквідації розпусти і зміцнення сімейних відносин [89, с. 91]. Однак характерним є те, що на сьогодні подібний механізм має назву визначення походження дитини, і така ситуація не вимагає застосування механізму усиновлення.

У радянський період інститут усиновлення регулювався діаметрально протилежним чином, що надало підстави О. В. Дьякову у найбільш умовному вигляді виділити два стани його розвитку: 1) фактична відсутність законодавчого врегулювання процедури усиновлення (1917-1926 рр.); 2) відродження і активний розвиток законодавства про усиновлення (1927-1991 рр.) [71]. Так, 22 жовтня 1918 року був прийнятий Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право, яким заборонялось усиновлення «як класово вороже явище». Концепція піклування про дітей, позбавлених батьківського піклування, у післяреволюційний час характеризується популярною ідеєю про сімейне виховання як тимчасове явище, зумовлене лише труднощами моменту, на зміну якому прийде ні з чим не зрівнянне за своїми якостями суспільне виховання [139, с. 26]. Офіційно усиновлення було заборонено, тому що: а) воно могло сприяти розширенню кола осіб, які мали право на отримання трудового господарства; б) відкривало

можливість для експлуатації праці малолітніх під виглядом усиновлення; в) передбачалося широке запровадження суспільного виховання [71]. Абсолютна відмова від застосування механізму усиновлення у контексті усїєї еволюції даного інституту зіграла роль своєрідного лакмусу: заборона усиновлення, що діяла протягом семи років, емпірично продемонструвала власну недоцільність. Вказувалось, що до моменту прийняття шлюбно-сімейного кодексу 1926 року відпали соціально-економічні умови відмови від усиновлення як правового інституту. Однак, Т. В. Ткаченко вважає, що це не зовсім так: відмову від усиновлення відкинула сама практика, і з цим законодавець був вимушений погодитися [296, с. 206].

В основу нового законодавчого регулювання усиновлення був покладений примат класового змісту та революційної доцільності [296, с. 206], що кардинально змінювало попередню ідеологію становості. Відповідно до положень Кодексу 1926 року усиновлення провадилося виключно в інтересах усиновленого, а також було не тільки турботою про матеріальне благополуччя дитини, але й про його належне трудове виховання, підготовку до суспільно корисного життя [283, с. 120]. Таким чином, метою усиновлення було *забезпечення належного виховання дитини*, яке у той історичний момент розумілось своєрідно. Усиновлення ставилося на службу державі, з метою виховання людей нового покоління, чого вимагала діюча політична система. Однак особисті немайнові права дитини не оминалися увагою законодавця. Так, у 1943 році було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про усиновлення», який наблизив відносини усиновлення до батьківських правовідносин, встановив положення, що сприяли збереженню таємниці усиновлення. У Кодексі про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 року вже досить розгорнуто регламентувалися особисті немайнові права дітей, у тому числі й усиновлених. Норми, присвячені даним питанням, знаходились переважно у главі 10 «Особисті права та обов'язки батьків і дітей» та главі 14 «Усиновлення (удочеріння)» Кодексу.

Для доповнення картини комплексного аналізу становлення мети усиновлення цікавим є дослідження відповідних правовідносин у деяких інших правових культурах. Слід погодитися із О. М. Зайковою, що усиновлення вписане в контекст сімейної культури, пов'язане зі структурою сім'ї і тією роллю, яку вона виконує у суспільстві [88, с. 1]. Наприклад, в Англії взагалі не існувало інституту усиновлення до 1926 року, коли вимоги суспільного життя змусили змінити консервативне право та прийняти революційний на той час Закон про усиновлення дітей. Неможливість правової системи захистити тих, хто де-факто здійснював піклування про дітей, на думку професора С. Кретні, була «найбільш потужним фактором, який вплинув на висунення вимоги про більш широке законодавче визнання інституту усиновлення» [293, с. 187]. Цим кроком фактично було здійснено перехід від безумовного пріоритету батьківських прав на дитину до можливості обмеження цих прав у інтересах дитини. Після цього принципового зламу інститут усиновлення в Англії почав швидко розвиватися. Наразі законодавством передбачено досить значний перелік обставин, що дозволяють компетентним органам передавати дитину на усиновлення без згоди батьків.

Незважаючи на загальну прогресивність законодавства США щодо усиновлення, у Законі штату Мінесота 1951 року законодавець перш за все намагався забезпечити інтереси усиновлювачів, оскільки передбачав можливість відмови від дитини на підставі її неповноцінності, що була визначена як оціночне поняття. У 1975 році цей Закон був скасований, що створило гарантії для реалізації основної мети усиновлення – *забезпечення інтересів дитини* [245, с. 13]. Сучасне законодавство штату є більш прогресивним за попереднє законодавство та більш детально регулює відносини з усиновлення [363].

У Німеччині мета усиновлення сформульована у ст.1741 Цивільного уложення Німеччини [353]: «Усиновлення дитини допустиме, якщо воно служить її благу і слід очікувати, що між усиновлювачем і дитиною виникнуть

відносини, характерні для батьків та дітей» [52], що теж характеризує відповідний підхід як дитино-центристський.

В багатьох країнах Арабського Сходу (ОАЕ, Саудівська Аравія тощо) усиновлення дітей здійснюється у мізерних масштабах. Причина навіть не в заборонах, а в морально-психологічних установках і нормах моралі, котрі не допускають можливості відмови від дитини – дитина, що залишилась без батьківського піклування, обов'язково буде виховуватися у сім'ї родичів [255, с. 28].

Таким чином, специфіка історичних, релігійних, звичаєвих умов суттєво позначається на інституті усиновлення та його меті. У нині діючому Сімейному кодексі України усиновлення провадиться з метою дотримання найвищих інтересів дитини для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. Дослідники наукової проблематики усиновлення виділяють різні додаткові цілі усиновлення, що опосередковано відбиті у законодавстві: а) задоволення потреб усиновлювачів [1, с. 3]; б) укріплення неповних сімей; в) реалізація права дитини на повноцінну сім'ю, котра буде здійснювати її виховання і утримання [15, с. 14].

У результаті історично-правового дослідження яскраво проявляються деякі тенденції розвитку інституту усиновлення. По-перше, зміна головного суб'єкта, заради забезпечення прав якого здійснюється усиновлення: протягом кількох тисячоліть таким уповноваженим суб'єктом виступав усиновлювач. За допомогою усиновлення він задовольняв власні потреби (економічні, генеалогічні, ритуальні, духовні тощо). Протягом лише одного ХХ століття центр ваги у відносинах усиновлення різко змінився на користь дитини. Це закономірно відбивається на юридичному закріпленні мети усиновлення, що практично ідентична у міжнародних та національних актах – забезпечення інтересів дитини, позбавленої батьківського піклування.

По-друге, значно змінився зміст та набір особистих немайнових прав усиновлених дітей. Якщо раніше права усиновленої дитини часто не порівнювалися абсолютно із правами кровних дітей, то наразі права

усиновленого можна зобразити у формулі «права дитини + права усиновленої дитини», що значно укріплює правовий статус та підвищує охорону прав дитини при усиновленні. Водночас проявляється протилежна тенденція до підризу традиційної батьківської влади, так як батьки й усиновлювачі все частіше повинні доводити, що «заслужують» дитину.

По-третє, поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку – законодавче посилення правової охорони приватності в усіх її проявах (право на повагу до особистого та сімейного життя, право на особисту недоторканність тощо), з іншого – підвищення втручання держави в особі уповноважених органів у сімейні відносини, розширення можливості відібрання дитини у батьків та усиновлювачів.

Таким чином, наразі спостерігається динамічний розвиток інституту усиновлення саме у напрямі вдосконалення самої мети усиновлення, що робить акцент на максимальному забезпеченні та охороні особистих немайнових прав дитини. Ретроспективний аналіз історично-правових засад усиновлення вказує на те, що сьогодні відбувається закономірний розквіт інституту особистих немайнових прав усиновленої дитини. Право дитини на сімейне виховання, право знати своїх батьків – стають орієнтирами для нормотворчої та правозастосовної діяльності у відносинах з усиновлення. Виявлені тенденції та перспективи розвитку інституту усиновлення демонструють необхідність наукового забезпечення даного процесу в аспекті вивчення особливостей особистих немайнових прав усиновлених дітей.

Усиновлення як будь-яке правове явище краще демонструє свої властивості при проведенні класифікації за різними критеріями. У науковій літературі зустрічаються види усиновлення, що повинні бути проаналізовані та згруповані:

1) *за статусом усиновлювача*: а) позасімейне (усиновлювач та усиновлений не пов'язані між собою генетичними чи іншими сімейними зв'язками); б) внутрішньосімейне (усиновлювачем виступає родич дитини); в) партнерське (усиновлювачем є вітчим чи мачуха дитини) [203, с. 120];

2) *за статусом дитини*: а) усиновлення дитини-сироти; б) дитини, позбавленої батьківського піклування [145, с. 122]; в) дитини, не позбавленої батьківського піклування – пасинки, падчерки [267, с. 11];

3) *за громадянством суб'єктів*: а) національне; б) міжнародне. Якщо стосовно визначення національного усиновлення не виникає особливих дискусій, то відносно міжнародного усиновлення існує багато наукових точок зору. Справа у тому, що в кінці 1980-х починає широко використовуватись термін «міжнародне усиновлення», який поєднує поняття, що раніше використовувалися окремо: «усиновлення дітей-іноземців» і «усиновлення дітей іноземцями» [163, с. 118]. На сьогодні найбільш поширеною є дефініція міжнародного усиновлення як юридичного акту, що встановлений в судовому порядку відносно усиновлювача та усиновленого, які є громадянами різних держав, або яке відбувається у третій державі, громадянином якої не є ні усиновлювач, ні усиновлений, що підпадає під юрисдикцію двох або більше держав [111, с. 11]. Однак, зустрічаються інші термінологічні аналоги: наприклад, Г. Ю. Федосєєва використовує терміни «транскордонне» та «міжнародне» усиновлення як рівнозначні поняття [311, с. 791];

4) *за правом, що застосовується*: а) національне; б) міждержавне; в) міжнародне. Така класифікаційна система найбільш розгорнуто описана у дослідженнях Ю. В. Деркаченко, яка проводить розмежування понять «міжнародне» та «міждержавне» усиновлення по таким критеріям: при міжнародному усиновленні країна проживання дитини не змінюється, і відносини регулюються тільки внутрішньодержавним правом, тоді як при міждержавному усиновленні дитина змінює країну проживання та, як правило, втрачає громадянство країни походження [63, с. 9];

5) *за наслідками, що стосуються індивідуалізації дитини*: а) усиновлення зі зміною даних, що індивідуалізують особу; б) усиновлення без зміни таких даних [15, с. 12];

6) *за записом усиновлювачів батьками дитини*: а) повне (його ще називають комплітне, абсолютне) – усиновлення, при якому такий запис

проводиться; б) неповне (лімітоване, просте, О. Е. Терещенко називає його термінальним [301, с. 14]) – усиновлення, при якому такий запис не проводиться [15, с. 13];

7) *за збереженням відносин з біологічним батьками та родичами*: а) відкрите (дитина зберігає фактичний і обмежений правовий зв'язок зі своєю біологічною родиною або її частиною); б) закрите (дитина повністю пориває зі своїми колишніми родичами та сім'єю);

8) *за ознакою посередництва при здійсненні усиновлення*: а) незалежне (здійснюється іноземними громадянами самостійно, без участі акредитованого у відповідному порядку агентства, через приватних осіб, посередників, адвокатів, інших не уповноважених осіб) [111, с. 12]; б) опосередковане (здійснюється за допомогою відповідних агентств);

9) *за ознакою законності*: а) законне (усиновлення, проведене з дотриманням усіх необхідних законодавчих вимог на всіх етапах його проходження); б) незаконне (усиновлення, яке містить формальні, процедурні чи змістовні недоліки проведення). Стосовно міжнародного усиновлення О. Ю. Князева розуміє незаконне усиновлення як таке, що здійснене з порушенням чинного законодавства країни походження у сфері усиновлення та законодавства країни усиновлювача, або третьої країни, яка приймає участь в усиновленні [111, с. 11]. Різновидом незаконного усиновлення ми вважаємо фіктивне усиновлення, котре визначається Л. М. Зілковською як таке, що здійснене для досягнення усиновлювачем матеріальних чи інших вигод, оскільки в цьому випадку наміри усиновлювача направлені не на забезпечення інтересів дитини, встановлення родинних зв'язків з нею, а на досягнення матеріальних чи інших вигод [94, с. 7];

10) *за ознакою усвідомлення дитиною усиновлення*: а) абсолютне (характер правовідносин між усиновлювачем та усиновленим, що відображаються у свідомості дитини, ідентичний відносинам між кровними батьками і дітьми); б) просте (дитина усвідомлює відсутність кровного зв'язку із усиновлювачем) [254, с. 8]. Така класифікація запропонована

В. В. Рязанцевим та має суттєве практичне значення відносно забезпечення особистих немайнових прав усиновленої дитини;

11) *за ознакою офіційного встановлення*: а) формалізоване (усиновлення, проведене з дотриманням встановленої процедури та винесенням рішення суду про усиновлення); б) приховане (фактично здійснене усиновлення маскується під іншими формами прийняття дитини на виховання у сім'ю). Зокрема, А. О. Осіпова веде мову про можливість існування феномену «прихованого усиновлення» у рамках прийомної сім'ї (патронату) [212, с. 292].

Таким чином, *усиновлення* охоплює усі правові аспекти прийняття дитини на правах дочки чи сина у сім'ю усиновлювача з метою забезпечення інтересів дитини, її особистих немайнових та майнових прав. Усиновлення здійснює одночасно генеруючу та констатуючу функції щодо відносин між дитиною та усиновлювачами. При цьому, відносини між усиновлювачами та дитиною не варто ідентифікувати як відносини споріднення, нехай навіть соціального, адже усиновлення є самостійною підставою для виникнення сімейних правовідносин, що відрізняється від генетичного походження. Це впливає на специфіку здійснення та змісту особистих немайнових прав усиновленої дитини.

Інститут усиновлення значно еволюціонував, і наразі його основною метою на законодавчому та теоретичному рівнях визначено максимально ефективно забезпечення інтересів дитини. Паралельно з цим зростає значення правового регулювання та правового захисту особистих немайнових прав дитини при усиновленні, відбувається переосмислення змісту і значення даних прав.

РОЗДІЛ 2

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ТА ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ ПРИ УСИНОВЛЕННІ

2.1. Поняття та класифікація особистих немайнових прав дитини при усиновленні

Якість життя людини багато в чому залежить від ступеню забезпечення та реалізованості її прав. Однак, висока різноманітність прав, притаманних особі, вимагає їх належного вивчення, класифікації та відповідного нормативного забезпечення з урахуванням усіх особливостей. Справді, цивільне та сімейне право мають у своєму предметі дві відносно самостійні групи відносин – особисті немайнові та майнові, що надає підстави науковцям висувати різні теорії щодо їх органічного поєднання або навпаки корінної відмінності. Це має принципове значення для виявлення та аналізу особистих немайнових прав усиновленої дитини, так як дозволяє встановити правову природу цих прав, їх галузеву приналежність та тенденції розвитку. Для вирішення поставлених задач першочерговим завданням є дослідження теоретичної конструкції особистих немайнових прав у сучасній цивілістиці.

Взагалі, права людини є можливостями, реалізованими у певному просторі свободи (як від держави, так і від інших осіб), межі якого окреслюються відповідними просторами свободи інших власників прав [235, с. 4]. Існує багато класифікацій прав людини за різноманітними критеріями, однак найбільш практично значимим є поділ прав людини на особисті та майнові. Визначити поняття особистого немайнового права намагалися багато вчених, при цьому їхні спроби оформлюються у кілька основних концептуальних напрямів:

1) *особисті немайнові права є різновидом поняття «немайнове благо»*. Подібну теоретичну позицію добре ілюструє вислів професора В. К. Андрєєва, який вважає, що «нематеріальні блага не лише є особистими немайновим

правами, але й виступають у якості об'єктів цивільних прав» [4, с. 28]. Прибічники такого підходу не проводять особливо чіткої межі між поняттями прав, благ та свобод. Характерним для них є визначення особистих немайнових прав як самостійної правосуб'єктної форми, одного з різновидів нематеріальних благ. Подібної точки зору дотримується і Н. В. Устименко, яка називає особисті немайнові права, не пов'язані з майновими, сукупністю законодавчо закріплених, невід'ємних від особистості абсолютних благ, які не мають економічного змісту і надають фізичній особі можливості за своїм розсудом і без втручання інших осіб визначати власну поведінку в царині особистого життя [308, с. 3].

Трактування особистого немайнового права як блага, на наш погляд, можливе та продуктивне у філософському контексті, однак з точки зору цивілістики, слід позиціонувати благо як об'єкт суб'єктивного немайнового права;

2) *особисте немайнове право як елемент юридичного змісту правовідношення*. З такого боку особисте немайнове право розглядають І. В. Бакаєва та О. А. Степанова, паралельно зазначаючи, що правильним, на їх думку, є відмежування нематеріального блага як об'єкта цивільного права [10, с. 11];

3) *особисте немайнове право як суб'єктивне цивільне право*. Серед виразників такого теоретичного підходу можна виокремити М. М. Малєїну, яка вважає, що особисте немайнове право – це «суб'єктивне право, яке виникає з приводу нематеріальних благ чи результатів інтелектуальної діяльності, яке не підлягає точній грошовій оцінці, тісно пов'язане з особистістю уповноваженого, направлене на вияв і розвиток його індивідуальності, яке має специфічні підстави виникнення і припинення» [164, с. 13]. Також прихильником цієї концепції є Р. О. Стефанчук, який під особистим немайновим правом фізичної особи розуміє суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом є тісно та нерозривно пов'язане з особою-носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване

на задоволення фізичних (біологічних) духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу) і об'єктом якого є особисте немайнове благо, а у визначених законом випадках й інше нематеріальне благо [276, с. 131]. Цього підходу притримується також Л. В. Федюк, що визначає особисте немайнове право як абсолютне суб'єктивне право, що належить кожній фізичній особі, є невіддільним та невідчужуваним від неї, не має економічного змісту, має властивість індивідуалізації особи, виникає у неї від народження та належать їй довічно [312, с. 4].

Характерно, що порівняльний аналіз наведених трьох репрезентативних визначень особистих немайнових прав надає підстави для виокремлення певного алгоритму надання відповідної дефініції. Справа у тому, що поняття особистих немайнових прав у трьох вказаних випадках побудоване фактично з кількох однакових структурних елементів, а саме: підстава виникнення та припинення, мета (спрямованість), відсутність економічного змісту та наявність зв'язку з особою-носієм права. Кожен з цих елементів інтерпретується вченими по-своєму, однак загалом їх думки збігаються у принциповому змісті. Суттєву розбіжність демонструє тлумачення спрямованості особистих немайнових прав. Так, М. М. Малєїна, Л. В. Федюк, Н. О. Романова [252, с. 42], вважають такою метою індивідуалізацію особи, а професор В. К. Андрєєв зазначає, що сутність особистого немайнового права полягає у тому, що воно забезпечує громадянину фізичну та інтелектуальну недоторканність його внутрішнього світу як особистості [4, с. 30]. На відміну від описаних точок зору, Р. О. Стефанчук використовує значно ширший підхід та визначає у якості мети особистих немайнових прав – задоволення немайнових інтересів особи. Слід відмітити, що забезпечення індивідуалізації та недоторканності особистості (її автономії) є лише одними з різновидів немайнових інтересів особи, саме тому позицію Р. О. Стефанчука ми розцінюємо як більш загальну та оптимальну.

У контексті нашого дослідження не можна оминати увагою проблематику назви особистих немайнових прав. Використання двох термінів у назві особистих немайнових прав дозволяє зробити висновок про наявність у них двох правових ознак, перша з яких характеризує їх як особисті, а інша – як немайнові. О. І. Вороніна вважає, що неможливо особисті немайнові права протиставляти майновим правам, так як останнім можуть протистояти лише права немайнові. Це, у свою чергу, дозволяє зробити висновок про існування двох різних класифікацій суб'єктивних прав: на майнові та немайнові; на особисті та відчужувані. І вже на перетині двох названих класифікацій виникають особисті немайнові права. З цього також витікає, що немайновий характер права не обумовлює його особистий характер і навпаки [40, с. 24]. Виникає закономірне питання щодо визначення «особистого характеру» таких прав, на яке теж немає однозначної відповіді. Наприклад, М. Мікуліна [188, с. 218] і Ш. Т. Тагайназаров вважають, що особистими права називаються тому, що вони наявні, а не подаровані державою [290, с. 27]. При цьому, як зазначає П. Ю. Костін, майновий чи немайновий характер об'єкта права не визначає майновий чи немайновий характер самого суб'єктивного права. Сама можливість існування немайнових прав, які не є особистими, представляється спірною, так як буде відсутньою доцільність конструкції таких суб'єктивних прав [129, с. 20-21]. Погляди науковців у даній сфері найчастіше сходяться на тому, що особистий характер таких прав означає їх міцну, нерозривну прив'язку до особи, яка є носієм такого права. Такий зв'язок часто визнається невіддільністю, невідчужуваністю особистих немайнових прав. Однак, у останніх наукових публікаціях все частіше дана ознака ставиться під сумнів, у зв'язку з виявленням еволюції традиційних нематеріальних благ. Наразі можна окреслити дві концепції розуміння нематеріальних благ:

1) *консервативна* – відповідно до неї нематеріальні блага не мають і не можуть мати товарності і вартості; вони невіддільні від особи, якій належать (до прибічників такої концепції можна віднести В. К. Андрєєва [4],

М. М. Малєйну [164], Р. О. Стефанчука [276], Н. О. Темнікову [300], Н. О. Давидову [62];

2) *еволюційна* – згідно цієї концепції нематеріальні блага володіють потенційною можливістю перебувати у цивільному обігу, вони віддільні, можуть бути оцінені у грошах і мати такі якості, як товарність, а права на них можуть мати економічний зміст, тобто можуть розглядатися як майнові [272, с. 43]. Таким чином ставляться під сумнів принципові ознаки нематеріальних благ – їх неоціненність та неможливість відокремлення від особи. Правова сутність деяких нематеріальних благ трансформувалась у прямо протилежну субстанцію – благ матеріальних [185, с. 8]. Можливість відокремлення нематеріального блага від його носія підтверджується і І. В. Бакасовою. Учена також переосмислює саму «нематеріальність» духовних благ. Наприклад, застосування понять життя та здоров'я особи лише частково стосується духовних благ, і переважно вони зачіпають матеріальну основу буття людини. У такому розумінні не природа благ, а їх аксіологічна інтерпретація, усвідомлення особистої і соціальної цінності дозволяють віднести їх до нематеріальних благ [12, с. 12-13].

Визнання того, що нематеріальні блага теж змінюються і трансформуються у відповідності до умов сучасного світу, необхідне для того, щоб не відірвати право і науку від реальності та її потреб. Еволюція нематеріальних благ, що виступають об'єктами суб'єктивних особистих немайнових прав, закономірно тягне за собою поступову зміну й останніх.

О. О. Посикалюк проводить класифікацію наукових підходів щодо визначення поняття особистого немайнового блага на: матеріальний (визначає особисте немайнове благо через об'єктивно притаманні йому ознаки в дійсності, як правило, абстраговано від цивільно-правового режиму); формальний (визначення особистого немайнового блага дано з урахуванням його цивільно-правового режиму); негативний (сдина загальна дефініція поняття «особистого немайнового блага» видається неможливою та недоцільною. Це демонструє активний науковий пошук глибинної природи

нематеріальних благ особи, що змінюються, та їх взаємозв'язку із особистими немайновими правами. О. О. Посикалюк доходить висновку, що немайновість та спрямування особистих немайнових прав на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб не заперечують можливості використання ознак індивідуальності в комерційних цілях [223, с. 5-6]. Таким чином, науковець займає обережну позицію, але практично визнає, що повна відсутність економічного змісту особистих немайнових благ та пов'язаних з ними прав вже не є класикою цивілістики.

У зв'язку з цим постає важливе питання щодо взаємозв'язку нематеріальних благ, особистих немайнових прав та об'єктивного (позитивного) права. У літературі сформувалися дві концепції, що інтерпретують даний взаємозв'язок:

1) *охоронна*, яка передбачає, що цивільним та сімейним правом встановлюються лише рамки, межі для здійснення особистих немайнових прав, а правовий вплив обмежується охороною та захистом у випадку порушень. Прибічниками такої точки зору виступають В. К. Андреев [4], А. Серебрякова і О. Савельєв [266, с. 160], О. О. Хатунцев [320, с. 42] та інші;

2) *регулятивна*, сутність якої полягає у визнанні за об'єктивним правом не лише можливості, але й необхідності регулювати особисті немайнові правовідносини поряд з традиційною охороною. Такої позиції притримуються І. В. Бакаєва [11, с. 98], Р. О. Стефанчук [276,], М. М. Малєїна [164], Н. О. Давидова [62], С. І. Чернооченко [332, с. 4], Л. А. Ольховик [209, с. 276] та інші.

Відмінність між особистими немайновими та майновими правовідносинами настільки суттєва, що висувуються окремі спроби обґрунтування поєднання різнорідних відносин у межах предмету регулювання однієї галузі. Оригінальний погляд запропоновано І. В. Бакаєвою, яка спробувала пояснити такий зв'язок через категорію привласнення, що передбачає розпорядження особою своїм благом, одержання зі свого зв'язку з ним певної суб'єктивно оцінюваної корисності.

І. В. Бакаєва пропонує розглядати право власності, наряду з традиційним розумінням у якості абсолютного речового права, і як абсолютне немайнове право, яке визначає відношення особи до тілесного, соціального і духовного блага як до свого [11, с. 99]. Однак, на нашу думку, не варто притягувати цілком самостійну категорію особистих немайнових прав до поняття власності та намагатися їх штучно поєднати задля досягнення сумнівних цілей. Таким чином, особисті немайнові права складають особливий комплексний інститут права, на основі якого формується інститут особистих немайнових прав дитини.

Викликає наукові суперечки широке використання законодавцем поняття «дитина». Так, існують позиції щодо заміни поняття «дитина» поняттям «неповнолітній», у зв'язку з тим, що під дитиною розуміється особа, що не досягла повноліття, та особа, що перебуває у першому ступені прямого кровного споріднення. На противагу цій позиції існує і позиція, відповідно до якої є можливим вживання поняття «дитина» як ідентичного поняттю «неповнолітній» - кожна людська істота до досягнення 18-річного віку. Ми притримуємося традиційної точки зору щодо ототожнення даних понять.

Аналіз наукових публікацій, присвячених проблематиці особистих прав дитини, виявляє формування трьох відносно цілісних концепцій розуміння правового статусу дитини:

1) *підлеглий статус*. Таке бачення є рудиментом історичних пережитків. Справді, практично до 1918 року дитина вважалася підвладною своїм батькам, а конкретний зміст її статусу варіювався в залежності від історичного етапу, суспільних традицій та релігійних канонів. Однак, Б. К. Левківський вважає, що український законодавець і досі розглядає дитину не як самостійного суб'єкта сімейних відносин, а як підвладну батькам особу, свого роду об'єкт батьківських повноважень [149, с. 198]. Дещо м'якше подібну позицію виказує й І. Г. Король: здійснення прав дитини залежить не лише від її волі, у зв'язку з тим, що дитина у силу свого віку не володіє повним об'ємом сімейної

правоздатності та дієздатності, а залежить від дій батьків чи осіб, що їх замінюють [125, с. 17].

2) *автономістський статус*, згідно з яким дитина – це особливий самостійний суб'єкт права та відповідних правовідносин [211, с. 85].

3) *привілейований статус*. Так, М. В. Железний вважає, що Конвенція про права дітей 1989 року закріплює за дітьми статус привілейованих суб'єктів права [79, с. 225]. Конкретний прояв такого законодавчого підходу виражається у визнанні пріоритету прав та інтересів дитини порівняно з правами та інтересами інших суб'єктів, що також прямо закріплюється у восьмому принципі Декларації прав дитини 1959 року.

Важливо, що аргументи усіх перелічених концептуальних підходів переважно черпаються з законодавчого інституту особистих немайнових прав дитини, що вказує на тенденцію їх поступового домінування. Особисті немайнові права дитини мають свою власну специфіку, що органічно обумовлена особливим суб'єктом – неповнолітньою особою, її особливими потребами та підвищеним ступенем ризику порушення цих прав. У сімейних правовідносинах роль особистих немайнових прав особливо важлива, адже, як відмічає В.А. Рясенцев, сімейні відносини по своєму основному змісту є особистими. Майнові відносини у сімейному праві похідні від особистих, так як виникають лише тільки при наявності останніх і обслуговують їх [273, с. 10]. З цією думкою погоджуються також А. Серебрякова [266, с. 160] та Д. Н. Нікітін [204, с. 180]. Саме тому актуальним є питання визначення особистих немайнових прав дитини у сімейних відносинах.

Одне з найбільш розгорнутих визначень даного поняття надала Л. А. Ольховик, пропонуючи під особистими немайновими правами дитини розуміти «природні, невід'ємні права, що виникають з приводу благ немайнового характеру, позбавлені економічного змісту та грошової оцінки, тісно пов'язані з особою носія, що індивідуалізують його, не передаються і не відчужуються, мають специфічні підстави виникнення та припинення, носять строковий характер, належать усім без винятку батькам і дітям у рівному

обсязі, захищаються батьками, а регулюються ЦК України [325] та СК України» [209, с. 276]. Викликає зауваження вказівка авторки на те, що особисті немайнові права дитини «належать усім без винятку *батькам і дітям*», що видається нам логічною помилкою. Також неможливо погодитися зі свідомим звуженням кола суб'єктів, які уповноважені захищати особисті немайнові права дитини, та зведенням їх лише до батьків дитини.

Н. О. Темнікова визначає сімейні особисті немайнові права дитини як суб'єктивні особисті права, які мають своїм об'єктом нематеріальні блага, що виникають з народження і припиняються з досягненням повної дієздатності, спрямовані на нормальний розвиток і соціалізацію дитини, та мають високий ступінь суспільного інтересу, який заключається у здійсненні контролю за діями батьків і осіб, що їх заміщують. При цьому слід відзначити, що поряд з даним визначенням зустрічається таке формулювання спрямованості особистих немайнових прав, що дещо грішить внутрішньою нелогічністю. Так, Н. О. Темнікова пише, що особисті немайнові права дитини забезпечують автономію, соціалізацію, реалізацію її особистості і захист її прав та інтересів [299, с. 81]. Навіть поверхневий аналіз даної тези викликає зауваження: по-перше, незрозуміло, як права захищають права; по-друге, спрямованість особистих немайнових прав дитини формується авторкою шляхом перерахування окремих цілей, однак цей перелік не є вичерпним. Тому щодо встановлення мети особистих немайнових прав дитини, на нашу думку, доцільним є використання загального підходу, запропонованого Р. О. Стефанчуком та проаналізованого вище.

Науковий інтерес викликає перелік особливостей особистих немайнових прав дитини, сформульований І. Г. Король: відсутність майнової самостійності, наявність близького родинного зв'язку, специфічні юридичні факти, строк, склад суб'єктів правовідносин [125, с. 15]. З приводу запропонованих ознак варто відмітити деякі зауваження: а) у прав не може бути родинних зв'язків; б) з переліку вбачається, що особисті немайнові права

дитини можуть виникати та реалізовуватися лише у межах сім'ї чи родини, але це не так.

Цілком вірно, що до специфічних рис особистих немайнових прав дитини відноситься їх темпоральний характер, що означає об'єктивну обмеженість строку дії даних прав до настання повноліття дитини або її емансипації. Тобто є більш-менш чітка кінцева межа дії вказаних прав. Однак, у літературі подекуди зустрічається думка, що особисті немайнові права дитини виникають з моменту народження, що формує одну з обов'язкових ознак даних прав. Вважаємо, що слід ставити під сумнів таку обов'язковість, адже деякі з особистих немайнових прав дитини виникають все ж в силу закону, наприклад, право на таємницю усиновлення.

Метою виокремлення з загального поняття особистих немайнових прав самостійної групи особистих немайнових прав дитини має на меті підсилення захисту «слабкого» учасника відносин, врахування його стрімкого вікового зростання та настання зрілості, формування з нього майбутнього дорослого члена суспільства. Цей процес супроводжується становленням та розвитком індивідуальності особистості, її поступовим входженням у різні соціальні групи та вступом у соціальні зв'язки. Разом з тим, як відмічають Н. О. Темнікова [299, с. 85], Н. О. Романова [252, с. 42] нормативне закріплення особистих немайнових прав дитини пов'язане не стільки з необхідністю індивідуалізації суб'єкта, охорони самобутності і своєрідності особистості, скільки з суспільною необхідністю контролю за вихованням і освітою дитини, забезпеченням її достойного духовного розвитку, формуванням її повноцінним членом суспільства. Це особливо актуально при усиновленні, коли дитина потрапляє у нову сім'ю.

У зв'язку з такою значною індивідуальною та суспільною важливістю особистих немайнових прав дитини, існують спроби розробки принципів таких прав. Привертає увагу дослідження Н. О. Давидової, яка серед інших виділяє такі принципи як недоторканність та духовність особистих немайнових прав [62, с. 5]. Ці принципи впадають у вічі у зв'язку з наступними

зауваженнями: по-перше, право не може бути недоторканим – воно може бути невід’ємним, невідчужуваним, знаходитися під пріоритетною охороною, однак на нього не поширюється поняття недоторканності; по-друге, авторка використовує категорію духовності на противагу поняттю «моральності» особистих немайнових прав та обґрунтовує свою позицію тим, що вказані суспільні правовідносини утворюються у духовній сфері життя суспільства [62, с. 6]. На нашу думку, ні ознака моральності, ні ознака духовності не характеризують особисті немайнові права дитини, у зв’язку з тим, що нематеріальні блага, які виступають об’єктами даних прав, можуть мати різне змістовне наповнення та здатні утворюватися не лише у духовній сфері життя.

Багато питань у літературі виникає стосовно необхідності нормативного закріплення особистих немайнових прав з огляду на їхній особливий особистісний характер та складність створення вдалого та максимально ефективного формулювання. Існують навіть радикальні погляди, що полягають у недоцільності правового регулювання такої тонкої матерії як особисті відносини. Однак, як вдало з цього приводу сказала Ю. С. Разметаєва, права людини є результатом взаємодії природного та позитивного права, оскільки одночасно характеризуються підвищеною значимістю, цінністю для індивідів та включенням до правової системи як основи законодавчого регулювання, особливим захистом з боку держави. Позитивування прав не є посяганням на їх природність та невідчужуваність, і при відповідному контролі з боку суспільства сприяє реалізації прав людини, тоді як неврахування юридичних проявів прав людини може призвести до стирання грані між суто правовими вимогами та іншими суспільними, передусім, політичними [235, с. 13]. Особливо це стосується особистих немайнових прав усиновленої дитини, яка потребує особливого рівня охорони. Відображення особистих немайнових прав дитини на рівні міжнародно-правових документів є серйозним кроком на шляху до ефективного позитивування життєво важливих прав дітей. Встановлення таких правових орієнтирів на міжнародному рівні вимагає урахування світових тенденцій. Як відмічав

І. О. Покровський, у ході економічного у культурного розвитку неминує підвищується рівень вимог особистості у даному середовищі: росте самосвідомість і самооцінка середньої, типової людини, і у відповідності з цим розширюється загальна система суб'єктивних прав; право об'єктивне неминує повинно встигати за цією зростаючою самосвідомістю і надавати їй відповідне задоволення [222, с. 121]. Справді, права і обов'язки – це умови підтримання соціальної стабільності, без якої не може бути прогресивного розвитку як на рівні суспільства, так і на рівні конкретного індивіда. Однак нині наявне протиріччя, суть якого І. Бех бачить у тому, що надаючи особистості більшу свободу, суспільство водночас не в змозі взяти на себе зобов'язання із захисту прав, пов'язаних з цією свободою [24, с. 67]. Саме тому актуальність наукового супроводу даних процесів у правовій площині невідмінно зростає.

Усиновлення виступає особливим юридичним фактом, який впливає на реалізацію прав дитини. З одного боку, це, безсумнівно, позитивне суспільне явище, але при цьому неможливо ігнорувати те, що це також суттєвий фактор потенційного ризику для дитини та належного забезпечення її особистих немайнових прав. Процес усиновлення складний та може бути представлений у вигляді послідовності обов'язкових стадій. Дослідники не сходяться у переліку даних стадій, що формує деяку неясність у цьому питанні. Зокрема, процедуру усиновлення умовно поділяють на дві стадії: досудовий розгляд можливості встановлення усиновлення та судовий розгляд. Таким чином, авторка завершує процедуру усиновлення разом з винесенням остаточного рішення у справі. Однак усиновлення не можна розглядати так вузько, адже воно з цього тільки починається. О. В. Жарова [78, с. 144] і Н. Б. Залуніна [91] формують вже більш розширену стадійну структуру усиновлення, яка включає чотири етапи: 1) підготовчий; 2) судовий розгляд; 3) постсудовий етап; 4) наступний контроль за адаптацією. Відносно міжнародного усиновлення така структура є доволі прийнятною, адже змістовне наповнення постсудового етапу передбачає проходження адміністративних процедур, пов'язаних

з переїздом у іншу державу, постановкою на консульський облік тощо. Проектуючи на національне усиновлення таку стадійність, можна запропонувати наступну *послідовність*: 1) підготовча стадія; 2) стадія судового розгляду; 3) постсудова стадія (на ній відбуваються всі відносини, спрямовані на адаптацію дитини до нової сім'ї та безпосередній її розвиток у ній); 4) стадія після скасування усиновлення. Постсудова стадія в ідеалі повинна продовжуватися без обмежень терміну та інших обставин, адже вона фактично і є формою життя осіб після усиновлення. На ній відбувається також і поточний контроль уповноважених органів за ходом адаптації дитини до нових умов життя. Однак, не можна забувати про можливість скасування усиновлення у судовому порядку, що тягне за собою правові наслідки та суттєво впливає на особисті немайнові права усиновленої дитини. Це обумовлює виділення нами додаткової четвертої стадії.

Проведена нами періодизація процесу усиновлення безпосереднім чином впливає на визначення, класифікацію та зміст особистих немайнових прав усиновленої дитини. По суті, права дитини не змінюються від того, чи знаходиться вона під батьківським піклуванням чи ні, має сімейне оточення чи виховується у державній установі. Однак, зміст та особливості здійснення, охорони і захисту цих прав суттєво варіюються в залежності від умов, в яких перебуває така дитина. Так, усиновлення виступає значним фактором, що здійснює вплив на реалізацію особистих прав дитини. Більш того, на кожній стадії усиновлення існують окремі механізми, що забезпечують та охороняють такі права.

Усі особисті немайнові права усиновленої дитини можна поділити на дві групи: 1) права, які дитина здатна здійснювати самостійно або за допомогою інших осіб, але не обов'язково членів сім'ї, та поза межами сімейного оточення (право на освіту, відпочинок, особисте життя, свободу думки, совісті і релігії тощо); 2) права, які забезпечуються лише у сім'ї та/або стосуються родичів дитини. Останню групу пропонуємо назвати *сімейно-родинними особистими немайновими правами дитини*. До них відносяться право на

сімейне життя, право на доступ до інформації про походження, право на особисту і сімейну історію, право на доступ до особистих даних про біологічних батьків, право жити і виховуватися у сім'ї, право на спільне проживання з батьками, право отримувати турботу від батьків. Необхідність подвійної дефініції цієї групи прав дитини пояснюється, по-перше, тим, що вони можуть реалізовуватися саме у сім'ї – як у кровній, так і у сім'ї усиновлювачів; по-друге, серед них є права, які мають нерозривний зв'язок саме з родичами дитини за походженням. Ці права формують цілісний та органічний комплекс, який має досліджуватися у своїй єдності.

Сімейно-родинні особисті немайнові права дитини теж внутрішньо диференціюються за своїм змістом на 1) *фактичні* (право жити і виховуватися у сім'ї, право на сімейне життя, на спільне проживання з батьками і одержання від них піклування); та 2) *інформаційні* (право на доступ до даних про своє походження та даних про своїх батьків, право на сімейну історію, на таємницю усиновлення).

У зв'язку з тим, що усиновлення спрямоване переважно на задоволення інтересів дитини, які безпосередньо пов'язані із повноправною належністю до сім'ї, що здатна забезпечити повноцінний всебічний розвиток дитини, то саме комплексу сімейно-родинних особистих немайнових прав дитини при усиновленні буде приділено основну увагу у нашому дослідженні.

У світлі всього вищесказаного слід зробити деякі проміжні висновки.

По-перше, інститут особистих немайнових прав проявляє загальні тенденції розвитку:

а) розширення нормативного закріплення, перевага регулятивної концепції, що передбачає необхідність не лише охорони особистих немайнових прав, але й їхньої правової регламентації. З цього випливає необхідність удосконалення нормативних основ забезпечення особистих немайнових прав дитини при усиновленні;

б) нематеріальні блага як об'єкти особистих немайнових прав еволюціонують у зв'язку зі стрімкою зміною соціально-економічних умов та

технологічних можливостей, що відбивається на втраті нематеріальними благами обов'язкових ознак нетоварності та невіддільності від особи;

в) спрямованість особистих немайнових прав охоплює все ширше коло немайнових інтересів, які не обмежуються лише індивідуалізацією особи.

По-друге, вважаємо, що *особисті немайнові права дитини* можна визначити як суб'єктивні цивільні права фізичної особи, що відрізняються особистісним характером, об'єктом яких є певне нематеріальне благо, спрямовані на задоволення немайнового інтересу особи та діють до досягнення повноліття чи емансипації особи.

По-третє, *особисті немайнові права дитини при усиновленні* – це суб'єктивні права дитини, які виникають з початкової стадії усиновлення та діють на всіх його етапах, та спрямовані на задоволення інтересів дитини, у першу чергу тих, які пов'язані з перебуванням у здоровому сімейному оточенні. Серед особистих немайнових прав дитини при усиновленні виділяються *сімейно-родинні права*, які можуть здійснюватися лише у сім'ї або відносно родичів дитини. Сімейно-родинні особисті немайнові права усиновленої дитини поділяються на *фактичні* (право на сім'ю, право на сімейне виховання, право на спілкування з родичами, право проживання з батьками (усиновлювачами), право на повагу до сімейного життя) та *інформаційні* (право на таємницю усиновлення, право на одержання інформації про власне походження).

По-четверте, систему прав і обов'язків дитини називають системою ювенального права [211, с. 85], що формує, на наш погляд, комплексну підгалузь права. У межах даної системи виділяють інститут прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [136, с. 54]. Слід підкреслити, що він не отожднюється з інститутом особистих немайнових прав дитини при усиновленні, однак може тісно з ним взаємодіяти. Це обумовлюється тим, що дитина, позбавлена батьківського піклування, перебуває у даному статусі на підготовчій стадії, стадії судового розгляду справи про усиновлення, - тобто

до винесення рішення та встановлення факту усиновлення – а також, на стадії після скасування усиновлення (якщо це відбулося до настання повноліття).

2.2. Правова характеристика інтересів дитини при усиновленні

Дослідження особливостей особистих немайнових прав усиновленої дитини неможливо здійснити без належного аналізу одного з ключових понять, а саме: поняття інтересу усиновленої дитини. Для того, щоб встановити специфіку такого інтересу та обгорнути її у юридичне наукове формулювання слід дослідити загальне визначення інтересу в праві, а також проаналізувати доктринальні позиції щодо визначення інтересу дитини як правового поняття.

Наукову спільноту давно хвилюють правові проблеми, пов'язані зі встановленням юридичної природи інтересу, його забезпеченням та захистом. Дана категорія викликає безліч наукових дискусій та досі є неоднозначною у сучасній цивілістиці. Перед тим, як розпочати виклад нашого дослідження, слід підкреслити наявність органічної тріади понять, яку неможливо роз'єднати: «інтерес» - «інтерес дитини» - «інтерес усиновленої дитини». Дотримання шляху наукового пізнання від загального до конкретного дозволить виявити специфіку окремого різновиду поняття, не втративши при цьому його загально-родових рис.

Чинне цивільне та сімейне законодавство досить активно оперують поняттям інтересу, не зупиняючись при цьому на його детальному нормативному визначенні. Тільки СК України використовує термін «інтерес» у різних варіаціях близько 70 разів. Така висока необхідність законодавця у застосуванні саме поняття інтересу, а не будь-якого іншого, дає підстави стверджувати про серйозне змістовне та практичне навантаження на дану категорію. У зв'язку з цим залишення такого важливого поняття без законодавчої дефініції викликало необхідність офіційного тлумачення поняття «охоронюваний законом інтерес» Конституційним Судом України.

У своєму рішенні Конституційний Суд України будував правову позицію, виходячи з порівняння та співставлення інтересу та суб'єктивного права, що демонструє органічний зв'язок даних понять. За результатами розгляду було вирішено, що інтерес треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально правовим засадам [249].

Треба відзначити, що надання даного визначення на рівні Конституційного Суду України не вирішило усі наукові дискусії з приводу інтересу в праві. Як вірно зазначає О. І. Чепис, погляди вчених у питанні про правову природу інтересів та їх роль у системі суспільних відносин розгортаються у такі концепції: 1) інтерес – виключно суб'єктивне явище, і шукати його поза свідомістю немає сенсу; 2) інтерес – явище об'єктивне, що повністю належить до сфери суспільного життя; 3) визнаються існуючими два ряди інтересів – об'єктивні і суб'єктивні як принципово різні, що не зводяться один до одного; 4) інтерес розглядається єдністю суб'єктивного та об'єктивного [327, с. 57]. При цьому професор Є. О. Харитонов обґрунтовує, що у концепції вітчизняного цивільного законодавства поняття «інтерес» розглядається як категорія суб'єктивна, а не об'єктивна [318, с. 220]. Таким чином, протиставляється інтерес у законодавчому та науковому розумінні.

Взагалі, при уважному дослідженні доктринальних позицій з аналізованого питання впадає в очі пряма чи опосередкована прив'язка до поняття суб'єктивного права. Це є об'єднуючою рисою для більшості трактувань змісту інтересу. Однак, погляди науковців різняться у характері співвідношення суб'єктивного права та інтересу. Так, наприклад, О. І. Шолгіна вважає інтерес передумовою реалізації прав [341, с. 20].

В. П. Грибанов, у свою чергу, розглядає становлення інтересу через вплив великої кількості різномірних соціальних чинників, які неминуче повинні пройти через свідомість людей, де оформляються в інтереси, що визначається вченим як «усвідомлене спонукання» [53, с. 259]. Тобто, означений підхід передбачає первинну появу інтересу, який вже ніби «запускає» механізм реалізації суб'єктивного права.

З іншого боку, С. Я. Фурса ставить інтерес у підпорядковане становище, називаючи його «складовою частиною права» [314, с. 24], тим самим позбавляючи його самостійного характеру.

В. В. Кулапов, навпаки, визначає інтереси як мету суб'єктивного права, а саме суб'єктивне право – як засіб реалізації інтересу. У такому підході у службовому становищі перебуває вже суб'єктивне право особи [141, с. 17].

Однак не усі науковці прагнуть виявити правову природу інтересу за допомогою суб'єктивного права. Наприклад, О. І. Чепис відходить від традиційної прив'язки до суб'єктивного права та намагається надати більш самостійне визначення інтересу через спонукальну силу для встановлення, зміни та припинення правових зв'язків» [327, с. 56]. Інтерес, на думку О. І. Чепис, – це прагнення суб'єкта задовольнити потреби соціального характеру, що проявляється у його вибірковій позиції стосовно об'єктивних умов існування та реалізується ним шляхом діяльності у суспільних відносинах [327, с. 64].

У результаті проведеного вибіркового огляду наукових позицій щодо тлумачення поняття інтересу у праві, можна підсумувати, що дана категорія дуже рухлива і має велику кількість індивідуальних проявів. В юридичній літературі поряд зі звичним використанням терміну «інтерес» часто зустрічаються словосполучення на зразок «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», що мають під собою нормативне підґрунтя. Додавання спеціалізуючих ознак такого роду спрямоване на відмежування та класифікацію інтересів за критерієм охорони та забезпечення правом. Наприклад, Б. Т. Худояров вважає, що під «законними інтересами» слід

розуміти інтереси, які мають під собою правову основу, наприклад, видачу органом реєстрації цивільного стану свідоцтва про народження тощо [324, с. 18]. Однак, професор Є. О. Харитонов обґрунтовано доводить, що ведучи мову про особливості трактування поняття «інтерес» у сучасному цивільному законодавстві, варто звернути увагу на некоректність (архаїчність) вживання виразів «законний інтерес», «інтерес, що охороняється законом», «охоронюваний інтерес» тощо [318, с. 220]. Такий підхід поділяється і нами, так як інтереси, що лежать поза межами правового регулювання, не складають предмету дослідження цивілістичної науки. Тому зрозуміло, що апіорі при вживанні терміну «інтерес» мається на увазі такий інтерес, який охоплюється охороною об'єктивного права.

На думку А. Я. Курбатова, термін «інтерес» може вживатися для позначення двох різних, хоча і взаємозв'язаних явищ: інтересу як явища суспільного буття («об'єктивного інтересу») та інтересу як явища свідомості («суб'єктивного інтересу»), формування якого відбувається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників [144, с. 56]. Такий методологічний підхід має принципово важливе значення у нашому дослідженні, адже характерні риси інтересу розповсюджуються і на інтереси дитини, у тому числі й усиновленої. Спираючись на вказану тезу, можна зробити висновок, що деякі інтереси все ж можна виявити без бажання та втручання особи, інтереси якої виявляються, тобто вони існують об'єктивно, незалежно від її усвідомлення і прагнення. Проектуючи цей висновок на інтереси дитини, слід визнати, що їх визначення є складним, але можливим процесом.

Щодо поняття інтересів дитини склалася не менш розмаїта картина наукових поглядів. Ми цілком згодні з думкою О. Ю. Ільїної, яка вважає, що вияв сутності, особливостей інтересів дитини мають дуже важливе значення перш за все тому, що інтерес як сімейно-правова категорія представляє собою ядро правового регулювання, визначає його спрямованість, що має цілком визначені цілі, заради досягнення яких існує та чи інша правова норма. Інтерес дитини, у свою чергу, має особливий зміст, так як його володар ще не в змозі

усвідомити свої потреби та інтереси [98, с. 8]. Однак, у залежність від інтересів дитини сімейне законодавство ставить багато різних правовідносин. В. Н. Леженін [154, с. 78] та М. С. Кокоріна класифікують правові норми, що охоплюються «поняттям інтереси дітей», у три групи: до першої входять норми-принципи, в яких існування батьківського права на виховання виправдовується саме тим, що воно існує для дитини; в другій групі «інтереси дітей» грають конкретизуючу функцію – з метою уточнення того, що повинно бути з точки зору положень законодавства; до третьої групи відносяться ті норми, в яких «інтереси дітей» формують поведінку батьків у ситуаціях виключення з загальних правил [116, с. 19].

Інтереси дитини фігурували у законодавстві минулих історичних періодів, однак їх значення було вкрай не суттєвим. Як вказує Н. С. Нижник у своєму дослідженні, з IX ст. до 1917 року діяв принцип пріоритету захисту інтересів батьків порівняно з інтересами дітей. Закономірним наслідком такої ситуації був принцип невтручання держави у процес виховання дітей. З 1917 року охорона інтересів дітей стала займати все більш законодавчо підкріплену позицію, а розгляд спорів, які зачіпають інтереси дітей, перемістився за межі самої сім'ї [202, с. 32]. Однак, незважаючи на окреслену тенденцію, по факту відносини мало змінилися: інтереси дітей, батьків та сім'ї в цілому тісно переплітаються та формують міцну взаємозалежність. Як вдало зазначає М. В. Громоздіна, інтерес батьків взаємопов'язаний з інтересом дитини, а за наявності протиріччя між інтересами батьків і дитини, інтереси дитини мають пріоритетний захист [57, с. 13]. Проте слід особливо застерегти від впадіння у крайнощі, які полягають у жорсткому протиставленні інтересів батьків і дітей. Така ситуація можлива, але вона є винятком, а не правилом. Як вказується у спеціальній психолого-педагогічній літературі, неспівпадіння інтересів батьків та дітей іменується конфліктом розвитку і є «нормальним, типовим, передбачуваним і, як правило, перехідним» явищем [291, с. 45].

Крім того, як відмічає О. І. Шолгіна, особливістю інтересів дитини є також і те, що виходячи з інтересів дитини, можуть визначатися особливості

здійснення суб'єктивних сімейних прав не тільки батьків, але й інших родичів [341, с. 21]. Особливо це має значення при усиновленні, так як у родичів усиновлювача та членів його сім'ї (окрім другого з подружжя) не вимагається надання згоди на проведення усиновлення, але його встановлення має важливі правові (особисті та майнові) наслідки для таких осіб. Більш детально про специфіку таких відносин з позицій прав усиновленої дитини буде вестися мова нижче. У зв'язку з піднятим питанням варто зауважити, що при розгляді сімейно-правових спорів можлива колізія інтересів не лише у форматі «дорослий-дитина», але й конфлікт інтересів кількох дітей. Наприклад, при усиновленні дитини можуть бути порушені інтереси біологічних дітей потенційних усиновлювачів [341, с. 19].

Щоб визначити сутнісний зміст поняття «інтереси дитини», дослідники теж часто проводять співвідношення з її правами. Так, Ю. Г. Долгов у результаті свого дослідження доходить висновку, що права та інтереси дитини не співпадають: а) права чітко сформовані у законодавстві; б) інтереси неповнолітнього у сімейній сфері мають складний, «багатошаровий» характер, так як враховують інтереси держави, батьків, самої дитини. Також вчений відмічає, що інтереси дитини змінюються по мірі її зростання [66, с. 18]. Права та інтереси дитини взаємодіють, так як їх поєднує спільність мети [194, с. 77]. Формування інтересів дитини теж проходить складний шлях. Як вважає О. М. Нечасва, передумови формування інтересів дитини можна розподілити на три групи: пов'язані з віком дитини; ті, що стосуються його батьків; визначальні умови життя дитини [194, с. 80]. З даної тези можна виокремити деякі висновки: по-перше, дослідниця не пов'язує жорстко інтерес дитини з її суб'єктивним правом, тим самим не визначаючи їх співвідношення; по-друге, інтереси дитини, на її думку, кристалізуються під впливом фактичних (об'єктивних) обставин, що в основному не залежать від волі дитини (вік, умови життя тощо); по-третє, якщо перефразувати О. М. Нечасву, то інтерес дитини залежить від її віку та сімейного й матеріального оточення. На наш погляд, упущеним є досить солідний масив чинників, які здатні формувати

інтереси дитини. До них слід віднести національну приналежність, релігійні та світоглядні переконання, стан здоров'я, здібності та нахили, тип темпераменту, особливості психологічного портрету тощо. Це лише невелика частина тих рис, які будують індивідуальність дитини, та безпосередньо повинні враховуватися у випадках необхідності виявлення інтересів дитини задля їх дотримання та охорони. У пропозиції О. М. Нечасвої та багатьох інших авторів демонструється лише суто фактичні чинники, що стосуються існування (навіть не життя) дитини у якості формуючих факторів для її інтересів. Це є обмежувальним підходом, що не відбиває усіх важливих граней особистості дитини.

Однак при цьому слід пам'ятати про ще одну особливість інтересів дитини, яку виділяють дослідники, – такі інтереси не є продуктом її свідомості [66, с. 18]. Проте, вважаємо, що це можна стверджувати відносно доволі обмеженого кола дітей, адже кожна здорова дитина з певного віку починає усвідомлювати себе та формувати свої потреби. Ю. Г. Долгов, навпаки, категорично вважає, що поняття інтересу дитини формується батьками: саме вони виявляють інтерес дитини, визначають його зміст [66, с. 19]. На наш погляд, це відбувається переважно у ситуаціях, які не вимагають якогось особливого втручання з боку права. Проте, наприклад, у випадку проведення усиновлення визначення інтересів дитини, яка не здатна у силу віку чи стану здоров'я усвідомлювати та формулювати власні інтереси, вимагається встановлення інтересу дитини у його об'єктивному змісті. Таким чином, ми повертаємося до необхідності визначення основних критеріїв для таких інтересів, їх дефініції.

Слід визнати, що відносно наукового визначення інтересів дитини спостерігається більша єдність у поглядах дослідників, аніж при дефініції загального поняття інтересу. Це можна частково пояснити більш вузьким колом відносин та їх більш уніфікованим, однорідним характером, що впливає зі специфіки суб'єкта – неповнолітньої дитини. Однак, все ж у даному питанні простежуються деякі відмінності.

Найбільш популярною та розповсюдженою позицією є визначення інтересів дитини як *потреби у забезпеченні для неї сприятливих умов*. Такий підхід сповідують О. Гнездов [45, с. 50] та О. М. Нечаєва («сприятливий розвиток дитини не лише сьогодні, а й завтра» [199, с. 5]), Б. Т. Худояров («забезпечення умов їх виховання, тобто нормальне матеріальне забезпечення, духовне і моральне виховання, здоровий фізичний розвиток дитини» [324, с. 18]), О. І. Шолгіна («оптимальні та об'єктивно обґрунтовані умови проживання, утримання і виховання дитини, які забезпечують її фізичний, моральний і духовний розвиток» [341, с. 20]), О. Розгон («створення для них сприятливих умов (як матеріального, так і морального характеру) для виховання і всебічного розвитку у фізичному, психічному, духовному та іншому відношенні» [251, с. 64]), І. І. Купчик («потреба у створенні умов, необхідних для належного виховання, утримання, освіти, підготовки до самостійного життя, благополучного розвитку» [143, с. 120]), О. А. Поссе [224, с. 28] і Ю. Ф. Беспалов («потреба у створенні умов, необхідних для утримання і благополучного розвитку дитини, підготовки її до самостійного життя» [23, с. 12]). Як вбачається з проведеного аналізу наукових позицій, вчені, думки яких процитовані вище, сходяться у головному: інтерес дитини складає відповідне забезпечення умов його розвитку та життя. При цьому кожен з дослідників ставить власний акцент на тому чи іншому першочерговому понятті, яке на його думку, є основоположним для дефініції інтересу дитини: це може бути «потреба», «забезпечення розвитку», «створення сприятливих умов» тощо. На наш погляд, слід все ж звести даний підхід до одного знаменника у відповідності до попередніх висновків про правову природу інтересу. Якщо відштовхуватися від тієї позиції, що об'єктивні інтереси дитини існують та можуть бути виявлені, то слід встановити орієнтири для такого пошуку. Вважаємо при цьому, що інтерес не може бути відірваний від конкретної особи, адже як вдало відмітила О. І. Чепис, «відібрати повністю у людини її власні, персональні інтереси і помістити їх в окрему сферу, незалежну від її волі (об'єктивну), - це значить

ампутовати у неї суб'єктивність» [327, с. 60]. З цього випливає, що формулювання інтересів дитини за допомогою слів «забезпечення» чи «створення» є неправильним, бо не відображає суб'єктивної прив'язки. Більш гармонійним, на нашу думку, є формулювання інтересів дитини через поняття «потреби», яке включає об'єктивне та суб'єктивне начало інтересу дитини. Близько до цього висновку була і І. Ю. Носова, яка писала, що права дітей – це дещо інше, ніж її основні потреби: не існує права на виховання у щасливій сім'ї чи права на любов, хоча це дуже важливі потреби кожної людини [206, с. 19]. Справді, такі потреби, що забезпечують необхідність у реалізації прав, це і є інтереси дитини.

Виразником описаного підходу є також О. Ю. Ільїна, яка називає інтереси дитини суб'єктивно обумовленою потребою дитини у сприятливих умовах її існування, яка знаходить свій вираз у реалізації батьками своїх прав і обов'язків, передбачених сімейним законодавством [98, с. 17]. Таке формулювання вбирає у себе суб'єктивні та об'єктивні основи інтересу дитини.

На відміну від проаналізованої теоретичної позиції, В. Н. Леженін спробував сформулювати поняття інтересів дитини як *виховну діяльність батьків*, котра при здійсненні ними права на виховання, по-перше, повинна бути направлена на виконання всіх елементів виховання; по-друге, повинна будуватися на основі взаєморозуміння дитини з батьками; по-третє, повинна обирати правильні засоби впливу на дитину з урахуванням її віку [154, с. 81]. Однак, впадає у вічі сильний уклін авторської позиції у бік виховання, яким все ж не обмежується сфера застосування категорії інтересу дитини. Трактуючи інтереси дитини лише у розрізі виховання або вимагає розширення змісту поняття виховання за рахунок залучення додаткових, непритаманних йому сфер, або говорить про обмежувальний характер даного визначення інтересів дитини.

Ще одну оригінальну позицію висловила у своїй науковій праці Н. М. Савельєва, яка аналізуючи інтереси дитини як елемент її правового

положення, пропонує закріпити у законодавстві поняття «інтереси дитини» як умову її благополуччя [256, с. 22]. Такий підхід має своїм джерелом західноєвропейську практику. Справа у тому, що у країнах загального права, таких як Англія і Уельс, інтереси дитини і благополуччя дитини є по своїй суті синонімами. В Австрії [352], Німеччині [352] і Швейцарії [370] використовується аналогічний термін «благополуччя дитини». Наприклад, згідно розд. 1 англійського Закону про усиновлення та дітей 2002 року [348] «всякий раз, коли суд виносить рішення про усиновлення дитини, основним принципом повинно бути врахування благополуччя дитини з усіх питань її життя». Благополуччя оцінюється за допомогою тесту, що враховує можливість захисту дитини і надання їй допомоги, сприяння [295, с. 39]. Таким чином, сучасне європейське законодавство у відповідності з міжнародними стандартами ставить знак рівності між поняттями «інтереси дитини» і «благополуччя дитини» [295, с. 75].

Застосування поняття благополуччя дитини видається більш загальним та всеохоплюючим. Якщо інтереси можуть бути різними та існувати незалежно один від одного, то благополуччя – цілісне поняття, яке не буде таким у випадку відсутності певної складової (фізичного, психічного, морального, матеріального, емоційного тощо). Таким чином, вважаємо, що запровадження у науковий обіг терміну «благополуччя дитини» буде ефективним та доцільним кроком до його поступової легалізації у якості узагальнюючого поняття для інтересів дитини.

Досліджуючи проблематику інтересів дитини, неможливо не торкнутися питання використання у міжнародно-правових актах поняття *«найкращих інтересів дитини»*. У світлі того, що легального тлумачення цієї категорії не надається, виникає низка закономірних питань: по-перше, якщо є найкращі інтереси дитини, то можна припустити, що існують і кращі, і звичайні, і неважливі та інші інтереси – тобто діє градація інтересів дитини; по-друге, оціночне по своїй суті поняття не має критеріїв для визначення – тобто неясним залишається спосіб віднесення того чи іншого інтересу до

найкращого чи будь-якого іншого; по-третє, виходячи з формулювання «найкращі інтереси», деякі інтереси дитини переважають над іншими, однак не зрозуміло, які саме та в якій мірі.

Так як даний термін має західноєвропейську «прописку», його тлумачення слід шукати у традиційному розумінні «найкращих інтересів дитини» у країнах, де активно застосовується дане поняття. Так, визначення «найкращі інтереси дитини» як сімейно-правової категорії міститься у законодавстві таких європейських країн як Австрія, Фінляндія, Португалія, Швеція, де під ними розуміють право дитини на піклування, захист, належне виховання і вільне вираження власних поглядів дитини по всім питанням, що її стосуються, у відповідності з віком і зрілістю дитини [295, с. 77].

Таке трактування виглядає у нашій правовій системі дещо нелогічним з огляду на те, що під інтересом розуміють право, при чому не одне, а цілий комплекс; права дитини на піклування, захист, виховання і вільне вираження власної думки складають самостійні суб'єктивні права, передбачені чинним законодавством. Це означає, що немає необхідності звертатися до категорії інтересу, коли прямо закріплюється відповідне право. Таким чином, наразі вимагається особливе, адаптоване розуміння найкращих інтересів дитини, прийнятне для вітчизняної правової системи. Для цього знову звернемося до прав, які входять до найкращих інтересів дитини у європейському законодавстві. Три з них спрямовані на забезпечення сімейного виховання, батьківського піклування і захисту. Це означає, що найкращим інтересом дитини є потреба у сім'ї, турботі та належному вихованні. Право на вираження власних поглядів щодо питань, які стосуються дитини, має в основі інтерес, що полягає у самореалізації та самовираженні, у побудові власної індивідуальності. Таким чином, міжнародне та європейське законодавство опосередковано вказують на певні орієнтири при забезпеченні та визначенні інтересів дитини.

Дослідники правових питань інтересу дитини вказують на характерну особливість, що їм притаманна, а саме: «інтереси дитини не є один раз

і назавжди даною категорією» [39, с. 182]. Це зокрема означає, що інтереси дитини суттєво змінюються у залежності від віку та ступеня зрілості дитини. У залежності від цих об'єктивних факторів суттєво змінюється картина суб'єктивних інтересів дитини. Так, О. В. Ісаєнкова пише, що потреби конкретної дитини є у вищій мірі мінливою категорією, визначити постійну величину якої неможливо, так як ці потреби змінюються майже щорічно [101, с. 17]. Однак, вченими виявлено певні типові закономірності цього процесу. Цікаво, що ще Ж. Ж. Руссо розподілив дитячий розвиток на періоди: 1) 0-2 роки (фізичний розвиток); 2) 2-12 років («сон розуму»); 3) 12-15 (інтелектуальний розвиток); 4) 15-18 («період пристрастей і бурь» - потреба у моральному вихованні) [158, с. 229]. Учений вказував на те, що виховання у певному віці повинно мати відповідний уклін.

Цікавою є градація вікових періодів дітей та пануючих в них інтересів: 1) до 3 років – потреба у біологічній любові; 2) від 3 до 7 років – баланс фізично-духовних потреб; 3) старші за 7 років – переважають потреби духовні. Співставлення проведених періодизацій демонструє принципову схожість у розумінні взаємозв'язку інтересів дитини та її віку. Це дає можливість встановити певні орієнтири та пріоритети.

Цікавим з наукової точки зору є проєктування на правову категорію інтересу відомої теорії потреб А. Маслоу. Вчений розташував потреби людини у певній послідовності, а також доводив, що неможливо перейти до задоволення наступної потреби без достатнього задоволення попередньої. У баченні А. Маслоу потреби людини зростають у такому порядку: фізіологічні, потреби у безпеці, соціальні, пізнавальні, престижні, духовні. Уважний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що кожна з цих потреб забезпечується у правовому полі відповідним суб'єктивними правами, переважно особистого характеру. Потреба у даному випадку може бути інтерпретована нами як суб'єктивний інтерес у юридичному розумінні. Особливо корисним та результативним застосований міждисциплінарний

підхід видається відносно виявлення інтересів дітей при усиновленні. Так, можна зробити певні висновки з проведеного дослідження:

- при усиновленні дитини віком до трьох років слід враховувати, що її пріоритетними інтересами на даному етапі є задоволення фізіологічних потреб та потреб у безпеці;

- при усиновленні дитини старшої за три роки слід враховувати можливість забезпечення її фізіологічних (біологічних) потреб, потреб у захисті, а також потреби у соціалізації, що проявляються у побудові сімейних зв'язків, приналежності до певних груп – релігійних, національних, субкультур них тощо;

- при усиновленні підлітка з 14 років, окрім перерахованих потреб актуалізуються пізнавальні потреби – у навчанні, професійній освіті, доступу до інформаційних джерел тощо. Також на даному етапі особливого значення набувають потреби у повазі особистості дитини, її індивідуальності.

Неможливо відкидати той факт, що при проведенні усиновлення на будь-якому віковому етапі слід прогнозувати зміни інтересів дитини та співставляти їх з можливостями потенційних усиновлювачів, адже як правильно вказує О. М. Нечаєва, «врахування інтересів неповнолітнього передбачає і погляд у майбутнє» [199, с. 5]. Однак, наші висновки мають на меті встановити певні практичні науково обґрунтовані орієнтири при визначенні інтересів дитини, яка усиновлюється.

На законодавчому рівні закріплено, що усиновлення провадиться тільки в інтересах дитини. О. Розгон вважає, що під інтересами дітей при усиновленні слід розуміти створення для них сприятливих умов (як матеріального, так і морального характеру) для виховання і всебічного розвитку у фізичному, психічному, духовному та іншому відношенні, максимально наближеного, якщо це необхідно та можливо, до тієї обстановки, яка була звичною для дитини у втраченій сім'ї [251, с. 64]. У цілому погоджуючись з наведеною точкою зору, вважаємо не досить вдалим застосований прийом прив'язки до колишньої сім'ї усиновленої дитини. По-перше, як впливає з самого

авторського визначення, уподібнення відповідних сімейних відносин не є обов'язковим; по-друге, не завжди дитина може адекватно відтворити обстановку, яка була характерна для її кровної сім'ї (через вік, незрілість, спотворене сприйняття тощо); по-третє, така прив'язка має сенс лише в одному випадку – коли біологічна сім'я була благополучною, і дитина це пам'ятає, а втрата батьківського піклування відбулася за певних раптових обставин чи подій, найчастіше трагічних.

Відносно визначення інтересу дитини при проведенні усиновлення актуальним також є наступний аспект. Як правильно відмічає Т. М. Нешатаєва, можлива ситуація, коли особі приписуватимуть інтерес як її власний у випадку, якщо навіть дана особа на усвідомила його і не виразила у своїх вчинках. Підставою цьому слугуватиме приналежність особи до тієї соціальної групи, якій властиві дані інтереси. Проте, строго кажучи, ця підстава недостатня. Індивід сам, своєю вільною волею повинен словом або справою виразити відношення до цього приписуваного йому інтересу [201, с. 38]. Приналежність до соціальної групи дітей, позбавлених батьківського піклування, часто тягне за собою багато ярликів та стереотипів, у тому числі й стосовно інтересів таких дітей. Саме тому вкрай неправильно буде стандартизувати процедуру усиновлення у частині формального визначення інтересів дитини. Дитина та її інтереси повинні розглядатися різнобічно, з максимальною відповідальністю. Вже на даному етапі нашого дослідження досить виразно проявляється суттєве навантаження на суддю та суддівський розсуд у справах з усиновлення. Саме тому для полегшення цього процесу та максимального підвищення ефективності забезпечення прав усиновлених дітей, пропонуємо розробити на основі висновків дослідження практичні рекомендації для суддів, які розглядають справи про усиновлення. Дані рекомендації зацентровували б увагу судді на пріоритетні інтереси, потреби дітей, допомагали б розібратися по суті при конфлікті інтересів.

Важливою є роль обслуговуючих суб'єктів у процесі усиновлення: органів опіки та піклування, медичних закладів, психологів тощо.

М. М. Ясинок вказує на те, що критерій доцільності чи недоцільності усиновлення є настільки розмитим, що дуже складно встановити його межі. Учений пропонує закріпити у законодавстві, що у висновку органу і піклування слід зазначати, в чому полягає інтерес дитини при її усиновленні конкретною особою [347, с. 69-70]. У Німеччині також звертають увагу на умову психологічної відповідності дитини, що усиновлюється, та усиновлювача. [349]

У зв'язку з цим слід формувати висновок щодо доцільності усиновлення та виносити відповідне судове рішення на основі комплексного аналізу якомога більшої кількості документів кваліфікованого, високопрофесійного характеру.

Таким чином, *інтерес дитини при усиновленні* – це суб'єктивно обумовлена потреба дитини у сприятливих умовах розвитку у сім'ї усиновлювача, за яких дитина отримує можливість повною мірою реалізувати свої особисті немайнові права відповідно до закону.

Інтереси дитини при усиновленні можуть бути ототоженні з поняттям благополуччя, що охоплює матеріальну, духовну, емоційну, психічну та інші складові. Виходячи з аналізу міжнародного та зарубіжного законодавства найкращі інтереси дитини – це потреби у сім'ї, турботі, належному вихованні, індивідуальності, самореалізації та самовираженні.

Інтереси конкретної дитини при усиновленні повинні виявлятися на основі комплексного аналізу фактів: думки дитини, її родичів, інших зацікавлених осіб, а також обов'язково – висновків професійних психологів та педагогів. При виявленні інтересів дитини при усиновленні слід враховувати вік дитини та характерні для нього потреби. Оцінка відповідності усиновлення інтересам дитини повинна проводитися з урахуванням динамічної зміни цих інтересів у результаті зростання дитини.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ОКРЕМИХ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНОЮ ПРИ УСИНОВЛЕННІ

3.1. Здійснення дитиною особистих немайнових прав фактичного характеру

Кожна дитина має право на сім'ю, яке закріплене у ст. 4 СК України. Право на сім'ю є комплексним правом, що поєднує у собі кілька самостійних прав. У зв'язку з тим, що законодавець чітко не визначив закритий перелік таких прав, вчені роблять власні висновки, виходячи з аналізу відповідних норм. Так, розгорнуту систему пропонує Ю. Ю. Черновалюк, яка вважає, що зміст права на сім'ю складають: 1) право на створення сім'ї; 2) право на вибір форм та способів організації свого сімейного життя; 3) право на вибір осіб, які створюватимуть сім'ю; 4) право на проживання у сім'ї; 5) право на повагу до свого сімейного життя; 6) право на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами; 7) заборона розлучення з сім'єю всупереч волі особи [328, с. 7-8]. Однак, на нашу думку, перше право на створення сім'ї органічно та невід'ємно включає два наступних – право на вибір форм та учасників такої сім'ї. Професор Є. О. Харитонов формує більш лаконічну систему прав, що опирається на пряме тлумачення ст. 4 СК України, та передбачає, що право на сім'ю включає право на створення сім'ї, право на проживання у сім'ї та право на повагу до сімейного життя [319, с. 298].

Слід підкреслити, що відносно права дитини на сім'ю існують суттєві особливості. По-перше, дитина самостійно не може створити сім'ю; по-друге, сім'я виступає як засіб для реалізації права на повноцінний розвиток та благополуччя дитини. Так як усиновлена дитина ніби отримує «другий шанс» здобути сім'ю та реалізувати своє відповідне право, то постає питання щодо самого поняття сім'ї, характерних ознак даного явища та тих його якостей, що повинні забезпечити інтереси дитини.

Одним з дієвих засобів реалізації права дитини на сім'ю виступає усиновлення. Однак поняття сім'ї рухливе – вона має безліч варіацій та форм. Виникає питання: а право на яку сім'ю має дитина? Тобто право на сім'ю взагалі, на будь-яке сімейне оточення, чи на сім'ю з певними заданими ознаками? Відповідь на дане неоднозначне питання вимагає дослідження інституту сім'ї у сучасних умовах, її різновидів та тенденцій розвитку.

Легальне поняття сім'ї може бути виявлене у ст. 3 СК України, згідно з якою сім'єю є первинний і основний осередок суспільства, який складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права і обов'язки [270]. При цьому зустрічаються кардинально протилежні точки зору щодо доцільності законодавчого закріплення поняття сім'ї. Наприклад, І. П. Бахтіаров виступає проти єдиної правової дефініції сім'ї у законодавстві [16, с. 12], тоді як Л. В. Афанасьєва [8] та І. В. Жилінкова [80, с. 7] обґрунтовують доцільність такого визначення у сімейному законодавстві. Наукова дефініція сім'ї відрізняється багатоманітністю підходів, які можна умовно об'єднати у кілька концептуальних напрямів:

1) *соціологічний*, відповідно до якого сім'я тлумачиться, у першу чергу, як соціальне явище. Наприклад, Е. Шменін називав сім'ю основним атомом організованого суспільного життя [340, с. 3]. А. Байдалакіна визначає сім'ю своєрідним осередком суспільства, мікросоціальною спільнотою, яка створює несучу конструкцію будь-якого етносу, народу, нації [9, с. 52]. А. М. Гришук вважає людську сім'ю інститутом соціальним, а не біологічно зумовленим [55, с. 3]. У Концепції державної сімейної політики зазначається, що сім'я є загальновизнаною соціальною цінністю, інтегральним показником суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства і є могутнім фактором формування демографічного потенціалу [230]. Як соціальну організацію сім'ю розглядає і Л. О. Хачатрян [321, с. 89];

2) *природний*, згідно з яким сім'я виступає біологічно зумовленою формою життя людини. Така думка зустрічається у дослідженнях М. С. Кокоріної, яка називає сім'ю природним союзом громадян [116, с. 1];

3) *природно-соціальний або інтегруючий*, поєднує біологічне та соціальне начало сім'ї. Загальна декларація прав людини 1948 року сім'ю називає «природним та основним осередком суспільства» [86]. А. В. Філіпенко визначає сім'ю як визначену групу осіб, по загальному правилу родичів, що заснована на шлюбі, спорідненні, свояцтві, як правило, спільному проживанні і веденні спільного господарства, що створює природне середовище для сприятливого існування усіх її членів, виховання дітей, взаємодопомоги, продовження роду [313, с. 17]. Інтегративний підхід демонструється також у працях професора Є. О. Харитонова, що називає сім'ю явищем природним та соціальним [319, с. 297].

4) *юридичний*, характерною рисою якого є спроба визначити сім'ю за допомогою правових понять. Так, наприклад, В. А. Вартас вважає, що сім'я - це *юридичний зв'язок* між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності. Під «юридичним зв'язком» між фізичними особами вчений розуміє волю рівних між собою суб'єктів [36, с. 6]. Професор Є. О. Харитонов вважає, що феномен сім'ї у праві слід оцінювати не як юридичне поняття і навіть не як категорію, а швидше як *концепт* [319, с. 294].

Важливим для визначення поняття сім'ї є виявлення притаманних йому ознак. Вчені по-різному розставляють акценти серед ознак сім'ї, по-різному комбінують їх. Аналіз наукових доробок у цій сфері можна представити у вигляді переліку ознак сім'ї, які виділяються дослідниками:

1) наявність взаємних прав та обов'язків членів сім'ї (А. М. Левушкін [152, с. 36], І. В. Жилінкова [80, с. 10], А. М. Гришук [55, с. 7], Є. О. Харитонов [319, с. 299] та інші);

2) підстави виникнення: споріднення і шлюб (визнаються переважною більшістю вчених), усиновлення та інші форми прийняття дитини у сім'ю на

виховання (А. Байдалакіна [9, с. 55], І. В. Жилінкова [80, с. 10], Л. В. Афанасьєва [8, с. 11] та інші), свояцтво (А. В. Філіпенко [313, с. 17], Л. В. Афанасьєва), інші юридичні факти (А. М. Левушкін [152, с. 36]);

3) спільне проживання (А. І. Загоровський [87, с. 1-4], А. Г. Рєп'єв [239, с. 82], Є. О. Харитонов [319, с. 299]);

4) взаємне безпосереднє і тісне піклування (С. Б. Гомоліцький [47], А. О. Єлісєєва [72, с. 1]);

5) ведення спільного господарства (А. В. Філіпенко [313, с. 17]);

6) спільність життя (І. В. Жилінкова [80, с. 10], А. Байдалакіна [9, с. 55], В. А. Вартас [36, с. 6]);

7) спільність інтересів (В. А. Вартас);

8) взаємна юридична відповідальність (В. А. Вартас, А. М. Грищук [55]);

9) спільний побут (А. М. Грищук [55], Є. О. Харитонов [319, с. 299], Р. П. Мананкова [165, с. 9]);

10) особисто-довірчий характер відносин (Л. В. Афанасьєва [8, с. 11], А. О. Єлісєєва [72, с. 1]);

11) позиціонування себе як сім'ї у відносинах з оточуючими.

Навіть поверхневий аналіз перерахованих ознак сім'ї вказує на наявність кількох характеристик, схожих між собою: спільне життя – спільне проживання; ведення спільного господарства – спільний побут. Наприклад, А. М. Грищук прямо вказує на ототожнення ним спільності життя та проживання. Натомість Я. М. Шевченко розуміє під «спільним життям» такі важливі елементи процесу життя як взаємне піклування, виникнення спільних інтересів, поява домовленостей, що стосуються самого існування сім'ї [336, с. 16], тобто тлумачить «життя» набагато ширше, ніж просто «сусідство під одним дахом». Також ведення спільного господарства перегукується зі спільним побутом, які розцінюються нами як тотожні поняття. На нашу думку, можна провести деяке вдосконалення запропонованого переліку ознак сім'ї шляхом їх групування на: а) *фактичні* (підстави виникнення, спільність життя, побуту, ведення спільного господарства), б) *юридичні* (взаємні права,

обов'язки та відповідальність) та в) *духовні* (взаємна турбота, спільність інтересів, особисто-довірчі відносини).

При цьому для сім'ї характерна досить важлива особливість: їй не притаманна жодна ознака, яка була б унікальною, властивою лише сім'ї як окремому поняттю. Також сім'я може не поєднувати абсолютно усі ознаки, може комбінувати їх у різних варіантах, не втрачаючи при цьому своєї сутності. Саме така мінливість сім'ї та поліваріантність її ознак заважає остаточному та універсальному її визначенню.

Крім того на обов'язкові характеристики і сутність сім'ї здійснює вплив цілий ряд факторів: політичних, релігійних, національних тощо. У наукових публікаціях зустрічаються кардинально протилежні погляди щодо стабільності інституту сім'ї. Так, А. О. Сліссєва відмічає, що інститути сім'ї та шлюбу по природі своїй консервативні та нечутливі до одномоментних змін [73, с. 29]. Високу стійкість сім'ї як інституту підтверджує і В. Ф. Медведовська [169, с. 73]. Натомість П. Кубадинський вважає, що не існує такого соціального інституту, котрий би був таким чутливим до змін, які відбуваються у суспільному житті, і з такою наглядністю відображав би успіхи суспільно-історичного процесу, його труднощі та протиріччя, як сім'я [138, с. 22]. Справді, сім'я як комплексний феномен зазнає сутністих змін, що обумовлені зовнішніми факторами розвитку суспільства. Цей процес значно впливає на функціональне спрямування сім'ї. Науковцями виділяється цілий спектр функцій, що виконує сім'я: а) захисна (вважається, що у нинішніх умовах вона зводиться до мінімуму [92, с. 12], однак відчуття захищеності для дитини є одним з ключових інтересів); б) господарсько-побутова; в) економічна (добування засобів існування для членів сім'ї [8, с. 11]); г) репродуктивна; г) психологічна (комунікативна) [146, с. 20]; д) культурно-дозвільна (сім'я як стартовий культурний капітал [88, с. 1], як засіб збереження і передачі етнокультури [262, с. 1]; е) інтегруюча (виступає ланкою, що поєднує окрему особу, дитину і суспільство [269, с. 90], а також грає ключову роль у гомеостазі людської популяції [169, с. 73]; є) виховна. Остання функція

є найбільш цікавою у контексті нашого дослідження, тому на ній дещо детальніше зупинимось. М. С. Кокоріна, наприклад, вважає виховну функцію сім'ї найголовнішою [116, с. 9], таку ж думку виказують В. Н. Герасімов [42, с. 138] і О. В. Жарова [78, с. 142]. Виховна функція виконується відразу у кількох напрямках: а) формування особистості дитини [114, с. 2]; б) соціалізації дитини [88, с. 1], тобто засвоєння нею зразків поведінки, соціальних норм, навичок, необхідних для функціонування у суспільстві [234, с. 220]; в) надання можливості самореалізації дитини [211, с. 86]; г) набуття дитиною повноцінного правового та соціально-психологічного статусу [17, с. 156]. При цьому Б.К. Левківський вказує на тенденцію негативної трансформації виховної функції сім'ї [148, с. 1]. Це об'єктивно пов'язано зі змінами, які переживає сьогодні інститут сім'ї. Було б недалекоглядно вважати сучасну сім'ю за еталон чи обов'язковий взірць сімейних відносин. Сім'я у сучасному вигляді є результатом довгої еволюції та значно змінилася у порівнянні зі своїми аналогами попередніх історичних періодів. Так, поширення світових релігій перетворило шлюб з економічного інституту у союз чоловіка та жінки, заснований на любові та емоційних відносинах. У Середньовіччі та у період Нового часу поняття «сім'я» означало загальну спільноту всіх залежних від основного господаря осіб, а також решту домогосподарства, оскільки доіндустріальний суспільний устрій ґрунтувався на сімейному господарюванні [344, с. 96-97]. Практично до середини XIX століття основними тенденціями розвитку інституту сім'ї були посилення залежності дітей від батьків і закріплення нерівного об'єму прав батька і матері [202, с. 29]. З приходом радянської влади почалася боротьба з релігійними шлюбами за допомогою обов'язкової державної реєстрації сімейних відносин [147, с. 85]. Цей короткий історичний екскурс мав на меті схематично змалювати глибокі зміни, що їх пережив інститут сім'ї протягом кількох тисяч років. Це дозволяє легше сприйняти той факт, що нині сім'я не знаходиться у застиглому вигляді і теж продовжує розвиватися, адаптуючись до потреб нового часу. Серед процесів, що відбуваються у сучасній сім'ї,

можна виділити: нуклеарізацію, тенденцію до малодітності, лібералізацію сімейних відносин, збільшення серед населення осіб, які проживають поза сім'єю, ослаблення триєдності споріднення-батьківство-подружжя [146, с. 20-21]. Стає очевидним вплив на сім'ю таких характерних тенденцій сучасності, як індивідуалістичні орієнтації, багатоваріантність вільного суб'єктивного вибору, соціокультурний плюралізм тощо [34, с. 58]. При цьому зареєстрований шлюб у дедалі більшому масштабі втрачає значення «термінальної цінності», але все більшою мірою набуває рис цінності «інструментальної» [103, с. 49]. Науковці розцінюють описані явища в одному з двох концептуальних напрямів: або як кризу сім'ї, або як трансформацію сім'ї. До прибічників *кризового підходу* можна віднести А. М. Левушкіна [150, с. 101]; А. О. Єлісєєву [72]; Е. Гідденса [43]; Б. К. Левківського [148, с. 1]; А. М. Шаталовича [334, с. 90]; О. В. Кучмаєву [146, с. 20-21]. З цих позицій сучасний стан сім'ї характеризується і у Концепції державної сімейної політики. Прихильниками *трансформаційного підходу* можна назвати: М. І. Бега [18, с. 15], Є. Р. Боринштейн [27, с. 69], І. І. Дорожко [68, с. 67], А. О. Казанцева [103, с. 49-50], Н. С. Ніжник [202, с. 28], М. А. Бутаєву [34, с. 58], Л. А. Хачатрян [321, с. 99].

Вважаємо, що об'єктивну трансформацію сім'ї, її форм та ознак слід сприймати як наступний етап еволюційного розвитку, а не як катастрофу. Достатньо згадати, що кожна така зміна парадигми розвитку сімейних відносин протягом історії людства викликала подібні панічні настрої. Право повинно не консервувати старі форми сімейних зв'язків, а якісно обслуговувати нові форми, що виникають у суспільстві та є вираженням його потреб. Однією з задач нашого дослідження є встановлення відповідності деяких сучасних форм сімейних стосунків інтересам дитини. Так, наразі втрачає свою значимість шлюбно-сімейна форма відносин, і в результаті розвиваються такі форми відносин як: самотність, незареєстроване співжиття, свідомо бездітний шлюб, позашлюбні сексуальні зв'язки, гомосексуальність, груповий шлюб, гостьовий шлюб тощо [27, с. 69]. Незареєстровані шлюби

відрізняються термінологічним різноманіттям: консенсуальні шлюби, незареєстровані шлюбні союзи, співжиття, незареєстровані інтимні союзи, незареєстровані шлюби, спільне проживання, фактичні сімейні відносини тощо [186, с. 81]. До нетрадиційних сімейних моделей відносять також послідовну полігамію (неодноразовий вступ у шлюб); сім'ї з нерідними батьками; «годвін-шлюб» (роздільно-регулярний); бігамні шлюби [146, с. 26-27], конкубінат, бізнес-шлюб [321, с. 97]. Неофіційні подружні союзи набувають все більшого поширення в європейських та північноамериканських країнах, що підтверджується демографічними та соціологічними дослідженнями [56, с. 63]. Яскраво свідчить про вказану тенденцію статистична крива: у 1960 році приблизно 5 % дітей у США народжувалися у незаміжніх жінок, а у 1980 році – 18 %, у 2009 – 41 % - тобто ріст майже у 8 разів за 50 років. У Європі процент фактичних шлюбів також невинно зростає протягом останніх десятиліть. За даними Євростату, у 2011 році 37, 3% усіх пологів у 27 державах ЄС були позашлюбними [109, 61]. При цьому достатньо стабільний позашлюбний союз, який характеризується спільністю повсякденного життя, взаємною підтримкою, між статевими контактами, не може не розглядатися як сім'я, незважаючи на недотримання відповідних процедур оформлення шлюбу [128]. Практика ЄСПЛ виробила поняття «сімейного життя», визначивши за основний критерій близькість відносин між особами [63, с. 12], що може існувати і без наявності державної реєстрації. Таким чином, слід визнати, що суспільство стрімко змінює свої вподобання у сімейному житті. Вітчизняний законодавець демонструє ліберальний підхід до даних відносин. У ч. 4 ст. 211 СК України закріплено загальне правило: особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити одну і ту ж дитину. Однак, існує виключення з цього правила: якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Це означає, що в Україні дозволено усиновлення незареєстрованими подружніми парами, однак при умові, що відносини між ними відповідають ознакам сім'ї. А. Григор'єва виділяє такі обов'язкові

ознаки: а) співжиття жінки і чоловіка; б) взаємна матеріальна допомога і підтримка (ведення спільного господарства); в) взаємне визнання та виявлення подружніх відносин перед третіми особами; г) можливо, спільне виховання дітей; д) інші обставини, що свідчать про проживання жінки і чоловіка однією сім'єю. Ці відносини відзначаються серйозністю намірів сторін і спрямовані на тривале співжиття жінки і чоловіка [54, с. 20]. Думки вчених щодо правових наслідків, які породжують незареєстровані фактичні шлюбні відносини, розділилися. Деякі науковці наполягають на тому, що фактичні відносини не утворюють сім'ю у правовому сенсі та не повинні регулюватися і забезпечуватися правом. Такої думки дотримуються Л. П. Короткова і А. П. Віхров [126, с. 142], Г. Миронова [184, с. 101], О. А. Косова [128], Т. А. Стоянова [278, с. 396] та деякі інші вчені. Група інших дослідників вважає, що фактичні шлюбні відносини потребують свого правового регулювання і повинні бути визнані особливою формою сім'ї. До прибічників такої позиції відносяться В. А. Вартаєв [36, с. 7], Грінчук [56, с. 64], І. О. Михайлова [186, с. 89], Н. І. Батуріна [15, с. 10] та інші вчені. З. В. Ромовська вважає, що особи, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, набувають права не як подружжя, а як члени сім'ї [253, с. 123]. При цьому Т. Н. Палькіна пропонує внести у діюче законодавство зміни, «надавши можливість особам, які фактично складають сім'ю, регулювати свої права за допомогою договору» [215, с. 176]. І. О. Михайлова з цим погоджується, так як у Європі вже багато таких прикладів: зокрема у Франції передбачена можливість укласти «договір про спільне життя» двом повнолітнім фізичним особам, різної чи однієї статі, з метою влаштування спільного життя [186, с. 89]. В. А. Бочаров та Р. Н. Шалайкін пропонують дозволяти усиновлювати дітей особам, які проживають у незареєстрованому шлюбі, якщо: а) відносини характеризуються як сімейні; б) тривалість спільного проживання не менше п'яти років; в) наявність у членів такої сім'ї високого рівня особистих моральних якостей. Строк у п'ять років свідчить про стабільність відносин та є оптимальним для виконання функцій

усиновлювачів [33, с. 43]. Така пропозиція перегукується із жорстким законодавчим положенням Нідерландів, де окрім вимоги про зареєстрований шлюб, одночасно діє інший імператив про те, що подружній стаж повинен бути не менше п'яти років [198, с. 284]; а у Південній Кореї зареєстроване подружжя повинно перебувати у шлюбі не менше трьох років, мати вищу освіту і не більше одного розлучення у минулому.

Українське законодавство йде по шляху виявлення змістовного наповнення відносин – якщо вони є сімейними по своїй суті, то навіть за відсутності державної реєстрації шлюбу така сім'я здатна, на думку законодавця, забезпечити право дитини на сім'ю.

Ще більш гострі дискусії точаться щодо легалізації одностатевих шлюбів та у зв'язку з цим – щодо усиновлення дітей такими парами. Донедавна сім'я залишалася єдиним інститутом, заснованим на роздільних і чітких ролях чоловіків і жінок. Не дивлячись на значні соціальні і економічні реформи, що змінили наше повсякденне життя, старі гендерні ролі залишаються глибоко вкоріненими у наших культурних розмірковуваннях [36, с. 11]. Сім'я є взірцем для дітей: вони у своїй більшості копіюють дорослих, у тому числі їх уявлення про життя. Всі недоліки та чесноти у дітях закладають батьки. Кожен з членів сім'ї привносить свій вклад у модель дитини [169, с. 73]. На статево-рольовому розвитку дітей позначається і відсутність одного з батьків. Психологи вважають, що нормальний статево-рольовий розвиток і дівчаток, і хлопчиків вимагає наявності як жіночого, так і чоловічого прикладу. Одночасне сприйняття обох батьківських ролей припускає їх порівняння, усвідомлення не тільки суперечності кожної з них, а й необхідності їх єдності [303, с. 70].

Одностатева сім'я не може забезпечити цього необхідного балансу, а це не відповідає інтересам дитини. Так, ч. 3 с. 211 СК України забороняє бути усиновлювачами особам однієї статі. Однак, у багатьох державах світу одностатева сім'я легалізується з усіма правовими наслідками, у тому числі у сфері усиновлення.

Так, Данія перша у світі у 1989 році запровадила інститут зареєстрованого партнерства. Основним обмеженням порівняно зі звичайним шлюбом була неможливість усиновлювати дітей. Проте вже з 1 липня 1999 року у Данії дитина офіційно може мати двох батьків однієї статі. При цьому основною причиною зміни законодавства стала трансформація розуміння концепції «найкращих інтересів дитини». Якщо при первинному формуванні законодавства про зареєстровані партнерства передбачалось, що найкращим інтересам дитини відповідає її виховання і матір'ю, і батьком, то 10 років по тому уявлення змінилося [106, с. 108-109].

В Англії теж точилися бурхливі дискусії щодо надання права подружжю, що не перебуває у шлюбі, усиновлювати дітей. В результаті дебатов у Закон про усиновлення та дітей 2002 року [348] були внесені норми, що дозволили спільне усиновлення дитини особами, які не перебувають між собою у шлюбі, включаючи одностатеві пари [297, с. 86-87]. Європейський суд з прав людини у рішенні по справі *Frette vs. France* App. 36515/97 прийняв рішення, що дозвіл практики усиновлення одному з членів гомосексуальної пари і одночасне обмеження права на усиновлення парам, які не перебувають у шлюбі, призводить до порушення прав як дітей, так і потенційних усиновлювачів згідно ст. 8 і 14 Європейської Конвенції з захисту прав людини і основоположних свобод [297, с. 87]. В Андоррі з 2005 року діє інститут «стабільного союзу пари», в рамках якого можливим є внутрішньосімейне усиновлення. Отже, загальна тенденція очевидна і заключається у поступовому визнанні державою відносин між дитиною і її батьками в одностатевій сім'ї [106, с. 110]. Важливим кроком стала заява Американської психологічної асоціації (АПА), яка у 2004 році підтримала усиновлення і виховання дітей в одностатевих парах. Американська медична асоціація (АМА) зробила аналогічну заяву про підтримку практики усиновлення дітей одностатевими парами і закликала боротися за усунення нерівності у сфері охорони здоров'я для таких дітей [374]. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) [77] передбачає можливість усиновлення

дитини особами однієї статі там, де такий інститут існує. Метою перегляду конвенції у 2008 році було забезпечення сучасної основи для усиновлення дітей. Конвенція являє собою міжнародний консенсус щодо прийнятного усиновлення дитини, що відображають різні види, правове різноманітність і спільну спадщину держав-членів [359]. Нині до країн, де можливе усиновлення особами однієї статі, відносяться 24 європейські держави (Німеччина, Великобританія, Франція, Ірландія, Гренландія, Фінляндія, Люксембург, Чехія, Словенія, Угорщина, Іспанія, Нідерланди, Бельгія, Норвегія, Швеція, Португалія, Ісландія та інші), 14 штатів США (Колумбія, Каліфорнія, Коннектикут, Вермонт, Вашингтон тощо), а також ряд окремих міст і територіальних утворень таких держав як Австралія, Бразилія, Мексика тощо [203, с. 119]. Встановлено заборони на усиновлення одностатевими парами у законодавстві Китаю, Південної Кореї, Білорусі та інших країнах.

Науковці виражають різні думки з цього приводу, однак переважна більшість виступає проти законодавчого закріплення інституту одностатевої сім'ї та усиновлення такими парами дітей (наприклад, А. М. Левушкін [152, с. 40], В. А. Вартас [36, с. 11], О. О. Ісаєва та О. І. Сочнева [100, с. 215], В. В. Солодовніков [274, с. 136]). На нашу думку, позитивне право повинно оперативно реагувати на потреби суспільства та бути не лише регулятором, але й інструментом для покращення суспільних відносин, їх вдосконалення. На даному етапі, враховуючи культурні, національні, релігійні традиції українського народу, його національний менталітет, вважаємо, що легалізація одностатевих шлюбів, а тим більше надання їм права усиновлювати дітей, - було б негативно сприйнято суспільством та викликало б суттєвий резонанс, що у свою чергу не відповідає інтересам дітей, які потенційно могли бути усиновлені такими парами.

Неоднозначним є питання внутрішньосімейного усиновлення, тобто усиновлення родичами дитини, яким відповідно до ч. 1 ст. 213 СК України надано переважне право на усиновлення дитини. Як відмічає О. М. Гюрджан, пріоритет усиновлення родичами говорить про значення кровних зв'язків та

необхідності підтримки сімейних цінностей [61, с. 995]. Однак, у багатьох європейських країнах (Франція, Бельгія) введено заборону на усиновлення за відсутності «природного порядку», що зачіпає родинні відносини та усиновлення. В Англії урядовий комітет у справах усиновлення виступив проти усиновлення дитини її родичами з тієї причини, що є можливість спотворення сімейних відносин [297, с. 87]. Це досить дивна аргументація, з огляду на легалізацію усиновлення гомосексуальними парами, які суттєво деформують традиційні сімейні відносини. Англійський Закон про усиновлення та дітей 2002 року [348] розглядає заяви родичів дитини про усиновлення як заяви сторонніх осіб і встановлює до них ряд додаткових вимог. Так, родичі дитини повинні піклуватися про нього принаймні 3 роки з попередніх 5 років чи мати дозвіл суду про встановлення опіки чи визначення місця проживання дитини, що внесено до подачі заяви про усиновлення [297, с. 86-87]. На нашу думку, усиновлення родичем дитини справді ускладнює сімейну структуру: наприклад, дитина, фактично будучи онуком своєї бабусі, у результаті усиновлення може перетворитися у її сина тощо. Однак, ми переконані, що формальний бік даних відносин повинен відходити на другий план порівняно з інтересами дитини, які полягають у збереженні нею зв'язку з генетично-спорідненим оточенням. При цьому набуття правового статусу сина чи дочки значно більше сприяє забезпеченню особистих немайнових прав дитини, порівняно з іншими сімейними статусами.

Тісно пов'язане з проаналізованим аспектом наступне питання. Дослідниками вважається досить важливою вікова характеристика усиновлювачів, як складають нову сім'ю для усиновленої дитини. Відповідно до ст. 211 СК України усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодше 21 року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. При цьому усиновлювачем може бути особа, яка старша за дитину не менш як на 15 років. Таким чином, чинне законодавство України встановлює мінімальну межу віку усиновлювача та мінімальну різницю у віці між ним та дитиною.

Необхідність у встановленні такого роду обмежень обумовлюється традиційним уподібненням до звичайної сім'ї, а також потребою у належному забезпеченні інтересів дитини. При цьому у деяких зарубіжних країнах підхід законодавця дещо відрізняється. Наприклад, у Німеччині усиновлювачем може бути особа з 25 років [349], а максимальна різниця віку з дитиною не повинна перевищувати 40 років. У Південній Кореї обидва з прийомних батьків повинні бути у віці 25-45 років. У Китаї прийомні батьки не можуть бути старші за 50 років [307, с. 131]. Різниця між кандидатом в усиновлювачі та дитиною не повинна бути меншою за: у Іспанії та Данії – 14 років, у Бельгії та Франції – 15 років, у Швейцарії – 16 років, в Австрії, Італії, Нідерландах – 18 років [30, с. 13]. У Казахстані – не менше 16 та не більше 45 років (ст.92) [207]. У Молдові – не менше 16 та не більше 45 років (ст. 126) [263]. У Білорусії не менше 16 років та не більше 45 років [113]. У Грузії – не менше 16 років [51]. Таким чином, помітно, що у іноземному законодавстві зустрічається також нормативне закріплення максимальної вікової межі для усиновлювачів.

У науковій літературі лунають різні пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства у даному напрямі. Так, наприклад:

а) *щодо мінімального віку усиновлювача*. М. Логвінова переконана, що усиновлювачем може бути особа, якій виповнилося хоча б 25 років – вік, коли особа здобула вищу освіту, має постійне місце роботи, незначний, але життєвий досвід [157, с. 15]. Г. І. Абраменко вважає, що усиновлювати можна з 18 років [1, с. 16];

б) *щодо максимального віку усиновлювача*. Е. О. Петухова пропонує встановити максимальний вік для усиновителя у 55 для жінок і 60 років для чоловіків, при цьому у віковому періоді після 40 років дозволити їм усиновляти дітей лише шкільного віку [220, с. 26]. Г. І. Абраменко встановлює максимальну межу на рівні 45 років, у зв'язку з тим, що вік з 18 до 45 років, на її думку, характеризується підвищеною активністю та життєздатністю, наслідком чого є можливість найбільшого забезпечення з боку усиновлювача

повноцінного фізичного, психічного, духовного і морального розвитку усиновленої дитини [1, с. 17];

в) *щодо різниці у віці між усиновлювачем та дитиною*. Щодо мінімальної різниці, то Б. Т. Худояров ліберально обґрунтовує, що з причин, які визнані судом поважними, законодавча різниця у віці може бути скорочена, але не більше ніж на 2 роки [324, с. 19];

На нашу думку, у такому питанні повинна бути мінімально необхідна кількість жорстких імперативних обмежень та цензів. Життєві ситуації занадто різноманітні, щоб підігнати їх у певні стандартизовані обмеження. Тому, вважаємо, що встановлені мінімальні бар'єри у чинному сімейному законодавстві України є досить логічними та не повинні бути змінені чи доповнені більш жорсткими імперативами. Зрештою, вік усиновлювача повинен розглядатися лише як один з факторів, що комплексно аналізуються для оцінки психологічної здатності та готовності особи належним чином здійснювати виховання дитини. Саме за такої правової позиції буде максимально дотримано права та інтереси дитини.

Таким чином, з проведеного дослідження права дитини на сім'ю витікає кілька проміжних висновків. По-перше, із суто правової точки зору, сім'я представляє собою союз осіб, що мають специфічні права та обов'язки щодо один одного, саме тому сім'я фактично виступає зовнішнім вираженням сімейних правовідносин – вони співвідносяться між собою як форма і зміст. Тому вважаємо, що *сім'я* – це форма правовідносин між особами, які пов'язані взаємними правами і обов'язками, що витікають зі шлюбу, споріднення, усиновлення чи іншої підстави, передбаченої законом, а також поєднані спільністю матеріального і духовного життя.

По-друге, відповідно до чинного законодавства, яке не визнає фактичних шлюбів, та у результаті аналізу шлюбно-сімейної практики на сучасному етапі, можна дійти висновку про те, що сім'я як поняття не володіє певними ознаками, які б «цементували» його, робили непорушним. Це стає виразно помітно у результаті послідовного вивчення кожної ознаки. Так, *прав*

і обов'язків у фактичного (незареєстрованого) подружжя законом не закріплено, хоча по суті такий союз може створювати сім'ю. Підстави створення сім'ї об'єктивно розширюються за рахунок інших можливих зв'язків (прийняття дитини на виховання, свояцтво, незареєстрований фактичний шлюб тощо). У сучасній сім'ї зовсім необов'язковим є *спільне господарювання, проживання, побут*. На жаль, за наявності державної реєстрації та спільного проживання, не завжди присутня ознака *духовної близькості* (піклування, взаємодопомоги, спільних інтересів тощо) між членами сім'ї. Таким чином, сім'я потребує стабілізації свого поняття у тому оптимальному вигляді, яке максимально охоплює об'єктивно існуючі у суспільстві варіації сімейних відносин. Вважаємо, що це неможливо здійснити без легалізації фактичних шлюбів як широкомасштабного явища, яке є продуктом еволюційного розвитку інституту сім'ї та вимагає якісної правової регламентації.

По-третє, законодавством України встановлено, що особи, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі між собою, не можуть усиновити одну дитину, крім випадку, коли вони проживають однією сім'єю. Дане виключення з загального правила має прив'язку до поняття сім'ї. Буквальне тлумачення цього положення дозволяє усиновити дитину особам, які пов'язані між собою не шлюбом, а спорідненням та живуть як сім'я: наприклад, батько і дочка, бабуся і онук можуть виступати як усиновлювачі однієї дитини. З цього випливає, що: а) законодавець намагається не створювати зайвих бар'єрів для реалізації дитиною свого особистого немайнового права на сім'ю; б) легалізується відхід від концепції «обов'язкової імітації рідної сім'ї»; в) для дитини важливе зростання у сімейному оточенні як такому, незалежно від того, проведена реєстрація шлюбу чи ні, сім'ю формує подружжя чи інші учасники сімейних відносин тощо. Ця теза принципова у контексті нашого дослідження вказує на необхідність переходу від формально-бюрократичного до комплексного – психолого-правового підходу в усиновленні.

По-четверте, у СК України ховається потенційна можливість впровадження мультибатьківства – тобто наявності у дитини не обов’язково лише двох батьків внаслідок усиновлення. Такі випадки зустрічаються у деяких провінціях Канади, Новій Зеландії. Однак оцінка можливості призначення в якості батьків більш, ніж двох осіб не є однозначною, а ряд країн прямо її обмежують (Норвегія, Великобританія) [106, с. 98-99]. Формально чинне законодавство України не містить правових бар’єрів для такої практики.

Реалізація особистого немайнового права на сім’ю у результаті усиновлення не відбувається одномоментно та може не здійснитися за ряду об’єктивних та суб’єктивних обставин. Саме тому чинне законодавство у сфері усиновлення містить спеціальні механізми, покликані сприяти природному зближенню усиновлювачів і дитини задля поступового створення між ними близьких відносин. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей [229] (далі – Порядок) передбачає, що після знайомства кандидатів в усиновлювачі з дитиною відбувається «встановлення контакту між ними», що у свою чергу є відповідною точкою для наступного етапу усиновлення – подачі заяви про усиновлення. Описуючи процедуру та умови спілкування з дитиною, Порядок залишає без тлумачення саме поняття «контакту» та критерії його встановлення. Разом з цим закріплено обов’язок осіб, які мають доступ до дитини (працівники дитячого закладу, опікуни тощо), сприяти встановленню контакту між нею та кандидатами в усиновлювачі; а також обов’язок кандидатів в усиновлювачі виконувати рекомендації спеціалістів (психологів, педагогів тощо) під час встановлення контакту з дитиною. Комплексно аналізуючи вказаний нормативно-правовий акт, можна зробити висновок, що *встановлення контакту з дитиною* – це одночасно процес і мета, під якими розуміється таке спілкування між дитиною та кандидатами в усиновлювачі, що має наслідками спільну зацікавленість суб’єктів, їх взаєморозуміння,

обопільну симпатію, бажання продовжувати свої відносини на сімейному рівні.

Цілком зрозуміло, що для встановлення контакту на відповідному серйозному рівні одних лише періодичних та короткострокових побачень може бути замало. У законодавстві деяких зарубіжних країн передбачено механізм, який дозволяє провести своєрідний «тест-драйв» нової сім'ї для дитини, тобто спробувати протягом визначеного часу реалізувати своє право на сім'ю в оточенні конкретних кандидатів в усиновлювачі. Так, в Англії це має назву апробаційного етапу усиновлення, коли дитина передається у сім'ю кандидатів на усиновлення для встановлення їх відповідності один одному до моменту прийняття остаточного наказу суду про усиновлення дитини [348; 294, с. 1151]. Порівняно недавно у Сімейний та опікунський кодекс Польщі 1964 року [366] були внесені зміни, які теж закріпили положення про встановлення випробувального періоду, протягом якого стає зрозумілим, наскільки комфортно та сприятливо почуває себе дитина у сім'ї іноземних усиновлювачів [310, с. 402]. У Німеччині для забезпечення максимальної ефективності усиновлення йому має передувати «час піклування» чи час звикання (як правило, рік) [32, с. 550]. Назва описаного механізму та його періодичні рамки варіюються, однак сутність єдина. Науковці, зі свого боку, теж висувують пропозиції щодо введення подібного правового механізму забезпечення права на сім'ю у вітчизняне законодавство. Аналіз публікацій з цього приводу вказує на існування деяких розбіжностей в термінології та строкових межах. Так зустрічаються пропозиції щодо введення:

1) *адаптаційного періоду*. О. Е. Терещенко пропонує запровадити обов'язковий адаптаційний період спілкування потенційного усиновлювача із дитиною, котрий повинен передувати винесенню рішення про усиновлення. Продовження строку повинно вирішуватися судом, однак не може перевищувати одного року [301, с. 9]. Проте дослідниця не дотримується єдиної термінології, та вживає також поняття «преадаптаційний період», який по змісту ототожнюється нею із адаптаційним періодом. Також не

вирішено принципове питання стосовно того, чи проживатиме дитина у потенційних усиновлювачів протягом цього строку, чи передбачається лише спілкування. Не окреслено основні права та обов'язки сторін у цих відносинах, що передують законному усиновленню. Е. О. Петухова вважає, що слід встановити адаптаційний період лише для іноземних усиновителів строком від 3 до 6 місяців у вигляді спільного проживання для визначення сумісності характерів і ефективності усиновлення дитини [220, с. 15]. На нашу думку, така вимога є дискримінаційною.

2) *перехідного періоду*. Е. Л. Невзгодіна пропонує його встановлення строком на один рік, і на цей час дитина може бути поміщена у сім'ю майбутніх усиновлювачів [193, с. 104].

3) *передусиновительної опіки*. Т. В. Шершень, аналізуючи правозастосовну практику, приходить до висновку щодо необхідності введення у сімейне законодавство інституту передусиновительної опіки, котрий дозволив би мінімізувати випадки повернення усиновлених дітей [338, с. 53]. Деякі вчені, наприклад О. Ю. Сіткова, рекомендуючи для встановлення відносин між усиновлювачем і дитиною розмістити дитину у сім'ю усиновлювача до винесення рішення про усиновлення, не пропонує для даного механізму певну назву та конкретних часових меж [267, с. 10]. Наприклад, СК Республіки Молдови закріплює випробувальний термін при усиновленні. Рішення про усиновлення може бути прийнято судом тільки зі спливом 6 місяців, протягом яких дитина знаходилась на вихованні майбутніх батьків [263].

У зв'язку з вищезазначеним, у розрізі нашого дослідження постає актуальне питання: які особливості реалізації особистих немайнових прав дитини проявлятимуться на такому етапі усиновлення? Ситуація дійсно у правовому сенсі неоднозначна та чинним законодавством не врегульована. Дитина перебуває *de facto* у сімейному оточенні, тобто реалізує своє право на сім'ю, однак при цьому *de jure* не стає членом цієї сім'ї. З другого боку, у кандидатів в усиновлювачі не виникає обов'язку здійснювати належне

виховання, так як вони не визнані у судовому порядку батьками дитини. У зв'язку з окресленою проблематикою, слід відзначити необхідність введення у вітчизняне законодавство правової конструкції адаптаційного періоду усиновлення та одночасно передбачення регламентації специфіки особистих немайнових прав дитини, яка перебуває у таких умовах. Окремими дослідниками пропонується введення правового режиму опіки над дитиною в якості обов'язкової стадії усиновлення, що передує судовому розгляду. Вважаємо, що це було б занадто радикальним кроком з огляду на наступне. Опікун відповідно до чинного законодавства має досить широке коло повноважень, що обумовлюється метою його діяльності. Кандидат в усиновлювачі на адаптаційному етапі усиновлення переслідує дещо іншу мету, а саме: встановити близькі та довірчі стосунки з дитиною, поспостерігати за її поведінкою у звичних, домашніх умовах, оцінити себе у ролі батька, вихователя. Для цього йому не потрібні занадто широкі повноваження, навпаки, наділення його такими повноваженнями є недоцільним та у певній мірі ризикованим.

Отже, на адаптаційному етапі дитина реалізовує свої права на проживання у сім'ї, на належне сімейне виховання, на сімейне життя у «пробному варіанті», тобто такі права мають строкове та змістовне обмеження. Так, уповноважені органи мають право контролювати процес виховання, його форми і методи, ступінь сприйняття дитиною виховного впливу. Також на даному етапі суттєво знижено поріг законного втручання у сімейне життя з боку компетентних органів державної влади.

Як впливає зі ст. 4 СК України, право особи на сім'ю включає і право на проживання у сім'ї. Відносно усиновленої дитини дане право набуває особливостей реалізації та захисту. Справді, одним з найбільш важливих сімейно-родинних особистих немайнових прав усиновленої дитини фактичного характеру є **право на спільне проживання з батьками**. У даному випадку це право виникає відносно усиновлювачів, які після винесення рішення суду набувають правового статусу батьків дитини. Вказане право

органічно пов'язане з загальним особистим немайновим правом фізичної особи на місце проживання, яке забезпечує людині місце її перебування, мешкання або проживання, надає можливість не бути безпритульною, а знаходитися в місці, придатному (облаштованому) для проживання людини. Його виникнення відбувається одночасно з виникненням правоздатності, а саме: у момент народження фізичної особи [191, с. 8]. Однак, аналізоване особисте немайнове право дитини на проживання з усиновлювачами (батьками) є спеціальним та має ряд особливостей.

По-перше, усиновлена дитина має право проживати у придатних для цього житлових умовах, які відповідають закріпленим стандартам та нормативам.

По-друге, усиновлена дитина втрачає право на проживання зі своїми біологічними батьками.

По-третє, дитина має право на те, щоб проживати з її усиновлювачами спільно, що означає перебування та мешкання на регулярній основі в єдиному житловому приміщенні (будинку, квартирі тощо).

По-четверте, особисте немайнове право усиновленої дитини на проживання з усиновлювачами є саме правом, а не обов'язком дитини, що вказує на відносну добровільність його реалізації. Відносність тут заключається у тому, що відповідно до ст. 160 СК України місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків; дитини, яка досягла 10 років, – за спільною згодою батьків і дитини; при досягненні 14 років, якщо батьки проживають окремо, дитина сама визначає своє місце проживання. При цьому слід зосередити увагу на формулюванні положень ст. 160 СК України. Буквальне тлумачення вказаних норм демонструє той факт, що дитина за згодою батьків може проживати не з ними. Наприклад, якщо усиновлювачі поміщають дитину у школу-інтернат, де вона мешкає на постійній основі. Слід нагадати положення ч. 3 ст. 3 СК України, відповідно до якого дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Однак, на нашу думку, така ситуація загрожує порушенням

особистих немайнових прав усиновленої дитини на сім'ю, сімейне виховання та проживання спільно з батьками, та має ретельно аналізуватись крізь призму інтересів дитини.

Добровільний характер реалізації права усиновленої дитини на спільне проживання з батьками має також й інший аспект, що теж впливає з буквального тлумачення ч. 3 ст. 160 СК України. Згідно цієї норми місце проживання дитини, яка досягла 14 років, визначається нею самою, але лише у тому випадку, якщо батьки проживають окремо. Тобто, якщо батьки проживають разом, дитина не визначає самостійно свого місця проживання. Так, у ст. 13 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» вказується, що вільний вибір місця проживання обмежується щодо осіб, які не досягли 14 років [231]. Від зворотного: для осіб, які старші за 14 років, такий вибір не обмежується. Такий віковий рубіж досить логічний, хоча б з огляду на те, що ст. 240 СК України наділяє дитину з 14 років правом вимагати скасування усиновлення, що є доказом визнання за нею необхідного рівня самостійності.

Право дитини проживати спільно з батьками переважно гарантується та захищається нормами права, які регулюють права батьків щодо визначення місця проживання своїх дітей. Так, наприклад, у даному ракурсі такі права регулюються у СК України та у Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року [121]. Тобто, особливістю права дитини на спільне проживання зі своїми батьками є те, що воно не забезпечене самостійним правовим механізмом реалізації та захисту.

Усиновлена дитина має **право на повагу до свого сімейного життя**. Це право закріплюється і у національному законодавстві (ч. 4 ст. 4 СК України), і у міжнародно-правових актах, зокрема, у ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [118]. Аналіз змісту даного права слід розпочинати з його умовного поділу на дві складові: «повага» і «сімейне життя». Поняття сімейного життя у правовому полі найбільш активно використовується у практиці ЄСПЛ, що дозволяє при дослідженні цього

поняття опиратися на відповідні судові рішення. Єдиного універсального визначення сімейного життя не вироблено, однак найчастіше Суду доводиться встановлювати факт його наявності та підстави виникнення. Так, у прецедентному праві ЄСПЛ встановлено, що поняття «сімейне життя» у ст. 8 Конвенції передбачає існування «сімейних зв'язків» між одруженими чи неодруженими партнерами [241]. Сімейне життя, яке надає право на спілкування і після його припинення, виникає, на думку Суду, не тільки з факту споріднення, але також і з факту спільного проживання, а іноді і з тісного спілкування з дитиною, що не пов'язане зі спільним проживанням [136, с. 56]. ЄСПЛ вирішує питання про наявність сімейного життя на основі фактів, що розглядаються у кожному конкретному випадку, і загального застосування принципу існування тісних особистих зв'язків між учасниками відносин. Наявність чи відсутність сімейного життя для цілей ст. 8 Конвенції є по суті питанням факту реального існування у житті близьких особистих зв'язків [242]. Такий підхід означає пріоритет фактичної сторони відносин перед формальною. У Рішенні ЄСПЛ у справі Кроон проти Нідерландів вказано на необхідність превалювання біологічної і суспільної діяльності над встановленою законом презумпцією [242].

Поняття поваги у праві теж неоднозначне, тому що не містить саме по собі певні рамки, критерії оцінки, форми вираження такої поваги. Саме тому закріплення права на повагу до сімейного життя особи вимагає додаткового нормативного положення, яке б певним чином розвивало дане право та вказувало на його зміст. Так, ч. 5 ст. 5 СК України вказує на те, що ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією. Відповідно до ч. 2 ст. 8 Конвенції органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Отже, повагу

можна охарактеризувати як втручання публічних органів у сімейне життя лише у передбачених законом випадках та з відповідною метою. Відносно цього О. О. Татарінцева наголошує на дотриманні принципу пропорційності, котрий полягає у тому, що втручання держави у відносини між батьками і дітьми повинно бути співвідносним правовим цілям захисту їх сімейного життя [292, с. 39].

Слід відмітити, що порівняно з поняттям поваги, яке використовується у вітчизняному та міжнародному законодавстві, принцип недоторканності приватного сімейного життя, що є одним з фундаментальних принципів сімейного права США, є більш визначеним, а це впливає на рівень захищеності права на сімейне життя.

Основною метою ст. 8 Конвенції є захист прав особи від дискреційних дій з боку органів державної влади. Випадки втручання у сімейне життя повинні враховувати справедливий баланс між конкуруючими інтересами приватної особи і суспільства у цілому; при цьому держава користується певним полем для розсуду [242]. Усиновлена дитина має право на повагу до свого сімейного життя, яке вона веде з усиновлювачами. Згідно принципів, які витікають з юридичної практики Суду, у випадку встановлення сімейного зв'язку з дитиною, держава повинна діяти таким чином, щоб дозволити цьому зв'язку розвиватися та забезпечити йому правовий захист [242]. Конкретні прояви здійснення права поваги до свого сімейного життя виявляються у результаті вивчення багатьох справ Суду та включають, наприклад, право батьків спільно проживати з дитиною [244]; право батьків на спілкування з дитиною [243]; наявність правового режиму для відображення сімейних зв'язків осіб [240].

Специфікою здійснення усиновленою дитиною свого права на повагу до сімейного життя є той факт, що уповноважені органи можуть відповідно до закону втрутитися в його здійснення у випадку порушення прав та інтересів цієї дитини у сім'ї усиновлювачів, а також вимагати у суду скасування усиновлення за певних обставин, які визначені у ст. 238 СК України.

Наступним сімейно-родинним особистим немайновим правом фактичного характеру, що належить усиновленій дитині, є **право на виховання**. Як зазначає Г. І. Абраменко, дитина у сім'ї володіє низкою взаємопов'язаних і взаємозалежних прав, визначальним з яких є право на сімейне виховання, нехай навіть не в рідній сім'ї, а в сім'ї усиновлювачів [1, с. 16]. Поняття виховання у даному випадку є ключовим та вимагає свого тлумачення. Особливо це актуально у зв'язку з легальним закріпленням у ст. 5 СК України пріоритету саме сімейного виховання. До речі, це не є універсальною правовою аксіомою, так як, наприклад, Цивільне уложення Німеччини не передбачає пріоритету сімейного виховання, віддаючи перевагу офіційній допомозі батькам і дітям. У зв'язку з цим, уложення не пов'язує захист прав дитини з її обов'язковим влаштуванням у сім'ю (на усиновлення) [195, с. 91]. Однак, виходячи з положень вітчизняного законодавства, виникає потреба у виявленні правового наповнення поняття виховання. На цьому шляху деякі вчені зайняли досить радикальну позицію, запевняючи, що визначення поняття права на виховання неможливе, тому що воно повинно бути наповнене не правовими категоріями, або у зв'язку з тим, що не можна чітко окреслити межі даного права – воно тісно переплітається з іншими батьківськими правами (правом на спільне проживання, спілкування тощо) [257, с. 16]. Проте існують окремі розрізнені спроби виявлення сутності виховання у правовому вимірі. Так, поняття виховання тлумачиться як: 1) загальна назва для *процесів впливу на дітей* з боку батьків та інших членів сім'ї з метою досягнення бажаних результатів [167, с. 229]; 2) *прищеплення* дитині необхідних для життя в суспільстві якостей, *навичок та умінь* [299, с. 83-84]; 3) *керівництва* її духовним розвитком.

Мета виховання теж визначається по-різному, наприклад, як: формування ціннісних орієнтацій, ціннісного відношення людини до інших [20, с. 86]; досягнення душевного єднання, морального зв'язку батьків з дитиною [35, с. 65] тощо.

Поняття виховання тісно пов'язане з поняттями розвитку, благополуччя дитини, піклування про неї. Добре ілюструє цей взаємозв'язок положення Цивільного уложення Німеччини, відповідно до якого батьківська турбота – це піклування про дітей та їх виховання, що є природним правом батьків та їх найпершим обов'язком [195, с. 88]. Слід відмітити, що відповідно до національного та міжнародного законодавства дані поняття не можна ототожнювати. Так, виховання дитини та її розвиток є самостійними категоріями, що підтверджується їх окремим використанням у ст. 18 Конвенції про права дитини [120], а також у ст. 150 СК України. У свою чергу, відмежування понять благополуччя та розвиток дитини продемонстровано у ст. 17 Конвенції про права дитини.

Цікаво, що у спеціальній літературі виховання часто визначається за допомогою поняття керівництва. Цей термін досить активно використовується у Конвенції про права дитини, наприклад, у ст. 5 та ст. 14 зазначається, що батькам (та усиновлювачам) надається право управляти та керувати дитиною щодо здійснення її прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що розвиваються, застосовуючи відповідні методи. Однак, вважаємо, що поняття керівництва має досить обмежене значення, що не охоплює усі прояви виховання, а головне – *його мету*: наділення дитини необхідними ціннісними орієнтирами, навичками спілкування, життя у суспільстві, самостійного та відповідального прийняття рішень. На наш погляд, у цьому ракурсі більш корисним є поняття виховання, сформульоване у Рекомендації про виховання у дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і миру, і виховання у дусі поваги прав людини і основних свобод 1974 року, як увесь процес суспільного життя, за допомогою якого окремі особи і соціальні групи у рамках і для блага національного і міжнародного співтовариства свідомо вчать розвивати свої обдарування, здібності, схильності і знання [238]. Адаптуючи дане широке визначення виховання до його окремого різновиду – сімейного виховання – можна дійти висновку, що виховання відбувається

протягом сімейного життя та спрямоване на індивідуальний та різнобічний розвиток особистості.

У зв'язку з даною тезою, стає більш зрозумілим положення, закріплене у ст. 152 СК України, що передбачає право дитини не просто на виховання, а саме на *належне* виховання. Логічне тлумачення цього формулювання дає підстави стверджувати, що цілком можливим є здійснення неналежного виховання. Однак, законодавець не провів межі між цим поняттями та не встановив критеріїв оцінки виховання. Якщо виходити з системного аналізу ст. 150 СК України, яка містить обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини, то можна виявити деякі *обов'язкові критерії належності виховання*: а) правильні ціннісні орієнтири (повага до прав і свобод інших людей, любов до своєї сім'ї, свого народу, своєї Батьківщини); б) забезпечення здобуття освіти; в) готування до самостійного життя; г) повага до дитини; ґ) відсутність фізичних покарань, а також покарань, що принижують людську гідність; д) відсутність будь-якого виду експлуатації. Як бачимо, наявність деяких окреслених меж – це, безумовно, позитивне правове явище, однак такі розрізнені нормативні вказівки не забезпечують ефективного забезпечення права дитини на належне сімейне виховання.

Можливість виховувати свою дитину особисто є одним з найбільш значимих прав кожного з батьків, так як воно дозволяє направити формування особистості неповнолітнього у бажаному напрямі; саме у вихованні проявляється духовна близькість батьків і дітей [330, с. 3]. Однак, змістовне наповнення цього процесу відрізняється. Так, проведене спеціалістами дослідження показало, що батьки на перше місце ставлять «охоронні» задачі, пов'язані зі здійсненням піклування про здоров'я дитини, її життя. Потім йдуть економічні задачі, які розуміються як зусилля батьків, спрямовані на забезпечення матеріального благополуччя дитини, потім – задачі, які передбачають формування у дитини уявлень про норму і про те, що є відхиленням від норми. Задачі, пов'язані з духовно-моральним розвитком особистості, опиняються на останньому місці у списку пріоритетів

[322, с. 138]. Такі висновки знову ж таки актуалізують роль права у процесі виховання дітей. Наприклад, М. С. Кокоріна вважає, що право втілює в життя положення сімейної педагогіки [116, с. 9]. Вказівка на наповненість педагогічним спрямуванням досить цінна, тому що по зауваженню А. В. Меренкова, сучасне виховання, на відміну від традиційного, стає немислимим без оволодіння батьками специфічними знаннями педагогічного характеру [179, с. 70-73]. Дослідники, аналізуючи правову проблематику виховання, вказують на різні необхідні, на їхній погляд, аспекти, що повинні знайти своє відображення у правовому полі. Наприклад, І. Бех вважає, що процес виховання підростаючої особистості має неодмінно включати формування у неї правової культури як складової її гармонійного розвитку. Також вчений відстоює необхідність впровадження особистісно зорієнтованого виховання – такого, що забезпечує рівень свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання та самоактивності [24, с. 68]. У класичних працях А. С. Макаренка, зазначається, що правильне виховання неможливо собі уявити як виховання нетрудове [162]. Н. М. Крестовська пропонує такі головні засади належного виховання як: правослухняність, повага до моральних цінностей, прав і свобод інших людей [135, с. 378]. Г. А. Гонтарєва підкреслює життєво-професійні навички, що повинні бути сформовані у процесі виховання (приймати критичні рішення, знаходити свій професійний шлях і достатньо швидко встановлювати ділові відносини у реальності, що змінюється [48, с. 55-60].

Право дитини жити і виховуватися у сім'ї кореспондує не лише обов'язок батьків по забезпеченню необхідних умов життя і виховання, але й обов'язок держави забезпечувати умови для реалізації цього права і контролювати виконання своїх обов'язків батьками і особами, що їх замінюють [301, с. 11]. Держава, не будучи учасником сімейних правовідносин, пов'язаних із вихованням дітей, виступає у якості гаранта забезпечення прав дитини. Всбічний розвиток дитини складає державний інтерес, коли мова йде про неповнолітнього [194, с. 77]. Відповідно до

Конвенції про права дитини 1989 року дитина повинна бути повністю підготовлена до самостійного життя у суспільстві і вихована у дусі ідеалів, проголошених у Статуті ООН, і особливо у дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності. При цьому виховання і освіта дитини здійснюється батьками. Держава не може втручатися у виховання дитини, засноване на певному релігійному світогляді батьків, за винятком випадків, коли спонукання до релігійних дій погрожує життю чи здоров'ю дитини, порушує його законні права.

О. І. Карпенко, досліджуючи право на виховання дітей, висловлює думку про те, що дитину слід розглядати як суб'єкт права на виховання, тоді як традиційно її вважають об'єктом [105, с. 10]. Вважаємо, що це слушна думка, так як сімейне виховання є активним та багатостороннім процесом. Визначення виховання лише в односторонньому порядку суттєво обмежить розуміння даного явища та його правове регулювання. Однак, слід усвідомлювати, що позиціонування відносин з виховання як повноцінних правовідносин має свої наслідки. Так, актуальним стає питання щодо відповідних обов'язків дитини. У науковій літературі неодноразово пропонується закріпити у законі обов'язок дітей поважати батьків, дотримуватися їх вимог у сфері сімейного виховання, а також право батьків застосовувати заходи виховного характеру до недисциплінованих дітей [75, с. 19]. Позиції науковців з цього приводу можна розподілити на два напрями:

1) *традиційний*. Його сутність добре ілюструється думкою І. Г. Король, яка вважає, що особисті немайнові обов'язки дитини, у першу чергу, носять моральний характер та існують поза дією права, тому встановити і застосувати санкції за їх невиконання навряд чи можливо. А їх закріплення у сімейному законодавстві носило б скоріше декларативний, аніж реальний характер [125, с. 15];

2) *прогресивний*. Наприклад, О. О. Татарінцева визначає виховання як процес, який передбачає не лише здійснення певних дій батьками, але й певну

реакцію з боку дітей [294, с. 1149]. Як відмічає М. В. Антокольська, праву батьків на виховання дітей протистойть обов'язок дітей «заснавати виховання» [6, с. 278]. Інші автори зазначали, наприклад, що ігноруючи питання про обов'язки неповнолітніх, ми привчаємо їх до утриманства та інфантильності, проте слід відмітити, що у такій постановці питання фігурує лише майнова сторона. Доцільно також закріпити, хоча б декларативно, обов'язок дітей шанувати і поважати своїх батьків, підкорятися їх розумним вимогам, а також право батьків контролювати поведінку своїх дітей, керувати ними.

В аспекті піднятого питання цікаво відмітити, що у Німеччині нормативно закріплено обов'язок дитини надавати допомогу та вказувати повагу батькам. Протягом часу, коли дитина проживає разом з батьками, виховується батьками чи отримує від них утримання, вона зобов'язується посильним способом і у відповідності з її суспільним положенням допомагати батькам у домашньому господарстві та у їхніх справах [195, с. 87]. Продовжуючи цю думку, А. О. Єлісєєва вважає, що необхідно здійснювати заходи, спрямовані на підвищення авторитету батьківства в суспільстві і батьків – у сім'ї. Одним з шляхів досягнення цієї мети є перетворення батьків із «слуг» дітей у їх наставників і вихователів, що необхідно в рівній мірі як в інтересах батьків для підвищення їх авторитету в очах дітей, так і в інтересах самих дітей [72, с. 9]. Ми відносимо себе до прибічників прогресивної концепції розуміння особистих немайнових обов'язків дітей, та вважаємо за необхідне задекларувати у сімейному законодавстві паритет прав та обов'язків батьків, що на нашу думку, сприятиме їхньому ефективному забезпеченню.

Таким чином, на основі усього сказаного, вважаємо, що *належне сімейне виховання* – це процес формування особистості дитини під впливом сімейного оточення, що забезпечує всебічний розвиток дитини, формування системи життєвих цінностей, які відповідають ідеалам права та суспільній моралі. *Право дитини на належне сімейне виховання* – це закріплене у законодавстві особисте немайнове право дитини, що передбачає можливість вільно та всебічно формувати свою особистість у сімейному оточенні,

здобувати життєві орієнтири у відповідності до загальнолюдських цінностей, норм права та суспільної моралі.

Як вірно відмічають О. Ієвіня [102, с. 46] та Л. Хомич [323, с. 29-37], однією з негативних тенденцій сучасності є нехтування процесом виховання у сім'ї, надання переваги матеріальному забезпеченню життєдіяльності дитини тоді, коли основним ціннісним орієнтиром у виховній діяльності батьків має бути особистість дитини, її людський потенціал – духовно-моральний, інтелектуально-творчий, фізичний, естетичний. Саме тому, на наш погляд, право як провідний регулятор суспільних відносин не може залишатися осторонь даних важливих суспільних процесів та має містити чітко сформовану законодавчу позицію стосовно спрямування виховання дітей. Таким чином, вважаємо за необхідне ввести у сімейне законодавство норми-принципи та норми-дефініції, що більш конкретизували б поняття належного сімейного виховання. У цьому аспекті цікавою є пропозиція В. Мироненко, що вважає за доцільне проведення систематизації законодавства з питань відповідальності батьків в окремому законі «Про юридичну відповідальність батьків за неналежне виховання дітей», в якому окрім іншого пропонує визначити механізм притягнення батьків до відповідальності за порушення права дитини на належне сімейне виховання [182, с. 6].

Аналіз сімейного законодавства дає підстави визначити способи участі у вихованні, серед яких у ч. 2 ст. 159 СК України законодавець перераховує: періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця проживання батьків тощо. При цьому на можливість здійснення належного виховання впливає цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів, наприклад, рід занять батьків, режим їхньої роботи, матеріальний та сімейний стан тощо. При чому жодна з цих обставин не є пріоритетною [194, с. 83]. Ці фактори набувають важливого юридичного значення при усиновленні, адже вони оцінюються у комплексі для визначення доцільності усиновлення конкретними особами конкретної дитини.

Доцільність усиновлення фактично можна визначити як міру потенційної сукупної можливості особи (усиновлювача) забезпечити належне виховання конкретної дитини.

Межує з правом спільно проживати з батьками особисте немайнове **право дитини на спілкування з родичами та членами сім'ї**. І. Г. Король вважає, що право дитини на спілкування містить наступні правомочності: а) на постійні чи періодичні контакти дитини з батьками чи іншими близькими родичами, б) вимагати виконання обов'язку спілкування від батьків та інших родичів, в) звернення в орган опіки і піклування чи суд за захистом права на спілкування [126, с. 16]. Однак, чинним законодавством дитина не завжди наділена усіма даними правомочностями. Право дитини на спілкування прямо закріплюється у ст. 153 СК України, згідно з якою мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом. Відповідно до чинного законодавства, як уже неодноразово відмічалось, усиновлювачі набувають правового статусу батьків дитини, а значить і відповідні права спілкування. Здійснюється дане право шляхом безперешкодних зустрічей, спільного проведення часу, спільних занять, вільного обміну думками, знаннями, навичками, листування, телефонних розмов тощо. У даному випадку дитина наділена активним особистим немайновим правом відносно спілкування з батьками, тобто її праву протистоїть обов'язок батьків, і дитина може вимагати його виконання. Л. Е. Чічерова висловлює думку, що право батьків на спілкування зі своєю дитиною є складовою частиною права на виховання дітей [330, с. 2]. На нашу думку, це не зовсім так, з огляду на співвідношення понять: виховання здійснюється не лише за допомогою спілкування, а спілкування не обов'язково здійснює виховання. Саме тому ми вважаємо, що дані права тісно пов'язані у рамках фактичних сімейно-родинних особистих немайнових прав дитини при усиновленні, однак все ж є окремими, самостійними правами дитини.

Також СК України передбачає можливість спілкування дитини з іншими родичами та членами сім'ї. Так, ст. 257 СК України надає право бабі, діду, прабабі, прадіду спілкуватися з онуками та правнуками. Як помітно з формулювання статті, правом спілкування наділяються перераховані родичі, а не дитина. Це означає, що вони можуть здійснювати дане своє право спілкування або не здійснювати за власним бажанням, а дитина не може вимагати відповідної реалізації.

Згідно зі ст. 259 СК України брати та сестри мають право на спілкування. Зміст статті вказує на те, що кожен з братів і сестер наділений правом спілкування з іншими, а значить може вимагати здійснення даного права та/або усунення перешкод у реалізації цього права. Крім того, для посилення гарантій права братів і сестер на спілкування встановлено обов'язок осіб, з якими проживають неповнолітні брати та сестри, сприяти їх спілкуванню. Слід нагадати також, що відповідно до ч. 1 ст. 18 СК України кожен учасник сімейних правовідносин, який досяг 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

Право на спілкування також регулюється і на міжнародному рівні, але зі своїми особливостями. Наприклад, у Конвенції про контакт з дітьми [119] вживається термін «контакт», під яким мається на увазі перебування дитини протягом обмеженого періоду разом з батьками, а також з іншими особами, що мають сімейні зв'язки з дитиною і з якими вона зазвичай не проживає, чи зустріч з зазначеними особами, будь-яке спілкування чи надання інформації таким особам про дитину або дитині про таких осіб [182, с. 41].

Право усиновленої дитини на спілкування зі своїми родичами та членами сім'ї набуває інших відтінків при аналізі його крізь призму концепції відкритого усиновлення, яке передбачає можливість підтримки зв'язків усиновленої дитини зі своєю біологічною сім'єю чи окремими родичами.

О. О. Татарінцева вказує на загальну світову тенденцію розширення права дитини на спілкування з кровноспорідненою сім'єю. В Англії, якщо судом встановлено, що спілкування усиновленої дитини з її кровними

родичами приносить їй користь, суд може винести наказ про контакти навіть проти бажання усиновлювачів [295, с. 77].

У науковій літературі з питань усиновлення все частіше зустрічаються пропозиції запровадження відкритого підходу до усиновлення, наприклад, право усиновленої дитини зустрічатись зі своїми батьками, позбавленими батьківських прав [300, с. 16], право спілкуватися зі своїми батьками та родичами за винятком випадків, коли це суперечить найвищим інтересам дитини [295, с. 76]. Вітчизняне законодавство має окремі положення, що узгоджуються з концепцією відкритого усиновлення. Так, до них відносяться питання спілкування зі своїми рідними братами та сестрами, а також надання права родичам дитини зі сторони одного з батьків, який помер чи визнаний недієздатним, зберегти з дитиною правовий зв'язок при її усиновленні вітчизною чи мачухою (ст. 232 СК України). Однак, у деяких інших країнах відкритість усиновлення набуває значно більш виразних форм. Наприклад, в Англії, якщо продовження контакту з родичами дитини відповідає її інтересам, усиновлювач може укласти із агентством угоду про контакти з родичами дитини чи рідними братами та сестрами, які проживають окремо. У цьому контексті під родичами розуміють і батьків дитини, котрі розглядаються з метою отримання від них матеріального утримання для дитини, але не в якості батьків, що наділені правами і обов'язками по відношенню до неї. При цьому бажанню дитини спілкуватися зі своїми родичами, якщо це не суперечить її інтересам, теж приділяється велика увага [297, с. 88].

Оцінки науковців з цього приводу різні. Наприклад, Н. С. Шерстнева переконана, що роздвоєність прав і обов'язків усиновленої дитини між її колишньою сім'єю та сім'єю усиновлювачів не відповідає інтересам дитини [337, с. 136]. Дане питання тісно пов'язане з проблематикою таємниці усиновлення та реалізацією права на інформацію про своє походження, що аналізується нами в наступному підрозділі роботи.

Таким чином, право усиновленої дитини на сім'ю має розумітися як її особисте немайнове право на повноцінне, здорове сімейне оточення, що здатне стати сприятливим середовищем для всебічного розвитку дитини, вільного здійснення її прав. Такий підхід передбачає комплексну оцінку сім'ї потенційного усиновлювача на предмет її здатності задовольнити такі вимоги. Обґрунтовано, що даний психолого-правовий підхід має змінити застарілий формально-бюрократичний, який віддає перевагу різного роду цензам, жорстким імперативам та формальним станам, ігноруючи змістовне наповнення конкретної сім'ї та її дійсний виховний потенціал.

Право усиновленої дитини на сім'ю є комплексним, що витікає з буквального тлумачення ст. 4 СК України, та включає окремі права дитини на проживання з батьками та на повагу до свого сімейного життя. Право усиновленої дитини проживати разом зі своїми усиновлювачами гарантується та захищається нормами права, які регламентують права батьків щодо визначення місця проживання своїх дітей. Тобто особисте немайнове право усиновленої дитини на проживання разом з батьками не забезпечене самостійним правовим механізмом реалізації. Право на повагу до сімейного життя усиновленої дитини може бути обмежене у випадку законного втручання уповноважених органів при виявленні ними порушень прав та інтересів цієї дитини. Крім того право на повагу до сімейного життя не порушується у випадку здійснення передбаченого законом періодичного контролю за умовами проживання усиновленої дитини у новій сім'ї. Дитина є пасивним суб'єктом процесу виховання, що обумовлює необхідність закріплення за нею не лише права на належне сімейне виховання, але й обов'язку щодо його одержання. Право усиновленої дитини на належне сімейне виховання – це особисте немайнове право усиновленої дитини, що передбачає можливість вільно та всебічно формувати свою особистість у сімейному оточенні, здобувати життєві орієнтири у відповідності до загальнолюдських цінностей, норм права та суспільної моралі. При цьому доцільність усиновлення фактично можна визначити як міру потенційної

сукупної можливості особи (усиновлювача) забезпечити належне виховання конкретної дитини.

3.2. Здійснення дитиною особистих немайнових прав інформаційного характеру

Серед сімейно-родинних особистих немайнових прав усиновленої дитини нами виділено групу прав, що носять інформаційний характер та тісно пов'язані між собою. Інформація – дуже складна та рухлива матерія, що обумовлює специфіку правового регулювання відносин щодо неї. Дослідження сімейно-родинних інформаційних прав усиновленої дитини варто розпочати з аналізу закріпленого у ст. 226 СК України права дитини, яка була усиновлена, на таємницю, у тому числі і від неї самої, факту її усиновлення. Як помітно з формулювання процитованого положення, таємниця усиновлення позиціонується законодавцем як особисте немайнове право усиновленої дитини. Це принципово важливо зокрема тому, що як зазначає Н. О. Темнікова, наявність таємниці передбачає захист особистого немайнового права [298, с. 95], однак у даному випадку відбувається злиття особистого немайнового права та засобу його забезпечення.

У науковій літературі вивченню правової проблематики таємниці усиновлення присвячено багато праць, однак питань у цій сфері не меншас. Зокрема, існують різні підходи до виявлення юридичної природи таємниці усиновлення. Так, зустрічаються наступні наукові позиції:

а) таємниця усиновлення входить у якості складової до поняття сімейної таємниці [41, с. 20];

б) таємниця усиновлення як один із способів охорони недоторканності приватного життя, недопущення свавільного втручання будь-кого у справи сім'ї [59, с. 114]. Помітно, що така інтерпретація тісно переплітається із правом на повагу до сімейного життя;

в) право на сімейну таємницю (у тому числі таємницю усиновлення) є складовою права на незалежність особистості [258, с. 39].

Для оцінки вказаних підходів слід розібратися в основних поняттях. Ключовим серед них є поняття сімейної таємниці. О. О. Пальчіковська розуміє під сімейною таємницею охоронювані законом відомості, які відображають особливо важливі факти і сторони приватного життя кількох осіб, що знаходяться у сімейних відносинах, що надають їм конфіденційний характер [216, с. 8]. А. В. Філіппенко намагається більш конкретизувати своє визначення та вважає, що сімейна таємниця – це певна інформація про осіб, факти, події, які існують у сфері відносин, що регулюються сімейним правом. Сімейну таємницю, на думку вченого, складають наступні відомості: таємниця усиновлення, таємниця приватного життя подружжя тощо. Предметом сімейної таємниці можуть бути відомості про факти біографії особи, про стан її здоров'я, про майновий стан, про рід занять і скоєні вчинки, про погляди, переконання, про відносини у сім'ї чи про відносини особи із іншими людьми [313, с. 16]. Дуже часто дослідники розглядають особисту та сімейну таємницю у нерозривній єдності, що робить проблематичним виявлення авторських підходів до змісту окремо сімейної таємниці. Наприклад, Н. С. Ізмайлова вважає, що до відомостей, які складають особисту і сімейну таємницю, відносяться дані про усиновлення, про фізичний та психічний стан особи, включаючи захворювання і генетичну схильність до певних хвороб, про фінансовий стан, включаючи кредитну історію (крім даних про угоди, які підпадають під принцип публічності), про приналежність до певної конфесії, включаючи участь у сектах тощо, якщо громадянин прагне зберегти конфіденційність таких даних [96, с. 12]. До особистої та сімейної таємниці можуть бути віднесені такі відомості: про факти біографії особи; про стан здоров'я; про майновий стан; про рід занять та вчинки; про погляди, оцінки, переконання; про відносини у сім'ї чи з іншими особами. Однак, як вірно відмічає М. А. Єфремова, розмежування понять «особиста таємниця» та «сімейна таємниця» повинно проводитися по колу суб'єктів, які володіють

цією таємницею [76, с. 103]. При цьому члени сім'ї володіють не тільки правом на сімейну таємницю, але також обов'язком зберігати сімейну таємницю [313, с. 16]. У зв'язку з тим, що інформацією щодо усиновлення, як правило, володіють члени сім'ї, режим її секретності визначають вони самі. Така інформація стосується сім'ї в цілому та кожного її члена зокрема, саме тому вона виправдано може бути віднесена до сімейних таємниць як більш широкого поняття.

Таким чином, таємниця усиновлення є складовою чи різновидом сімейної таємниці, право на яку можна розглядати як комплексне особисте немайнове право. На нашу думку, право на сімейну таємницю, у свою чергу, теж виступає складовою більш широкого комплексного права на приватність. Розгляд механізму таємниці усиновлення як способу охорони недоторканості приватного життя теж заслуговує уваги, однак не у розрізі нашого дослідження.

Причина виникнення таємниці усиновлення у нашій країні ховається у суспільній думці. Раніше усиновлювачами ставали частіше всього бездітні пари, які приймали дитину для того, щоб стати повноцінною сім'єю, не лише для себе, але й для суспільства. Неможливість мати власних дітей розцінювалася як неповноцінність. Нині усиновлення має зовсім інший характер, суспільство по-іншому ставиться до цього процесу [261, с. 103-104]. Однак таємниця усиновлення зберігається на законодавчому рівні, причому таємницею є не тільки факт усиновлення, але й окремі етапи його проведення. І перелік цей не є вичерпним, оскільки «тощо» у ст. 228 СК України можна тлумачити широко [44, с. 105].

Отримавши своє визнання на законодавчому рівні, збереження таємниці усиновлення відбувається завдяки засобам цивільно-правового регулювання відносин, за її розголошення встановлюється кримінальна відповідальність. Протягом певного часу погляди суспільства на родинні та суспільні цінності змінюються, що обумовлює доцільність перегляду певних положень цивільного законодавства з метою його реформування.

У багатьох країнах склалися різні підходи до врегулювання відносин з усиновлення: від її визнання на законодавчому рівні до заборони її впровадження. У законодавстві більшості країн пострадянського простору зберігається норма про таємницю усиновлення. Прикладом є ст. 134 СК Республіки Молдова [263], ст. 136 Кодексу Республіки Білорусь про шлюб та сім'ю [113], ст. 102 Кодексу Республіки Казахстан про брак (супружество) та сім'ю [207]. У Цивільному кодексі Грузії окремо закріплюється у ст. 1263 неприпустимість розголошення відомостей про усиновлення та у ст. 1264 забезпечення конфіденційності усиновлення [51].

При закріпленні у законодавстві норм щодо можливості збереження у таємниці факту усиновлення чи, навпаки, заборони існування такої таємниці, враховують різноманітні фактори: статистичні дані щодо усиновлення та його скасування; психологічні фактори, які впливають на розвиток дитини та відносини у родині; наслідки, що виникають у випадку скасування усиновлення або розголошення таємниці усиновлення, тощо. У більшості країн намагаються детально проаналізувати можливість завдання психологічної травми дитині внаслідок розкриття інформації про її дійсне походження.

Кожна родина при усиновленні дитини з урахуванням усіх обставин, пов'язаних з народженням цієї дитини, відмовою від неї батьків або залишенням її сиротою, віком дитини, наявністю інших дітей у родині, з відносинами з іншими членами своєї родини вирішує для себе питання про доцільність встановлення таємниці щодо факту усиновлення певної дитини. Усиновлювачі можуть відмовитися від встановлення режиму таємниці або погодитись на його встановлення, що тягне за собою певні наслідки щодо збереження інформації про усиновлення у таємниці та покладення обов'язку на осіб, пов'язаних з оформленням відповідних документів про усиновлення, збереження у таємниці всіх обставин цієї справи.

В Україні відносини щодо охорони таємниці усиновлення врегульовані ст. 226-228 СК України, але на жаль, їхні положення не є досконалими та

потребують перегляду з урахуванням сучасних проблем, що виникають при реалізації норм про таємницю усиновлення.

Статтею 226 СК України врегульовано охорону відносин, що виникають на стадії пошуку дитини, зокрема: особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення. Даною статтею у частинах другій та третій закріплюється загальне правило про приховування від дитини, яка усиновлена, цього факту та можливість розкриття для неї цієї інформації після досягнення нею чотирнадцяти років.

Одне з проблемних питань, що існує у чинному законодавстві, пов'язано з віком дитини, з якого можливе розкриття інформації про її власне походження. Будь-який дитячий психолог підтвердить, що чотирнадцятирічний вік є так званим «перехідним» у становленні особистості і розкриття такої інформації у цьому віці може негативно вплинути на психологічний стан дитини, її відносини з оточуючими. При цьому у деяких країнах та деяких родинах взагалі не вважають потрібним приховувати факт усиновлення.

Безперечно, коли від усиновлених дітей не приховується інформація про факт усиновлення, їм не завдається психологічна травма від несподіваного розголошення інформації, яке не завжди здійснюється прийомними батьками. У певних випадках інформація може бути надана дитині сторонніми особами, без відповідної психологічної підготовки, та без погодження з батьками-усиновителями, негативні наслідки чого іноді неможливо передбачити. З урахуванням викладеного, слід зазначити, що спірним питанням є взагалі доцільність існування норм про таємницю усиновлення. У науковій літературі неодноразово висловлювалися думки як щодо підтримання даної позиції (наприклад, у працях Т. В. Ярошенко [346], К. О. Лукавецька [159, с. 155-156], Н. О. Тємнікова [298]), так і протилежні – щодо збереження таємниці усиновлення (наприклад, Ю. О. Юрченко [345]). Зустрічаються також диференційовані підходи: наприклад, Г. І. Абраменко вважає, що забезпечення

таємниці усиновлення доцільно лише для дитини, яка усиновлюється у віці до одного року [1, с. 15]. М. С. Домаш, також загалом виступаючи за скасування таємниці усиновлення, вважає необхідним її збереження в якості виключення з правил відносно малолітніх [67, с. 116].

Інше проблемне питання пов'язане зі здійсненням контролю за правами усиновленої дитини. Органи опіки та піклування при здійсненні контролю за усиновленим, як правило, не спілкуються з друзями родини усиновленої дитини, сусідами та іншими оточуючими для запобігання розголошення інформації про факт усиновлення. Це знижує дієвість такого контролю та фактично зводить його до дослідження матеріальних умов, в яких проживає дитина.

Душеву атмосферу у родині за короткий час контролю відчутти досить проблематично. У деяких випадках, на жаль, родина стає «показово-зразковою» лише на час такої перевірки. За таких умов досить часто контролюючі особи не можуть реагувати належним чином на жорстоке відношення до дитини з боку батьків та надати належний захист постраждалій дитині.

Питання контролю за умовами проживання усиновленої дитини набуває певної проблематичності при її усиновленні іноземцями. Право на таємницю усиновлення у таких випадках обмежується і це є позитивним фактором. К. Ю. Бородич вважає, що таємниця усиновлення недоцільна лише при міжнародному усиновленні [31, с. 12]. Усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, не є таємним, якщо у державі, в якій усиновлювач постійно проживає і в яку має переїхати дитина, усиновлення не є таємним. Усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, і якщо ця особа в Україні постійно не проживає, не є таємним. Враховуючи кількість випадків щодо неналежного виховання дітей з пострадянського простору, це правило є доцільним.

На жаль, у більшості випадків про неналежну увагу батьків-іноземців до усиновлених ними дітей, суспільство та органи опіки та піклування дізнаються з новин, коли вже дитині не можна нічим допомогти. Як реакція на неналежне виховання, у деяких країнах приймаються закони, що обмежують право іноземців на усиновлення взагалі.

Інше проблемне питання виникає з усиновленням у країнах, де офіційно визнані нетрадиційні сімейні цінності, а саме: укладення одностатевих шлюбів. У випадку легалізації одностатевих шлюбів в Україні на вимогу Європейського Союзу, питання щодо можливості взагалі усиновлення дітей такими парами є досить болючим, адже у такому випадку з дитинства будуть порушені уявлення про традиційні сімейні цінності, про взаємостосунки чоловіка та жінки. Таємниця усиновлення як така у даному випадку виключається, а до питання щодо можливості усиновлення дітей такими парами слід підходити з обережністю та доцільно, на наш погляд, збереження заборони таким парам усиновлювати дітей в Україні.

Інше проблемне питання, що виникає при встановленні режиму таємниці усиновлення пов'язано з забезпеченням її охорони та встановленням відповідальності за її розголошення.

Відповідно до ст. 227 СК України усиновлювач має право на приховання факту усиновлення від дитини, яка усиновлена. Він має право вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновлювач має право приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам. Якщо усиновлюється дитина, яка не досягла семи років, службові особи при виявленні її згоди на усиновлення зобов'язані вживати заходів щодо забезпечення таємниці усиновлення від самої дитини [270].

На наш погляд, недоліками даної статті є неврахування особливостей розвитку дитину до семи років. Видається доцільним у такому випадку не вживати заходів щодо забезпечення таємниці усиновлення від самої дитини,

а надати допомогу в адаптації до нових умов проживання, до родинних відносин. Якщо, наприклад, усиновлюють дитину шестирічного віку, вона, безумовно пам'ятає попередні роки свого життя, які неможливо забути. Адже мова йде про виховання у дитячому будинку з особливими умовами проживання, при цьому не завжди сприятливими для дитини, досить важкими у плані забезпечення одягом та іграшками, необхідними для розвитку її особистості. Отже, дана стаття потребує відповідного перегляду з метою не забезпечення таємниці усиновлення від дитини, яка усвідомлює факт усиновлення, у напрямок соціальної та психологічної адаптації дитини до нових умов проживання.

Важливими для забезпечення охорони таємниці усиновлення є положення ст. 228 СК України, відповідно до якої особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення (перебування осіб, які бажають усиновити дитину, на обліку, пошук ними дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення, розгляд справи про усиновлення, здійснення нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини тощо), а також інші особи, яким став відомий факт усиновлення, зобов'язані не розголошувати її, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним. Відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача, крім випадків, коли такі відомості потрібні правоохоронним органам, суду у зв'язку з цивільною справою чи кримінальним провадженням. Особи, які розголосили таємницю усиновлення, несуть відповідальність, встановлену законом [270].

Проблеми, пов'язані із застосуванням положень ст. 227 та 228 СК України обумовлені нематеріальним характером інформації. При розголошенні таємниці у більшості випадків досить складно буває визначити особу, яка винна у розголошенні, адже у більшості випадків розголошення відбувається в усній формі, без письмового підтвердження цього факту. Крім цього, у більшості випадків інформація передається від однієї особи до іншої, що унеможливорює визначення первинного джерела розголошення інформації.

При цьому особа, що довела дану інформацію про усиновлення, у певних випадках може й не знати про секретність її режиму. У будь-якому разі при розголошенні інформації вона стає загальнодоступною і ніякий розмір грошової компенсації завданої моральної шкоди не в змозі сприяти відновленню стану потерпілої особи. Такі випадки свідчать про доцільність розгляду питання про скасування таємниці усиновлення взагалі та недоцільності її впровадження.

Прибічники збереження таємниці усиновлення пропонують свої варіанти вдосконалення її правового режиму. Наприклад, Е. О. Пстухова вважає, що слід надати право розголосити таємницю усиновлення лише усиновителям і лише в інтересах усиновленої дитини. Також авторка вказує на необхідність попередження усиновлювача про відповідальність за розголошення таємниці усиновлення, яке суперечить інтересам дитини [220, с. 12]. Однак, на наш погляд, така пропозиція не є оптимальною. У такому випадку, якщо у результаті розкриття усиновлювачами факту усиновлення, дитина непередбачувано зреагує, батьки нести будуть відповідальність за наслідки її вчинків.

Н. В. Устименко пропонує до згоди усиновителя (як умови правомірності розголошення таємниці) додати ще необхідність отримання згоди органів опіки й піклування, які повинні охороняти інтереси дитини [308, с. 10].

Л. М. Зілковська обґрунтовує необхідність доповнити СК України положенням про те, що допускається, у виняткових випадках, в інтересах усиновленої дитини повідомляти відомості про її усиновлення особам, які можуть змінити її становище на краще (наприклад, у випадку тяжкої хвороби самотнього усиновлювача, при безнадійно важкому матеріальному становищі останнього), оскільки це буде відповідати інтересам дитини [94, с. 5].

У науковій літературі торкалися питань притягнення до кримінальної відповідальності за порушення права на приватне життя, в тому числі й шляхом розголошення таємниці усиновлення (наприклад у працях

І. Р. Діваєвої [65] та С. Г. Селезньової [261])). Але, враховуючи, що питання притягнення до кримінальної відповідальності знаходяться поза межами дослідження, звернемо увагу на приклад цивільної справи щодо захисту прав прав та інтересів при розголошенні таємниці усиновлення.

Так, 30 жовтня 2008 року позивач звернулася до суду в своїх інтересах та в інтересах неповнолітнього сина, посилаючись на те, що вироком Володимир-Волинського міського суду від 7 серпня 2008 року відповідач була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 168 КК України, та їй призначено покарання у вигляді штрафу в розмірі 800 грн. за те, що вона 29 грудня 2007 року, перебуваючи на території госпрозрахункового ринку в м. Володимир-Волинському, будучи обізнаною про усиновлення позивачкою вищевказаної особи 1994 року народження, протиправно, всупереч її волі, умисно розголосила таємницю усиновлення, довівши цю інформацію до відома присутніх громадян на ринку. Такими діями відповідача їй та дитині заподіяна моральна шкода в розмірі 50000 грн., які просила стягнути на свою користь.

Рішенням Володимир-Волинського міського суду від 1 грудня 2008 року позов задоволено частково. Постановлено стягнути з відповідачки на користь позивачки 2000 грн. завданої моральної шкоди та 300 грн. за надання юридичної допомоги.

Задовольняючи позовні вимоги частково і стягуючи на її користь 2000 грн. на відшкодування моральної шкоди, суд першої інстанції зазначив у рішенні, що ним враховано вимоги розумності і справедливості та глибину душевних страждань позивача. Однак, у дійсності при визначенні розміру морального відшкодування наведені обставини судом в повній мірі не враховані, а також не взято до уваги цілий ряд інших важливих для правильного вирішення справи обставин, що відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 309 ЦПК України є підставою для зміни рішення. Моральна шкода позивачці заподіяна відповідачем умисними злочинними діями, шляхом грубого та зухвалого втручання в її особисте життя та життя її сина.

Розголошення такої важливої та делікатної для сім'ї конфіденційної інформації, як тасмниця усиновлення вчинено відповідачем в період, коли син позивача досяг підліткового віку, який має особливості формування його особистості, у зв'язку з чим велике значення мають довірливі відносини між дитиною та матір'ю. Своїми протиправними діями відповідач фактично зруйнувала ці відносини, завдавши непоправної шкоди та надзвичайно глибоких душевних страждань сім'ї позивача, що призвело до тяжких змін в їх життєвих стосунках. Причому в даному випадку не вистачить ніяких навіть найбільших зусиль для відновлення попереднього стану відносин у сім'ї. Враховуючи такі обставини, колегія суддів апеляційного суду вважає, що розумним, виваженим і справедливим слід визнати розмір відшкодування заподіяної позивачу та її дитині моральної шкоди в сумі 5 000 грн [248].

На основі аналізу законодавства та практики, ми приєднуємося до думки Н. В. Коробенко, яка вважає, що положення закону про тасмницю усиновлення часто трактується спотворено, як необхідність тримати у секреті від дитини факт її усиновлення, тоді коли закон говорить про обов'язок не розголошувати інформації сторонами, які приймають участь в усиновленні, інформації стороннім людям, у тому числі кровним батькам дитини, котрі з моменту усиновлення позбавляються усіляких прав на дитину [124, с. 52].

Викладене свідчить про актуальність перегляду існуючих положень чинного законодавства щодо тасмниці усиновлення. По-перше, тасмниця усиновлення фактично обмежує право дитини на інформацію про власне походження до певного віку. По-друге, недосконалим є визначення віку, з якого у дитини з'являється право на тасмницю про власне походження. По-третє, закріплення тасмниці усиновлення робить проблематичним здійснення ефективного контролю органами опіки та піклування за особистими немайновими родинними відносинами, у яких проживає дитина. По-четверте, досить проблематичним є визначення особи, що розголосила інформацію про тасмницю усиновлення та визначення розміру моральної компенсації, адже

ніяка грошова компенсація іноді не в змозі відновити душевні родинні відносини та довіру.

Чинним сімейним законодавством України таємниця усиновлення забезпечується низкою правових засобів, серед яких найбільш важливими є можливість зміни імені дитини, дати та місця її народження. Відповідно до ст. 230 СК України особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання змінити відомості про місце народження та дату народження дитини. При цьому дата народження дитини може бути змінена не більш як на шість місяців. У рішенні про усиновлення суд змінює відомості про місце народження та дату народження дитини, якщо це відповідає її інтересам. У результаті аналізу вказаних норм, впадає в очі, що назва статті – «Право усиновлювача на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини» - не зовсім точно співпадає з її змістом, адже фактично зміну відповідних даних проводить суд у своєму рішенні, а усиновлювач наділений лише правом клопотати про це.

На відміну від вітчизняного законодавства, нормативно-правові акти США та Англії не передбачають можливості зміни дати і місця народження усиновленої дитини. У країнах пострадянського простору правові вимоги, навпаки, схожі: наприклад, у Білорусі зміна дати народження дитини допускається, однак не більше ніж на рік [97].

У науковій літературі зустрічаються думки щодо недоречності зміни дати народження дитини віком до одного року, у зв'язку із фіксацією нервово-психічних показників медичними працівниками, які виявлять аномалію розвитку [1, с. 16].

На наш погляд, зміна дати народження є типовим пережитком пріоритету таємниці усиновлення та має бути виключною мірою, а не загальним правилом. Така правова можливість може бути збережена і застосована лише у крайніх випадках, коли цього вимагають інтереси дитини (наприклад, за необхідності повністю відгородити дитину від її колишньої

сім'ї, коли є небезпека насилля, переслідування тощо). Аналогічний підхід пропонується нами і відносно зміни даних щодо місця народження.

За загальним правилом у всиновленої дитини зберігаються її прізвище, ім'я та по батькові. Однак, на прохання усиновлювачів дитині можуть присвоюватися інші прізвище, ім'я та по батькові. Таку можливість можна розглядати як загальноприйнятий засіб захисту прав дитини, особливо у випадку усиновлення дитини молодшого віку або тих дітей, які вважають усиновителів своїми батьками. Разом з тим відсутність серйозних правових гарантій захисту права усиновленої дитини на збереження своєї індивідуальності, включаючи ім'я, свідчить про недостатню розробку даного питання [295, с. 71].

Дитина має право на ім'я, яке виконує функцію формування, зберігання та передачі відомостей про неї, її якості, вчинки, навички тощо [272, с. 44]. Ім'я – це об'єктивоване благо, яке завдяки своїм корисним властивостям задовольняє потребу людини та належить їй [189, с. 18]. Р. Ю. Молчанов розглядає ім'я як товар, що може підлягати точній оцінці у грошах. Воно може відокремлюватися від особи та існувати автономно [189, с. 18], таким чином автор виступає прибічником еволюційної концепції розуміння особистих немайнових благ, що висвітлена нами у попередніх розділах. Б. К. Левківський, навпаки, відзначаючи велике соціальне значення імені людини, переконаний, що воно не може існувати окремо від носія цього імені [148, с. 9], тим самим демонструючи класичний консервативний підхід до розуміння особистих немайнових благ, у тому числі й імені.

Конвенція про права дитини закріплює, що дитина з моменту народження для збереження своєї індивідуалізації має право на ім'я. Особисте ім'я – це юридично зафіксоване слово, за допомогою якого здійснюється легалізація новонародженого. Особисте ім'я необхідне кожній людині для індивідуального визначення її серед інших людей. Як правило, особисте ім'я будь-якої людини складається з кількох складових: власного імені, по батькові та прізвища, така побудова імені фізичної особи знайшла своє закріплення

в ст. 28 ЦК України [148, с. 9]. В українській культурній традиції надання дитині прізвища усиновлювачів є символічним прийняттям її у сім'ю. Прізвище здавна виступало спадковим сімейним найменуванням. Значення спільного прізвища усіх членів сім'ї певною мірою відображене у ст. 231 СК України, відповідно до якої, якщо усиновлювачами є одночасно жінка та чоловік і якщо вони записуються батьками дитини, відповідно змінюються прізвище та по батькові дитини. Можливим є приєднання до прізвища усиновлюваного прізвища усиновлювача, в результаті чого дитина буде носити подвійне прізвище [200, с. 122-123]. Наряду з прізвищем для визначення зв'язку особи з відомим батьком чи конкретною сім'єю традиційно використовується по-батькові.

Якщо зміна прізвища та по батькові усиновленої дитини обумовлюються самим фактом усиновлення та прийняття дитини у нову сім'ю в якості повноправного її члена, то зміна власного імені – це вже сфера суб'єктивного бажання усиновлювачів. Відповідно до ст. 231 СК України за заявою усиновлювачів ім'я дитини, надане їй батьками, може бути змінене. Однак, для такої зміни потрібна згода дитини. При чому законодавець не обумовлює таку згоду жодним віковим цензом, зрілістю дитини тощо. Єдиний випадок, коли згода дитини не вимагається, – якщо дитина живе у сім'ї усиновлювачів і звикла до нового імені. На нашу думку, аналізоване положення закону щодо обов'язкової згоди дитини на зміну її власного імені при усиновленні є проявом поваги до індивідуальності дитини та захистом її особистого немайнового права на ім'я, яке вже на цей момент існує та може порушуватися у процесі усиновлення.

Отже, право дитини на ім'я – це її особисте право, яке може належати їй з моменту народження. Суб'єктивне право дитини на ім'я виникає у неї лише з моменту присвоєння імені як право на конкретне ім'я [26, с. 43]. Р. Ю. Молчанов визначає право на ім'я особистим правом, невідчужуваним та невіддільним від свого носія за життя останнього [189, с. 18]. Слід проводити

розмежування між ім'ям дитини (блага, що може змінюватися) та її правом на ім'я (особисте немайнове право).

Визнання імені дитини одним з елементів його індивідуальності має важливе практичне значення. Право на ім'я розглядається як елемент правоздатності дитини. О. Ю. Блохіна вказує, що правомочність по розпорядженню іменем включає в себе можливість передати своє прізвище дитині [26, с. 43]. Однак це не правильне формулювання, бо відчужувати, передавати прізвище не можна. Цілком вірно відмічається, що реалізація права дитини на ім'я проектується на площину здійснення батьками своїх прав, межею яких є інтереси дитини [26, с. 46]. У випадку реалізації права дитини на ім'я інтерес дитини полягає у самій наявності ідентифікуючого імені, що дозволяє їй виступати суб'єктом правовідносин під власним іменем. Крім цього інтерес дитини заключається у сприятливості даного імені, тобто таких його ознаках як сприйняття суспільством, благозвучність, персоніфікованість. Стосовно цього неоднозначного питання у літературі зустрічається багато точок зору. Наприклад, А. Л. Кумановська пропонує врегулювати порядок відмови органом реєстрації актів цивільного стану батькам у присвоєнні дитині неблагозвучного імені при відмові батьків від альтернативного імені, що рекомендоване даним органом [142, с. 12]. Е. А. Крапивненська також пропонує застосування адміністративного обмеження з боку органу РАЦСу, що виражається у відмові у реєстрації неблагозвучного імені дитини [130, с. 38]. Х. Г. Калінчук та О. Ієвіня [102, с. 45] вважають, що у випадках присвоєння дитині «дивного» імені працівники РАЦСу можуть відмовити у реєстрації такого імені, а при оскарженні такої відмови суд має право, враховуючи інтереси дитини та визнавши такі дії батьків зловживанням своїми правами, відмовити у захисті права [117, с. 73]. Ми вважаємо, що надання працівникам органів реєстрації права оцінювати благозвучність чи дивність імені приховує у собі ризик більшого порушення прав дитини, аніж при діючому правовому регулюванні. Справа у тому, що у різні історичні періоди різні імена вважаються

неблагозвучними чи дивними. Крім того, ставлення до того чи іншого імені напряму залежить від особистого світогляду та інтелектуального розвитку конкретної особи (наприклад, працівника органу РАЦСу). Так, в якості імені для дитини можуть використовуватись не лише загальновідомі банальні імена, але й імена історичних героїв, літературних героїв, відповідні національні імена тощо. Цілком можливо, що ім'я з іншої культурної традиції може здатися службовій особі абсолютно неблагозвучним чи занадто дивним, однак це не повинно стати перешкодою для реалізації права дитини на індивідуальність, у тому числі за допомогою нетрадиційного імені. Таким чином, неблагозвучність чи дивність імені – це оціночна категорія, яка залежить від особистих уподобань та інтелекту суб'єкта, який проводить відповідне оцінювання. Наприклад, слідуючи даній пропозиції, дітей в Україні не можна назвати Кончіта, що є поширеним іспанським жіночим іменем, чи Жо – бразильським чоловічим ім'ям. Оціночні підходи та незвичні для нашої культури правила встановлені у деяких інших країнах. Наприклад, законодавство Італії забороняє давати дітям «смішні і соромні» імена, а також найменування дитини іменами батька, брата чи сестри, якщо вони живі. У законодавстві США встановлено правило, згідно якому дитині можна дати ім'я кого-небудь з близьких родичів тільки при додаванні приставки «Jr» [79, с. 226].

Вважаємо, що деякі критерії та рамки у здійсненні права на ім'я все ж доцільні. Цікавою є пропозиція щодо встановлення у законі розумних обмежень, відповідно до яких ім'я дитини не може складатися, наприклад, з буквеної аббревіатури, цифр тощо. Така пропозиція вважається нами досить обгрунтованою. І. Г. Король пропонує також відмовитися від використання подвійних імен [125, с. 17], що нами розцінюється як неаргументоване обмеження індивідуальності.

Е. А. Крапівненська пропонує розробити допоміжні рекомендації для органів реєстрації цивільного стану, котрі ґрунтувалися б на наукових розробках у даній сфері, враховували б національні традиції, звичаї та

віросповідання громадян [130, с. 38]. Справді, у цій сфері є певні об'єктивні вимоги, далекі від сумнівних особистих оцінок службовців. Наприклад, ім'я має легко вимовлятися як саме, так і у поєднанні з по батькові. Бажано, щоб не було нагромадження приголосних або щоб наголос припадав на один і той самий склад і в імені, і в по батькові. Ім'я також не повинно викликати негативних, несприятливих асоціацій [315, с. 4]. Це до речі дуже цікаве зауваження, особливо якщо його екстраполювати на вимоги до прізвища. Власні імена дуже рідко викликають такі неприємні асоціації, на відміну від прізвищ, серед яких зустрічаються досить неоднозначні, а законодавством відносно цього питання не зустрічається жодних обмежень. Єдине, чим може суд мотивувати свою відмову у наданні усиновленій дитині прізвища усиновлювачів, є невідповідність інтересам дитини.

Таким чином, на основі проведеного дослідження особистого немайнового права усиновленої дитини на таємницю усиновлення та засобів його забезпечення, можна сформулювати деякі проміжні висновки.

По-перше, інформаційне особисте немайнове право усиновленої дитини на таємницю усиновлення є складовою її права на сімейну таємницю. Проблема полягає у тому, що законодавство України, хоча і оперує поняттям сімейної таємниці, однак не дає йому визначення, що ускладнює правозастосування. На нашу думку, *сімейна таємниця* – це відомості або дані, які стосуються сімейного життя особи та носять конфіденційний характер за бажанням осіб, що володіють ними.

Право усиновленої дитини на сімейну таємницю – це особисте немайнове право усиновленої дитини, об'єктом якого є конфіденційність даних щодо сімейного життя дитини, у тому числі щодо факту її усиновлення.

По-друге, враховуючи об'єктивну трансформацію суспільної свідомості, ціннісних орієнтацій та умов функціонування інформаційного простору, назріла необхідність докорінної зміни правового режиму таємниці усиновлення як особистого немайнового права усиновленої дитини. Головними принципами такого реформування слід виділити наступні:

а) таємниця усиновлення є звичайним різновидом сімейних таємниць, у зв'язку з чим право на неї охороняється та захищається аналогічним чином;

б) особисте немайнове право дитини на таємницю усиновлення полягає у можливості захищати своє особисте та сімейне життя від несанкціонованого втручання, а не у необхідності приховувати від цієї дитини факт її усиновлення. Тому, вважаємо, що у ч. 2 ст. 226 СК України слід внести зміни, видаливши словосполучення «у тому числі від неї самої».

По-третє, у результаті усиновлення з метою забезпечення таємниці практикується зміна дати та місця народження дитини. На нашу думку, такі факти мають бути виключенням з загального правила і відбуватися лише у випадку необхідності забезпечити права та інтереси дитини.

По-четверте, якщо усиновлювачі записуються батьками дитини у порядку ст. 229 СК України, то прізвище усиновленої дитини змінюється на прізвище усиновлювачів, аналогічно змінюється і по батькові дитини. Такі зміни обґрунтовуються ідентифікацією усиновленої дитини в якості члена нової сім'ї на правах дочки чи сина. Зміна власного імені не переслідує такої мети та не є обов'язковою – вона здійснюється за бажанням усиновлювачів та за згодою дитини. Усі зазначені зміни відображаються у рішенні суду про усиновлення. Вважаємо, що суд вправі відмовити у присвоєнні дитині нового прізвища, імені чи по батькові, якщо така зміна не відповідає інтересам дитини. Доцільним є закріплення такого положення у ст. 231 СК України.

Право усиновленої дитини на таємницю усиновлення у тому значенні, яке передбачене чинним законодавством, суперечить природному праву дитини знати своїх батьків.

Право знати своїх батьків для усиновленої дитини набуває особливого значення. Для кожної дитини важливо володіти інформацією про власне походження, про фактичних батьків, тобто генетичних родичів, про родину та свій рід. Ця інформація має певну моральну цінність для кожної людини. Вона може бути важливою при медичному обстеженні для виявлення патологій та інших хвороб, що можуть передаватися від батьків; при виявленні талантів та

здібностей дитини, її прихильності до будь-яких занять, тощо. Так, ст. 7 Конвенції про права дитини закріплює дане інформаційне право дитини на міжнародному рівні. Однак, зміст даного права, а що особливо важливо специфіку його реалізації та захисту визначає національне законодавство. Відповідно до ч. 3 ст. 226 СК України усиновлена дитина має право після досягнення 14 років отримати інформацію щодо свого усиновлення. Даним положенням практично обмежується національне регулювання права дитини знати своїх батьків. При цьому питома вага норм, спрямованих на збереження таємниці усиновлення, у вітчизняному законодавстві набагато більша за кількість норм, покликаних забезпечити право дитини знати своїх батьків.

Однак, навіть наявне у сімейному законодавстві нормативне положення викликає ряд питань. По-перше, зі змісту ст. 226 СК України незрозумілим залишається, яку саме інформацію про своє усиновлення має право отримувати дитина. Аналіз вказаних нормативних положень демонструє деяку відмінність у підходах до вирішення цієї правової проблеми. Так, якщо Конвенція закріплює вузьке право – лише знати своїх батьків, то СК України формулює досить широко – право на інформацію про своє усиновлення. Як вже зазначалося вище, усиновлення – це довгий і складний процес, який проходить кілька послідовних стадій. Однак, при цьому моментом здійснення усиновлення, згідно зі ст. 225 СК України, є набрання чинності рішенням суду про усиновлення. Таким чином, не ясно, на яку інформацію щодо свого усиновлення може претендувати дитина: з підготовчого етапу, чи задовго до нього, чи з моменту здійснення усиновлення. Також не вказані рамки чи зміст такої інформації. Тобто, що саме може вимагати дізнатися дитина: особисті дані своїх біологічних батьків, причини відмови від неї батьків, наявність інших родичів, колишнє місце проживання, дані службових осіб, які здійснювали певні посадові функції у процесі усиновлення тощо. З формулювання статті вбачається, що дитина має право на будь-яку інформацію, що навіть опосередковано стосується її усиновлення.

По-друге, не яким залишається механізм реалізації даного права, тобто на які органи, посадові особи чи приватні особи покладається обов'язок сприяти реалізації даного права.

По-третє, неврегульованим є надання гарантій особам, які мають відношення до усиновлення, збереження їх прав у процесі здійснення права дитини на інформацію про своє усиновлення.

По-четверте, найбільш проблемним є практичне та теоретичне співвідношення права дитини знати своїх батьків із обов'язком третіх осіб зберігати таємницю усиновлення, у тому числі і від самої дитини.

Взагалі, право дитини знати своїх батьків має глибоке психологічне підґрунтя, у зв'язку з чим невирішені проблеми у цій сфері можуть мати серйозні наслідки для самої дитини, її усиновлювачів та інших осіб. У регламентації даних процесів право грає одну з вирішальних ролей. Так, на попередніх етапах законодавство намагалось відгородити усиновлену дитину від контактів з її біологічними батьками, зараз ж спостерігається інша тенденція: дані правовідносини, що виникають з усиновлення, є тристоронніми, а ці сторони чітко визначені: біологічні батьки, дитина, усиновлювач [93, с. 127]. Це пояснюється багатьма причинами, на які вказують результати сучасних досліджень. Основні з них формують ряд головних факторів, що вимагають свого врахування у процесі нормотворчості:

а) *генетичний фактор*. Так, висновки новітніх досліджень підтверджують, що розумові здібності усиновленої дитини відповідають розумовим здібностям біологічних, а не прийомних батьків, тобто визначаються генетичною спадковістю. Результати досліджень також показали, що приблизно на 80% розумовий розвиток обумовлений генетичними причинами і лише на 20% - оточуючим середовищем [48, с. 56]. При цьому критерієм розуму є швидкість розумових процесів, швидкість вирішення інтелектуальних проблем.

б) *адаптаційний фактор*. Усиновлені діти часто відчувають дискомфорт через свій фізичний вигляд, соромляться свого походження, у них

спостерігається «роздвоєння особистості», що провокує загострення психологічних і соціальних проблем, прояв симптомів душевного розладу, відчуття неповноцінності, тривоги, депресії [137]. Важливу роль у процесі адаптації дитини грає її життєвий досвід, котрий здійснює вплив на процес її ідентифікації з сім'єю. Ідентифікація дитини з прийомними батьками є найважливішим критерієм ефективності адаптації дитини у сім'ї. Діти, які нічого не знають про своє минуле і про причини сирітства, прийшовши у нову сім'ю, починають вести боротьбу за власну ідентичність [108, с. 137]. Важливим показником адаптації дітей є прийняття ними свого минулого, позитивне відношення до своїх кровних батьків, колишньої сім'ї.

в) *психологічний фактор*. Прибічники психодинамічного і сімейного підходу в психології і сімейній психотерапії сходяться на думці, що «відрізана» чи «втрачена» інформація може набувати великого значення. Ці «духи з минулого» відтворюються; вони стають суттєвими джерелами ідентифікації [81, с. 26]. Однак, це не єдине бачення піднятої проблеми. Наприклад, в основі методу А. С. Макаренка було повне ігнорування минулого вихованців [162]. Проте результати новітніх експериментів вказують на більшу ефективність «прозорого» підходу, тобто аналізу, а не приховування минулого дитини та її походження.

Основною метою реалізації права дитини знати своїх батьків є ретельне дотримання балансу інтересів самої дитини, її усиновлювачів та біологічних батьків дитини. При наданні можливості для реалізації цього права доцільно звертати увагу на інтереси самої дитини, на її стан психічного розвитку, на можливість завдання шкоди здоров'ю дитини повідомленням їй відомостей про її справжніх батьків. Саме за таким принципом має бути побудований правовий механізм здійснення відповідного права усиновленої дитини.

На нашу думку, питання викликає саме формулювання аналізованого права дитини. Конвенційний та національний варіанти, на наш погляд, не є досить вдалим. Зокрема, право знати своїх батьків занадто вузьке та обмежене лише рамками особистої інформації про біологічних батька і матір.

Право на інформацію щодо усиновлення, передбачене у СК України, навпаки, занадто широке, що невиправдано розмиває межі здійснення такого права. Саме тому ми вважаємо, що найбільш оптимальним буде назвати дане право усиновленої дитини **правом на інформацію про своє походження**. Такий підхід включає інформацію не лише про батьків, але й про дату і місце народження, національність, біологічних родичів, родинні схильності, здібності, генетичні хвороби тощо. У той же час право знати своє походження конкретизує мету здійснення такого права на відміну від права на інформацію щодо усиновлення, яке не містить подібної спрямованості.

Культура усиновлення та схожих національних інститутів у різних народів має суттєві відмінності, які впливають на право знати своє походження. Наприклад, мусульманське право взагалі не визнає систему усиновлення, котра приховує походження дитини і позбавляє її родинних зв'язків (відносин). Ця заборона базується на положеннях Корану. Відносно дітей, позбавлених сім'ї, поширена «кафала»: подружжя зобов'язуються прийняти дитину і надати їй необхідну допомогу, однак дитина не може брати нове прізвище і мати право спадкування. Єдина мусульманська держава, де існує і функціонує інститут усиновлення, – Туніс [304, с. 60]. А у деяких народів Полінезії поняття усиновлення відсутнє, так як діти не «належать» їх біологічним батькам, а належать суспільству в цілому, і в силу цього у різні періоди часу з різних причин можуть переїжджати з одного дому в інший [81, с. 23]. Такий підхід взагалі не передбачає таємниці усиновлення та права знати біологічних батьків. У СК Азербайджану [264] закріплено право дитини «визнавати» своїх батьків, що має дещо інше змістовне навантаження та носить скоріше не інформаційний, а ціннісний характер.

У Німеччині діють спеціальні правила щодо усиновлення. Відповідно до законодавства Німеччини прийняття повністю інтегрує дитину в нову сім'ю і припиняє відносини зі сім'єю походження. Крім «повного прийняття» існують більш слабкі форми усиновлення без права успадкування дитини в разі смерті усиновителів. [365] Усиновлення і його обставини, як правило,

можуть бути розкриті тільки за згодою прийомних батьків та дитини. Проте, агентство, яке займається питаннями усиновлення, гарантує, що прийомна дитина з 16 років має можливість визначити власне походження (зокрема, інформацію про біологічних батьків і сімейну історію хвороби). Термін зберігання файлів з інформацією складає 60 років з дня народження дитини. [350]

Україна наразі знаходиться на перехідному етапі, що опосередковує зміну пріоритету: від закритого усиновлення до відкритого. У першу чергу, це виявляється у стані законодавства, яке характеризується проміжним положенням, що вимагає свого подальшого вдосконалення.

По-перше, як вже відмічалось вище, слід окреслити зміст права дитини знати своє походження. Вчені по-різному його розуміють: наприклад, І. Г. Король вважає, що дитина має право отримати будь-яку інформацію щодо свого усиновлення [125, с. 17]. Н. О. Темнікова обстоює думку, що усиновлена дитина має право одержати відомості і документи, що стосуються її усиновлення [300, с. 15]. Ми вважаємо, що усиновлена дитина має право знати своє походження, що передбачає інформацію щодо: а) особистих даних біологічних батьків та інших родичів (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, проживання тощо); б) місця і дати свого народження; в) своєї національності та расової приналежності; г) біографічних даних своєї біологічної сім'ї; ґ) причини та підстави свого усиновлення; д) історії родинних хвороб та схильностей до захворювань; е) професійних та творчих здібностей, талантів, нахилів, що притаманні близьким родичам, тощо.

У світлі зазначеного постає закономірне питання щодо моменту надання усиновленій дитині можливості реалізувати право знати своє походження. Чинне сімейне законодавство встановлює, що з 14 років усиновлена дитина може здійснювати відповідне право. Деякі дослідники, наприклад, І. Г. Король і Н. О. Темнікова наполягають на тому, що усиновлена дитина повинна наділятися правомочностями реалізації даного права лише після досягнення нею 18-річного віку. Однак, стосовно цього слід відзначити, що виникає певна

правова колізія: право знати своє походження усиновлена дитина має з моменту досягнення нею повноліття, проте з цього ж моменту вона втрачає свій суб'єктивний статус дитини.

Право усиновленої дитини знати своє походження потребує особливо ретельно відпрацьованого механізму реалізації, так як інформація, що складає об'єкт даного права, не перебуває, за загальним правилом, у вільному доступі та зберігається спеціально уповноваженими органами. Діюче законодавство України не містить конкретних нормативних положень щодо регулювання таких відносин. Як вважає І. Г. Король, усиновлена дитина має право отримати від органів опіки та піклування, суду, а також органів реєстрації актів цивільного стану відомості, що стосуються її усиновлення [125, с. 17]. Спеціальний механізм закріплено у законодавстві Іспанії, відповідно до якого обов'язково робиться запис по справжнім даним, а потім цей запис анулюється і робиться запис усиновлювачів як батьків дитини. Такий повторний запис робиться з метою збереження інформації про біологічних батьків дитини для забезпечення права усиновленого на інформацію про своє походження [268, с. 134].

Звертає на себе увагу той факт, що Конвенція про права дитини закріплює право дитини знати своїх батьків «наскільки це можливо», що потребує додаткового тлумачення та роз'яснення. Зазначення того, що дитина вправі знати своїх батьків «наскільки це можливо», безумовно є межею здійснення даного права. У більшості випадків це стосується процесу отримання відомостей про своїх батьків, тобто використання всіх доступних та передбачених законом випадків. У випадку, коли дитина була підкинута чи знайдена, також дуже складно отримати інформацію про власних батьків та походження.

На нашу думку, слід закріпити у законодавстві обов'язок компетентних органів надавати відповідну інформацію за заявою усиновленої дитини з урахуванням прав осіб, яких дана інформація стосується. Так, серед відомостей, що складають об'єкт права дитини знати своє походження,

існують такі дані, що можуть бути одержані дитиною без особливих труднощів. Наприклад, Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» визначено *місце походження* дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування: під ним розуміється місце проживання або перебування її біологічних батьків на момент їх смерті або виникнення обставин, які призвели до позбавлення дитини батьківського піклування. Якщо батьки та місце їх постійного проживання невідомі, місцем походження дитини визначається місце, де дитину знайшли, або місце розташування медичного закладу, де дитину залишили [226]. Крім дати народження, місця народження, особистих даних біологічних батьків, які можуть бути одержані безпосередньо у процесі ознайомлення з документацією щодо усиновлення, існують такі дані, що можуть становити особисту таємницю особи. Наприклад, інформація щодо здоров'я та історії хвороб біологічних батьків тощо. Як бачимо, у процесі реалізації права усиновленої дитини знати своє походження, потенційно можливим є конфлікт прав та інтересів дитини та її біологічних батьків. З цього приводу М. Шенлі вважає, що всупереч правам біологічних батьків на приватність, усиновлена дитина має право знати своє походження, коли подорослішає [369].

На нашу думку, у випадку наявності живих батьків, усиновлена дитина може одержати необхідну їй інформацію особистого характеру (у тому числі медичну) за згодою цих осіб. У випадку їх смерті або якщо біологічні батьки необґрунтовано відмовляють у наданні певної інформації щодо походження дитини, за рішенням суду така інформація може бути надана у примусовому порядку.

Для полегшення та впорядкування процесу реалізації дитиною права знати своє походження у Англії був створений Реєстр контактів, основна мета якого – підтримка контактів між усиновлювачами і біологічними родичами дитини [297, с. 85-86]. На нашу думку, впровадження подібного реєстру в Україні було б виправданим. Однак, такий захід повинен супроводжувати

скасування таємниці усиновлення, виступаючи допоміжним інструментом для ефективного здійснення, у першу чергу, прав дитини.

Цікавою є пропозиція закріплення права усиновленої дитини на «книгу життя», відповідно до якого дитина має право на свою історію життя. У книзі життя «описується походження дитини, а також міститься інша інформація про усиновленого» [93, с. 126-127]. Хоча авторка називає дане право «абсолютно новим та оригінальним», на нашу думку, ведення Книги життя є об'єктивованою реалізацією права дитини знати своє походження.

Ще однією стороною забезпечення права усиновленої дитини знати своє походження є закріплений у чинному законодавстві механізм відновлення правовідношення між дитиною та її батьками за походженням у випадку визнання усиновлення недійсним чи його скасування. У такому разі дитина має бути підготовлена до відновлення правових, емоційних, моральних та інших зв'язків зі своєю біологічною сім'єю, що неможливо собі уявити без відповідних знань та одержання базової інформації про своє походження.

На нашу думку, слід нормативно закріпити зобов'язання усиновлювачів сприяти реалізації дитиною права знати своє походження. Це повинно проявлятися у наданні відомої їм інформації щодо походження дитини, у представництві інтересів дитини при одержанні такої інформації від компетентних органів, за необхідності зверненні до суду тощо. Єдиною підставою невиконання такого обов'язку усиновлювачами може бути той факт, що реалізація даного права суперечить інтересам дитини.

Особливо гострим є питання співвідношення у чинному законодавстві норм щодо забезпечення таємниці усиновлення та права дитини знати своє походження. Чинне законодавство України передбачає обов'язок осіб, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення, а також інших осіб, яким став відомий факт усиновлення, не розголошувати таку інформацію, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним. При чому відповідно до ч. 2 ст. 228 СК України відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача, крім

випадків, коли такі відомості потрібні правоохоронним органам, суду у зв'язку з цивільною справою чи кримінальним провадженням. За розголошення таємниці усиновлення передбачена відповідальність. Таким чином, виникає питання: як повинна вчинити особа, яка володіє інформацією про походження дитини – надати такі дані за заявою дитини чи зберегти у таємниці таку інформацію? Діюче законодавство не закріплює певних пріоритетів чи критеріїв вибору. І. Г. Король у своєму дослідженні наполягає на пріоритеті права знати своїх батьків перед таємницею усиновлення [125, с. 18]. На нашу думку, чинне законодавство у даному аспекті потребує свого комплексного реформування та вдосконалення. Скасування таємниці усиновлення повинно супроводжуватися посиленням правових гарантій забезпечення права усиновленої дитини знати своє походження. Тобто, слід переформатувати відносини у цій сфері: якщо наразі правовий режим охорони таємниці усиновлення більш посилений аніж правове забезпечення права знати своє походження, то більш доцільним є протилежний підхід.

Таким чином, відповідно до вищезазначеного можна зробити деякі висновки. По-перше, у СК України слід закріпити окрему статтю під назвою «Право усиновленої дитини на одержання інформації про своє походження» з наступним орієнтовним змістом:

«Дитина, яка була усиновлена, має право після досягнення нею 14 років одержувати інформацію щодо свого походження, а саме інформацію відносно: а) особистих даних біологічних батьків та інших родичів (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, проживання тощо); б) місця і дати свого народження; в) своєї національності та расової приналежності; г) біографічних даних своєї біологічної сім'ї; г) причин та підстав свого усиновлення; д) історії родинних хвороб та схильностей до захворювань; е) професійних та творчих здібностей, талантів, нахилів, що притаманні близьким родичам, тощо.

Усиновлювачі зобов'язані сприяти у реалізації усиновленою дитиною права знати своє походження, зокрема шляхом звернення до компетентних органів, представництва інтересів дитини тощо.

Уповноважені органи та посадові особи, які володіють інформацією стосовно походження усиновленої дитини, зобов'язані надавати відповідні дані за заявою цієї дитини або її усиновлювачів. У випадку необхідності надання даних щодо походження дитини, які становлять особисту таємницю третіх осіб, така інформація може бути надана лише за згодою цих осіб або за рішенням суду».

По-друге, має бути розроблено та запроваджено Реєстр контактів, що містив би централізовану інформацію про походження усиновленої дитини.

По-третє, сімейне законодавство у сфері усиновлення повинно бути переорієнтоване на забезпечення права усиновленої дитини знати своє походження, а не на всебічне збереження таємниці усиновлення.

3.3. Здійснення дитиною інших особистих немайнових прав

Окрім розглянутих нами сімейно-родинних особистих немайнових прав усиновленої дитини, її правовий статус передбачає наявність деяких інших особистих немайнових прав, які також мають специфіку реалізації, охорони та захисту. Одне з основоположних особистих немайнових прав дитини передбачене у ст. 12 і 13 Конвенції про права дитини, відповідно до яких дитина має право вільно висловлювати свої думки і погляди. Поряд із закріпленням даного загального права, окремо підкреслюється можливість дитини бути заслуханою у ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини. Це особливо важливо стосовно здійснення процесу усиновлення. Національне законодавство теж містить подібне положення: відповідно до ст. 171 СК України дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Якщо проаналізувати дане право з точки зору його продуктивності для дитини, то впадає в очі особливість його формулювання та змісту. Дитина, скориставшись наданим їй правом, може виразити свою думку, однак це не завжди має правові наслідки,

адже у випадку судового розгляду суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Відповідно до ст. 218 СК України для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Таким чином, за загальним правилом згода дитини на усиновлення має бути обов'язково одержана, що актуалізує аналіз самого поняття згоди. Згода розглядається науковцями як особливий правовий стан; як юридичний факт; як юридичний акт; як юридичний вчинок. Згода в сімейних правовідносинах – обумовлений соціально-правовими ознаками сім'ї стан, що характеризує відносини між відповідними суб'єктами з точки зору відносно сталого їх взаєморозуміння і узгодженості поведінки у формі і при умовах, передбачених сімейним законодавством. Згода як правомірна дія представляє собою одностороннє волевиявлення суб'єкта сімейних правовідносин, що свідчить про його схвалення здійснення другим суб'єктом сімейних правовідносин яких-небудь юридично значимих дій і настання відповідних наслідків.

Суддя повинен одержати не просто згоду дитини, йому слід в'яснити відношення дитини до усиновлювачів, характер відносин між ними, які відчуття зазнає до них дитина [166, с. 28]. За англійським законодавством суди і агентства по усиновленню повинні враховувати бажання і почуття дитини як складові її благополуччя [292, с. 37]. В 2005 році в Англії були прийняті нові Правила агентств по усиновленню, котрі прямо передбачили обов'язок агентств надавати дітям консультації, забезпечувати їх інформацією і з'ясовувати бажання і почуття дитини при її підготовці до усиновлення [294, с. 1151]. Таким чином, англійське законодавство і практика роблять акцент не лише на формальній наявності згоди, а й орієнтують суддів та працівників соціальних служб на виявлення справжніх бажань дитини, її прихильності до усиновлювачів тощо. Ця задача набуває різного ступеня складності у залежності від віку дитини, стану її здоров'я, психічної зрілості. У науковій літературі зустрічаються різні погляди щодо закріплення відповідних вікових та зрілих цензів. Так, О. С. Батова пропонує внесення

змін, відповідно до яких з 6-річного віку дитина повинна бути допущена до судового засідання, якщо вона в усній чи письмовій формі, самостійно чи через представників сповістить суд про своє бажання виразити власну думку з питання, що її стосується. У випадку виникнення обґрунтованого сумніву у здатності конкретної дитини у віці шести років і більше сформулювати і висказати власну думку, повинна бути призначена відповідна судова експертиза [14, с. 19]. О. О. Грабовська пропонує, що згода дитини, яка досягла 10-річного віку, має надаватися особисто дитиною у письмовій або усній формі. Згоду дитини віком до 10 років має оформлювати психолог дитячого закладу, в якому утримується дитина. Усиновлення провадиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення або проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками [297, с. 88].

В Англії при усиновленні дітей, які досягли 12 років, вимагається їх згода. Такий значний віковий рубіж обумовлюється тим, що агентства з усиновлення вважають даний тягар вибору занадто важким для дитини [297, с. 88]. У США досить тривалий час існувала правова презумпція, що 14-річний вік стосовно з'ясування думки дитини про її усиновлення є оптимальним [246, с. 269]. В. І. Абрамов вважає, що усвідомлення дитиною соціально значимого характеру своєї поведінки і здатність приймати соціально значущі рішення настає не раніше 16-річного віку [2]. Як помітно з проведеного аналізу, вікові межі у поглядах науковців значно коливаються від 6 до 16 років.

При цьому деякі вчені роблять особливий наголос не на вікових характеристиках дитини, а на ступеню її розвитку. Наприклад, Р. Л. Мурзін вважає, що суд повинен з'ясовувати згоду на власне усиновлення лише тих дітей, які за висновком лікаря здатні адекватно оцінювати значення всього, що відбувається. І. М. Левшук пропонує доповнити Кодекс про шлюб та сім'ю Білорусі положенням про те, що думка дитини повинна бути виявлена судом у кожному випадку усиновлення з того моменту, коли дитина у змозі її

сформулювати і виразити [153, с. 178]. Досить важливим є спостереження психологів, що для дітей, які віддаються на усиновлення, часто характерне вимушене раннє по дорослішання. Однак, такі діти також можуть відставати у інтелектуальному, фізичному чи емоційному розвитку. Саме тому жорсткі вікові межі для регулювання цих правовідносин є невдалим рішенням. При виясненні думки дитини важливим є участь саме психолога, а не просто педагога чи представника органу опіки та піклування [309, с. 81].

А. С. Олійник вважає, що залучення дитини до участі у справі залежить від суддівського бачення можливості її за віком і станом здоров'я усвідомлювати факт усиновлення [208, с. 129]. На нашу думку, суддя не повинен самостійно з'ясовувати можливість дитини формулювати, усвідомлювати та висловлювати свою думку стосовно усиновлення. Таку здатність дитини має компетентно оцінювати професійний психолог, який за результатами свого вивчення надає відповідний експертний висновок.

На думку М. В. Антокольської, при незгоді з думкою дитини, особи, які вирішують питання, що зачіпають її інтереси, зобов'язані обґрунтувати, з яких причин вони вважають необхідним не слідувати бажанням дитини [6, с. 198]. У нашому дослідженні вже підіймалося питання наявності та виявлення об'єктивних інтересів дитини у процесі усиновлення. Аналізуючи сімейне законодавство України можна дійти висновку про те, що при конфлікті з об'єктивними інтересами суб'єктивні інтереси дитини можуть бути не задоволені.

Реалізація неповнолітнім права жити і виховуватися у сім'ї неможлива без здійснення ним права висловлювати власну думку щодо усіх питань сімейного життя, які зачіпають його інтереси. У літературі зустрічаються і позиції противників аналізованого права дитини. Наприклад, С. М. Белова вважає право дитини на вираження своїх поглядів узаконенням доносительства. На думку вченої, зрівняння дітей у правах з батьками самими негативним чином відображається на їх вихованні, саме тому авторка вважає

обґрунтованим надати батькам (без врахування думки дитини) право вибору засобів і методів виховання [20, с. 87].

Однак, питаннями особистого та сімейного життя дане право дитини не обмежується. Так, право на свободу вираження своїх поглядів включає у себе перелік інших прав, зокрема, право дотримуватися своїх поглядів (свобода думки), прав отримувати інформацію (свобода доступу до інформації), право передавати інформацію та ідеї (право на свободу слова) [37, с. 428].

Особливе значення свободи вираження думок було підкреслено ЄСПЛ у справі *Handyside*. «Свобода вираження думок лежить в основі демократичного суспільства, є одним з основних умов його прогресу та розвитку кожної людини... ця свобода розповсюджується на передачу не тільки такої «інформації» або «ідей», які зустрічають сприятливий прийом або розглядаються як нешкідливі або нейтральні, але й таких, які ображають, шокують, турбують державу або якусь частину населення. Такою є вимога плюралізму, терпимості і широти поглядів, без яких неможливо демократичне суспільство» [213]. Таким чином, з практики ЄСПЛ випливає висновок, що дитина може вільно виражати свої думки, навіть якщо вони не подобаються її усиновлювачам, ображають їх самих чи їхні переконання. На нашу думку, таким формулюванням свого рішення ЄСПЛ занадто розширив рамки даного права, адже, наприклад, у Конвенції про права дитини свобода висловлення поглядів все ж об'єктивно обмежується. Так, відповідно до ч. 2 ст. 13 Конвенції здійснення цього права може зазнавати деяких обмежень, проте ними можуть бути лише ті обмеження, які передбачені законом і необхідні: а) для поваги прав і репутації інших осіб; або б) для охорони державної безпеки, громадського порядку (*order public*), або здоров'я, або моралі населення. Однак, аналіз подій, що відбуваються у країнах Європи та спрямовані проти звичаїв мусульман (протести проти заклання баранів, носіння хіджабів, тощо), вказують на певні проблеми у сфері вільного вираження власних поглядів. У ракурсі нашого дослідження постає питання, чи має право усиновлювач заборонити усиновленій ним дитині сповідувати

певну релігію та здійснювати відповідні культові обряди? Відповідь на це питання лежить у площині перетину ще двох особистих немайнових прав усиновленої дитини – права на індивідуальність та права на свободу совісті та релігії.

Так, у ч. 1 ст. 14 Конвенції про права дитини вказано, що держава має поважати **право дитини на свободу думки, совісті та релігії**. У ч. 3 ст. 14 Конвенції зазначено, що свобода дотримуватися своєї релігії або віри може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом і необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку, моралі та здоров'я населення або захисту основних прав і свобод інших осіб.

На нашу думку, вказане право на свободу думки, совісті та релігії слід тлумачити як свободу вільного формування своєї особистості, свого внутрішнього світу, світогляду, ціннісних пріоритетів, уподобань. Фактично, це право дозволяє дитині бути рокером, панком, хіпі чи представником будь-якої іншої субкультури, бути учасником сект чи культових організацій без отримання дозволу усиновлювачів. Вони можуть втрутитися у реалізацію даного права усиновленою дитиною лише у тому випадку, коли таке здійснення загрожує її життю, здоров'ю, правам та інтересам.

Право на свободу думки, совісті та релігії тісно пов'язане з **правом на індивідуальність**. Конвенція про права дитини, не розкриваючи повністю зміст даного права, у ст. 8 вказує лише на три його об'єкти – громадянство, ім'я та сімейні зв'язки. Вважаємо, що таке розуміння індивідуальності дитини викликає деякі сумніви. По-перше, громадянство не є цивільно-правовою категорією, тому його включення до особистого немайнового права дитини навряд чи доцільне. Також незрозуміло, яким чином громадянство індивідуалізує дитину. З положення Конвенції можна дійти висновку, що відсутність громадянства призводить до відсутності чи втрати індивідуальності, що видається нам неправильним.

По-друге, для того, щоб дійсно індивідуалізувати – тобто виділити, виокремити особу – її ім'я повинно в ідеалі належати лише їй та пов'язуватися

лише з цією особою. Сумнівною індивідуалізуючою ознакою володіють так звані традиційні імена та прізвища, які носять сотні тисяч людей. Для того, щоб персоналізувати особу, яка має популярне ім'я та прізвище, слід додатково залучати інші її індивідуалізуючі ознаки (дату народження, зовнішні риси тощо). У світлі цього, на нашу думку, не доречними є численні пропозиції тих науковців, які прагнуть стандартизувати імена дітей ще більше, шляхом надання можливості адміністративним органам відмовляти у реєстрації «дивних» імен для дітей. Право на індивідуальність у аспекті індивідуалізуючого імені буде дійсно реалізоване тоді, коли ім'я дитини (прізвище, власне ім'я та по батькові) будуть максимально індивідуалізувати свого носія. М. Міллер стверджує, що ім'я – це найбільш виразна «позначка» особистості, а додаткова інформація про особистість – вік, сімейне коріння і громадянство – обумовлюють об'єм правового захисту [181]. Цікавий підхід до реалізації права на індивідуальність застосовано у Скандинавії, де кожній дитині при народженні присвоюється особистий ідентифікаційний номер [247, с. 623], окрім імені та прізвища.

По-третє, віднесення до індивідуальності дитини її сімейних зв'язків теж викликає питання. Індивідуалізація полягає у виокремленні особи, а сімейні зв'язки навпаки вказують на перебування у системі відносин з іншими людьми. Безсумнівно, зміна сім'ї впливає на формування індивідуальності дитини. Це означає, що сімейне оточення є фактором впливу на індивідуальність, але не її складовою.

Поняття індивідуальності тісно пов'язане з поняттям особистості. Особистість – це складна філософська, соціологічна, психологічна, педагогічна реальність, яка є надзвичайно складним об'єктом дослідження [68, с. 64]. Особистість – це властивість, що визначається іншими суб'єктами, вона є частиною враження про людину, частиною відтворення картини світу. Особистість – це орієнтир на якусь особливість (наскільки людина харизматична, приємна, доброзичлива або суперечлива, агресивна), своєрідність та наповненість внутрішнього світу людини [122, с. 15]. Поняття

особистості носить скоріше нематеріальний характер, воно охоплює перш за все духовну сферу людини. Духовні інтереси складають самий зміст особистості людини – те, що надає їй відчуття справжнього «я», і від чого вона не може відмовитися, не перестаючи бути самою собою [222].

Людина є індивідуальністю через наявність у неї особливих, неповторних властивостей; людина є особистістю через те, що вона свідомо визначає своє ставлення до навколишнього. Вона є особистістю, оскільки в неї є своє обличчя. Без свідомості, без здатності свідомо зайняти певну позицію немає особистості [122, с. 17]. Відомий український філософ Г. Сковорода сформував власну «філософію серця», відповідно до якої при народженні дитини її серце є по суті нейтральним, ні добрим, ні злим. Нейтральним серце перестає бути внаслідок сімейного, шкільного або громадського виховання [68, с. 65]. Такий підхід вказує на те, що індивідуальність дитини будується впродовж її життя та протягом формування її особистості. Важливо, що навіть якщо індивідуальність особистості значно відхиляється від середнього типу, якщо вона не шкодить іншим, вона заслуговує охорони закону [222, с. 130].

Аналіз наукових публікацій демонструє відмінність у розумінні права на індивідуальність дитини. Наприклад, С. Ф. Мазур вважає, що з цивілістичних позицій зміст права на життя складається з правомочностей на *збереження життя* (індивідуальності) і правомочності на розпорядження життям [161, с. 103]. Індивідуальність як збереження життя вважається нам нелогічною конструкцією, хоча б з огляду на те, що цивільним законодавством право на життя віднесено до особистих немайнових прав особи, які забезпечують її фізичне існування, а право на індивідуальність – до особистих немайнових прав, які забезпечують її соціальне буття. О. Ієвіня наполягає на тому, що право на повагу до індивідуальності дитини включається до поняття поваги до дитини [102, с. 47]. Вважаємо, що повага до дитини скоріше є принципом забезпечення прав дитини, аніж самостійним правом. О. О. Посикалюк, у свою чергу, розглядає право на індивідуальність з позицій

його використання. Вчений вважає, що слід включити до змісту особистого немайнового права на індивідуальність активні правомочності щодо використання та (або) надання згоди на використання, а також визначення правового режиму ознак індивідуальності (імені, зображення, голосу та інших ідентифікуючих рис) в комерційних цілях (як комерційного найменування, знака для товарів чи послуг, промислового зразка, для рекламування чи просування товару на ринку в інший спосіб) [223, с. 6]. С. І. Чернооченко вказує на інший аспект права на індивідуальність, що тісно пов'язаний з правом на власне зображення. Спираючись на такий аналіз, авторка пропонує доповнити цивільне законодавство України відповідною статтею, встановивши неможливість використання індивідуальності особи без її згоди та надавши їй можливість звернутися до суду у випадку порушення даного права [332, с. 15].

Релігійна, культурна і етнічна належність дитини, як і її рідна мова, є якостями, що визначають індивідуальність. А необхідність забезпечення цього права дитини є базовою [6, с. 285]. З цією метою у ч. 6 ст. 283 СК України закріплено право усиновленої дитини на збереження своєї національної ідентичності відповідно до Конвенції про права дитини, інших міжнародних договорів. Так, Конвенція про права дитини, суворо забороняючи будь-яку дискримінацію за національними, расовими та іншими ознаками, надає право дитині вільно користуватися своєю культурою, виконувати обряди, а також використовувати рідну мову.

Аналіз права на збереження своєї національної ідентичності усиновленою дитиною вимагає виявлення співвідношення понять нації та етносу, що є складним дискусійним питанням. С.А. Шайкемелев, що спирається на праці Ю. М. Бородай, наприклад, вважає, що етнос складається природно, стихійно, тоді як однією з ознак нації є державне самовизначення [333, с. 151]. Відповідно до ст. 150 СК України батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі любові до свого народу, своєї Батьківщини. Для усиновленої дитини, особливо при міжнародному,

міжрасовому, міжнаціональному усиновленні, актуальним є питання визначення своєї національної приналежності, що кореспондує обов'язку усиновлювачів відповідним чином будувати її виховання. У таких складних відносинах з усиновлення проявляється сприятлива основа для розвитку етноцентризму, що тісно межує з патріотизмом, однак може спричинити негативні суспільні явища. При етноцентризмі цінності, звичаї свого етносу вважаються еталонними, таким, якими вони повинні бути. У межах сім'ї етноцентричний підхід у вихованні усиновленої дитини може порушити її право на збереження національної ідентичності (якщо вона відрізняється від національної ідентичності усиновлювачів), а значить порушити право усиновленої дитини на індивідуальність. Такі дані є вельми важливими, адже ігнорування етнічного походження дитини, її приналежності до певної релігії і культури, рідної мови, можливості забезпечити спадковість у вихованні і освіті є незаконними діями при усиновленні.

Усиновлювачі-іноземці не зобов'язані підтримувати зв'язок усиновленої дитини з державою її громадянства чи державою, в якій дитина народилася [310, с. 402]. В той же час спеціалісти відмічають, що дитина в іноземній державі підлягає акультурації (входженню у нову культуру), котра може супроводжуватися культурним шоком, коли не сприймаються цінності приймаючої культури [265, с. 116].

Схожі проблеми виникають щодо поваги і збереження релігійної приналежності усиновленої дитини. Виконуючи виховну функцію, релігія пропонує певні ідеали і цінності в якості життєвих орієнтирів, і в силу свого консервативного характеру старанно охороняє традиційні уявлення про цінності людського буття і міжособистісного спілкування, і їх присутність у соціальній практиці [19, с. 203]. Чим більше значення приділяють батьки вірі, тим важче дитині виховуватися одразу у двох релігіях.

Право на індивідуальність закріплене також у ст. 300 ЦК України, положеннями якої визначено, що фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на

вільний вибір форм і способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [325]. Співставлення цієї норми зі ст. 283 СК України надає підстави для формування деяких висновків:

а) індивідуальність дитини як фізичної особи визначається її національною, культурною, релігійною та мовною самобутністю. Однак, складовими індивідуальності є ще світоглядна, професійна самобутність тощо, які не знайшли свого відображення у положенні ст. 300 ЦК України;

б) за усиновленою дитиною закріплено право на збереження лише національної ідентичності, що ігнорує інші важливі складові індивідуальності особи;

в) сімейним законодавством України закріплено право на збереження національної ідентичності, тобто своєї індивідуальності, лише за дитиною, яка усиновлена іноземцями. Це є проявом дискримінації, адже в Україні проживають представники більше ста національностей, які мають громадянство України. Усиновлення ними дітей здійснюється за загальними правилами, що актуалізує регулювання правовідносин щодо реалізації дитиною свого права на індивідуальність у такій сім'ї. Подібні питання виникають і у випадку усиновлення в українську сім'ю дитини, яка має іншу національну, культурну, релігійну приналежність.

Окреслені нами аспекти демонструють необхідність вдосконалення нормативного регулювання здійснення усиновленою дитиною свого особистого немайнового права на індивідуальність. Вважаємо, що главу 18 СК України «Усиновлення» слід доповнити статтею, яка б містила перелік особистих немайнових прав усиновленої дитини із зазначенням особливостей їх змісту, реалізації, охорони та захисту. Зокрема, у даній статті варто закріпити право усиновленої дитини на інформацію щодо свого походження, у тому числі й національної приналежності. Окрім іншого, дане право має тісний органічний зв'язок з *правом на індивідуальність* – як особистим немайновим правом усиновленої дитини на збереження в умовах нової сім'ї

своїї національної, культурної, релігійної, мовної, світоглядної ідентичності, на прояв своєї особистості у межах, які не заборонені законом та суспільною мораллю.

Індивідуальність усиновленої дитини знаходить свій прояв у її особистому житті. Так, ст. 301 ЦК України закріплює за фізичною особою **право на особисте життя**, яке вона сама визначає та встановлює можливість ознайомлення з ним інших осіб. Конвенція про права дитини у ст. 16 теж вказує, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного та незаконного втручання у здійснення її права на особисте життя. Виникає питання щодо критеріїв такої свавільності та незаконності, особливо відносно втручання з боку усиновлювачів у сферу особистого життя дитини. Для відповіді на це неоднозначне питання слід проаналізувати поняття особистого життя.

Сімейне та особисте життя виступають у якості складових приватного життя особи. Під приватним життям слід розуміти сферу діяльності людини, котру вона бажала би бачити непадконтрольною і захищеною від зовнішнього втручання, і таку, що включає, однак не обмежується, особистими, сімейними і побутовими відносинами [96, с. 13].

ЄСПЛ визнав, що приватне життя охоплює як фізичну, так і моральну сторону життя індивіда. Право на повагу приватного життя включає у себе право на встановлення і підтримання відносин з іншими людьми, особливо в емоційній сфері, з метою розвитку і реалізації власної особистості. Також приватне життя розповсюджується і на відносини з іншими людьми у професійній сфері, і у сфері бізнесу, і не виключає публічно-правові аспекти.

Відомості про приватне життя особи включають як відомості про поведінку, яка відповідає нормам моралі і права, так про поведінку, що суперечить цим нормам. Відомості про аморальну поведінку особи теж складають таємницю її приватного життя. Відомості про протиправну поведінку будуть складати таємницю лише у тому випадку, якщо вона мала місце у минулому [41, с. 7].

Складним та дискусійним є питання щодо суб'єкту права на особисте життя. Наприклад, І. Л. Петрухін вважає, що потерпілим при порушенні недоторканності приватного життя може бути будь-яка людина [219, с. 20-21]. Натомість Л. О. Красавчікова наполягає, що володарями права на недоторканність приватного життя є повністю, відносно та обмежено дієздатні громадяни [131, с. 39]. В.М. Баранов зазначає, що лише нормальна психічно здорова людина, у тому числі й неповнолітній можуть мати приватне життя та захищати його. Інші особи не можуть усвідомлювати свого приватного життя та встановлювати і контролювати його форми [13, с. 35]. На нашу думку, виходячи з буквального тлумачення ст. 301 ЦК України, усиновлена дитина стає суб'єктом права на особисте життя з моменту, коли вона відповідно до ступеню свого розвитку здатна самостійно визначити межі та зміст свого особистого життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб, у тому числі усиновлювачів.

Приватне життя особи у науковій літературі часто намагаються замінити поняттям приватності. Наприклад, О. П. Горпинюк пропонує визначення «приватності» як частини життєдіяльності людини, котра стосується інформації, відносно якої особа за її власним бажанням встановила рамки і умови її накопичення, зберігання, впливу і розповсюдження для інших суб'єктів [49, с. 4].

Існує думка, що поняттям приватне життя охоплюється та область життєдіяльності людини, котра має відношення до окремої особи, стосується лише її і не підлягає контролю з боку суспільства і держави, якщо вона не носить протиправного характеру [331, с. 179].

При цьому недоторканність приватного життя має межі свого здійснення. Н. С. Ізмайлова називає такі межі, що пов'язані з обмеженнями, котрим піддаються публічні особи, а також обмеженнями, що вводяться діями уповноважених органів для забезпечення суспільної безпеки [96, с. 12]. Публічна особа обмежена у праві на приватність [216, с. 8], у зв'язку з підвищеною увагою до неї самої та відомостей з її життя. Члени сім'ї

публічної особи, у тому числі її усиновлені діти, теж можуть бути об'єктивно обмежені у праві на приватність, що пояснюється їх перебуванням в орбіті життєдіяльності публічної особи.

Правову проблему охорони недоторканності приватного життя особи деякі вчені розглядають під кардинально іншим кутом зору. Наприклад, І. О. Михайлова [185, с. 5] і Я. Новохатська [205, с. 83-86] обґрунтовано задаються питанням: а наскільки відповідає суспільним запитам посилення правової охорони і захисту прав недоторканності приватного життя у контексті популярності відвертих ток-шоу, глобальних соціальних мереж, віртуалізації життя мільйонів людей? Однак, законодавча основа захисту права на приватне життя має бути досконалою, з тим щоб кожна особа мала можливість обирати самостійно: реалізовувати їй своє право чи ні. Доцільність закріплення права на повагу особистого та сімейного життя у Європейській конвенції з прав людини обумовлена розповсюдженням ситуацій, коли дії, які потягли за собою спричинення громадянину фізичних чи моральних страждань, формально не посягають на жодне з нематеріальних благ, які передбачені законом, що є підставою для відмови у судовому захисті. Однак ЄСПЛ дійшов висновку, що «особисте життя» є широким поняттям, що охоплює зокрема аспекти фізичної і соціальної індивідуальності людини, включаючи право на особисту автономію, особистий розвиток та встановлення і розвиток відносин з іншими людьми та навколишнім світом [185, с. 7].

Особисте життя людини – це сукупність особистих немайнових благ, що знаходять своє правове закріплення в особистих немайнових правах, метою яких є забезпечення свободи й незалежності людини визначати за своїм розсудом поведінку в житті, виключаючи будь-яке втручання сторонніх осіб, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством. Таємниця особистого життя людини становить відомості конфіденційного характеру про різні сторони індивідуальної життєдіяльності людини, розголошення яких завдає або може завдати шкоду людині [308, с. 4]. Особиста таємниця –

охоронювані законом відомості, які відображають особливо важливі сторони приватного життя особи, що надає їм конфіденційний характер. Право на особисту і сімейну таємницю – невідчужуване абсолютне право кожного на визначення того кола відомостей про особисте життя, котрі можуть утворювати особисту чи сімейну таємницю, і на їх приховування від інших [216, с. 10].

Законні підстави для збирання чи розповсюдження відомостей, що складають особисту та сімейну таємницю, обумовлені публічними інтересами, котрі заявляє держава [216, с. 10]. Під недоторканістю особистого життя розуміється стан захищеності від незаконного втручання сторонніх осіб у сферу особистого і сімейного життя [216, с. 10]. Важливо чітко визначити, чи було втручання в особисте життя «публічної особи», чи такі дії виправдані суспільною необхідністю або значимістю.

Справді, до особистого життя усиновленої дитини слід ставитися особливо обережно, у тому числі й усиновлювачам. Право батьків керувати і управляти дитиною у процесі її виховання не повинно перетворюватися у грубе втручання у здійснення дитиною свого особистого немайнового права на особисте життя. Головним критерієм законності дій усиновлювачів є їх відповідність об'єктивним інтересам дитини. З цього приводу слід відзначити, що встановлення такої відповідності суттєво різниться у залежності від національних, моральних, суспільних та інших обставин. Так, наприклад, суд Нідерландів виніс постанову про передачу дитини під опіку державних соціальних служб, позбавивши батьків права опіки над нею. Сумніви органів правосуддя щодо здатності батьків дівчинки самостійно здійснювати свої батьківські права та обов'язки були викликані їхньою підтримкою бажання доньки здійснити дворічне одиночне навколосвітнє плавання. 13-річна Лаура Деккер планувала вдатися до цього задля побиття рекорду, встановленого 17-річним британцем [102, с. 50]. У даному випадку невтручання батьків у особисте життя дитини було розцінено як неналежне виховання.

А. М. Левушкін вважає, що якщо суспільство буде продовжувати байдуже ставитись до проблем дітей, вважаючи, що не слід втручатися у життя сім'ї, навіть якщо є факти підтвердження жорстокого відношення до виховання дітей, закони не будуть реалізовуватися на практиці [150, с. 104]. Однак, для законності втручання в особисте життя усиновленої дитини потрібні відповідні підстави, закріплені у законодавстві.

Право на недоторканність приватного життя, право на таємницю кореспонденції, право на особисту та сімейну таємницю тощо у певній мірі виступають гарантіями одне для одного [280, с. 50], що вказує на їхній органічний зв'язок та взаємообумовленість. При вивченні матеріальних умов для проведення усиновлення дитини уповноважені особи оцінюють житлові умови потенційних усиновлювачів на предмет наявності умов для створення особистого простору для дитини (окреме спальне місце, територія для гри, підготовки до занять тощо). На такий окремий «куток» усиновленої дитини розповсюджується її **право на недоторканність житла**, яке розглядається як продовження особистості людини, нерозривно з нею пов'язане [280, с. 49]. Термін «недоторканність житла» використовується як конкретне суб'єктивне право фізичної особи, яке має немайновий характер та складає зміст абсолютного правовідношення, в якому усі треті особи зобов'язані утримуватися від його порушення. Також це є гарантією здійснення права на недоторканність приватного життя [280, с. 46]. У світлі положень ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод житло представляє собою свого роду сховище особистих таємниць, особистого життя людини чи компанії. Саме тому по деяких справам ЄСПЛ на підтвердження існування особистих (суб'єктивних) зв'язків з житлом у випадках, коли таке існування неочевидне, посилається на знаходження у такому житлі майна громадян чи кореспонденції, які складають частину приватного життя особи [316, с. 3-11].

Таким чином, усиновлювачі не мають права втручатися в особисте життя дитини шляхом самовільного порушення її права на недоторканність

кореспонденції (у тому числі електронної) та житла (окремої кімнати). Однак, за усиновлювачами зберігається основний обов'язок – здійснювати належне виховання дитини, форми і методи якого мають право обирати самі батьки. Нормативні положення на міжнародному та національному рівнях вказують на неможливість застосування таких методів виховання, що межують з насильством.

Так, ч. 1 ст. 19 Конвенції про права дитини закріплює обов'язок держави вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведіння та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. СК України забороняє фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, що принижують людську гідність дитини. Право неповнолітніх дітей на виховання неможливо реалізувати без виконання батьками обов'язків з поваги людської гідності дітей. Крім цього А. Л. Кумановська пропонує законодавчо закріпити кореспондуючий немайновий обов'язок дітей поважати людську гідність батьків [142, с. 15].

Можливість застосування батьками фізичних методів покарання є дискусійною в юридичній літературі. Так, З. В. Ромовська вважає, що фізичні покарання не можуть використовуватися у жодному вигляді [253, с. 299], а О. М. Калітенко підкреслює, що оскільки покарання є частиною виховного процесу, не можна повністю обмежувати батьків у можливості карати свою дитину, і у даному випадку має йтися про неможливість застосовувати насилля у сім'ї, а не про заборону карати дітей [192, с. 251].

У Англії «помірні тілесні покарання» відмежовують від «знущань». Якщо дітей ляскають таким чином, що у них залишаються сліди – то це підсудна справа [102, с. 47].

Під жорстоким поводженням з неповнолітнім слід розуміти систему такої поведінки відносно неповнолітнього, котра виражається у постійних знущаннях, приниженні честі і гідності, нанесенні побоїв, тілесних ушкоджень, позбавленні свободи, одежі, їжі, житла та інших дій, які тяжко травмують психіку та фізичне здоров'я дитини. Жорстоке поводження з дітьми також є зловживанням батьківськими правами. При цьому під жорстоким поводженням слід розуміти як фізичне насильство над дитиною, так і психічне [104, с. 99]. О. М. Нечасва зазначає, що зловживання батьківськими правами, як і ухилення від виконання батьківських обов'язків має велику кількість форм вираження та у практиці зустрічається достатньо часто, поєднуючись з іншими формами протиправного діяння, або виступаючи самостійно [197, с. 93].

Слід відмітити, що при реформуванні таємниці усиновлення, стає можливим утворення системи професійного супроводу сімей з усиновленими дітьми, що має на меті надання допомоги в адаптації, корекції виховних стратегій та методів, психологічній допомозі. Така система не повинна мати за мету скасування усиновлення при виявленні формальних підстав – її вищим завданням є збереження такої сім'ї та надання їй всебічної професійної підтримки для нормального функціонування. При створенні такої системи усувається більша частина підстав для насильства, непорозуміння, повернення усиновлених дітей, девіантної поведінки тощо.

Усиновлена дитина має **право на захист**, зокрема звертатися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла 14 років. У тому числі усиновлена дитина має право захищати свої права від порушень з боку усиновлювачів. У зв'язку з особливим характером сімейних спорів варто розглянути можливість розповсюдження на них процедури медіації як альтернативи традиційному судовому розгляду. Вона має переваги з огляду на особливу мету медіації, яка полягає у компромісному вирішенні спору, примиренні сторін по суті, що особливо важливо для стабільності та подальшого існування сімейних відносин. У законопроекті «Про медіацію» від

19 травня 2020 року № 3504 (проект прийнято Верховною Радою України 16.11.2021 р., та направлено на підпис Президенту України), вносяться зміни у Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», а саме: частину першу статті 13 доповнено абзацом восьмим такого змісту: «пропонувати вирішення спорів, що виникають у об'єктів соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, шляхом медіації» [233]. Медіація поширюється на будь-які конфлікти, у тому числі й на вирішення сімейних спорів. У попередньому законопроекті від 03 липня 2013 року № 2425а-1 навіть пропонувалась окрема стаття під назвою «Особливості медіації у сімейних спорах», однак вона була спрямована лише на медіацію у спорах щодо розірвання шлюбу [232]. На нашу думку, вітчизняне законодавство вимагає широкомасштабного введення інституту медіації, зокрема для ефективного вирішення сімейних спорів щодо здійснення особистих немайнових прав усиновлених дітей.

Окремої уваги заслуговує специфіка забезпечення **особистих немайнових прав усиновлених дітей-інвалідів**. Спеціальні дослідження демонструють негативну тенденцію до того, що діти, які знаходяться на обліку та чекають усиновлення, у переважній більшості мають проблеми зі здоров'ям різного ступеню складності. При здійсненні усиновлення кандидати в усиновлювачі під розписку повідомляються про стан здоров'я дитини. Це має важливе правове значення, адже у ч. 1 ст. 238 СК України серед підстав скасування усиновлення закріплюється наявність у дитини недоумства, психічної чи іншої тяжкої невиліковної хвороби, про яку усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення. Дитина-інвалід, позбавлена батьківського піклування, теж має право на сім'ю, сімейне виховання і турботу. Усиновлювачі, котрі бажають усиновити таку дитину, повинні відповідати особливим психологічним вимогам щодо здатності та готовності здійснювати такий догляд та виховання. У зв'язку з цим О. О. Грабовська пропонує підписувати письмове зобов'язання усиновителя в разі усиновлення хворої дитини про надання їй кваліфікованої медичної допомоги [50, с. 5].

Л. О. Красноглазова виділяє особливі права дітей-інвалідів: 1) на реабілітацію, санаторно-курортне лікування; 2) на забезпечення спеціальними засобами пересування; 3) на безбар'єрний доступ до житлових будівель, установ освіти та охорони здоров'я, місць відпочинку, культури [134, с. 146].

Відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» держава гарантує дітям-інвалідам право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму [225]. На виконання даного Закону розроблені численні підзаконні нормативно-правові акти, що деталізують його положення та встановлюють конкретні механізми реалізації встановлених прав дітей-інвалідів та їхніх усиновлювачів. Зокрема, серед них можна виділити Порядок забезпечення санаторно-курортними путівками дітей-інвалідів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 року № 1345 [228], Порядок забезпечення інвалідів і дітей-інвалідів технічними та іншими засобами, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 року № 1301 [227], наказ Міністерства соціальної політики Про затвердження Типового положення про центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю від 09.08.2016 № 855/ [302] та інші.

На нашу думку, при підготовці усиновлення дитини-інваліда доцільним є розробка попереднього плану мінімально необхідного догляду, що включав би розрахунок матеріальних засобів, часу та інших ресурсів, необхідних для належного догляду за конкретною хворою дитиною. Така підготовча робота дасть змогу кандидатам в усиновлювачі об'єктивно оцінити власні можливості для здійснення такого піклування та попередить виникнення проблем на наступних етапах усиновлення.

Отже, усиновлена дитина-інвалід має право на особливий догляд, що обумовлений станом її здоров'я. Для якісної реалізації даного права законодавець передбачив у Законі України «Про державну соціальну

допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» допомогу усиновлювачам таких дітей на рівні з біологічними батьками.

Таким чином, на основі вищезазначеного можна зробити деякі висновки і пропозиції.

По-перше, право дитини на вільне вираження своїх поглядів та думок здійснюється зокрема шляхом надання згоди на усиновлення, зміну власного імені, запису усиновлювачів батьками (якщо дитина досягла 7 років) тощо. Згода дитини у процесі усиновлення має бути з'ясована шляхом особистого її формулювання (усно чи письмово) при наявності такої можливості, а також обов'язково за допомогою професійного психолога, який надає експертний висновок щодо здатності дитини адекватно усвідомлювати процес усиновлення і його наслідки та щодо справжнього ставлення дитини до потенційних усиновлювачів. Такий висновок психолога слід розглядати як додаткову гарантію реалізації права усиновленої дитини на вільне вираження своїх поглядів.

По-друге, право усиновленої дитини на свободу думки, совісті та релігії необхідно розуміти як свободу вільно формувати свою особистість, свій внутрішній світ, світогляд, ціннісні орієнтири, уподобання. Усиновлювачі мають право втручатися у здійснення усиновленою дитиною даного права у випадку наявності реальної небезпеки для життя, здоров'я дитини, загрози порушення її прав та інтересів.

По-третє, право усиновленої дитини на індивідуальність – це особисте немайнове право усиновленої дитини на збереження в умовах нової сім'ї своєї національної, культурної, релігійної, світоглядної і мовної ідентичності, на прояв своєї особистості у межах, які не заборонені законом та суспільною мораллю.

По-четверте, право на особисте життя усиновленої дитини виникає з моменту, коли дитина здатна самостійно визначати його зміст та межі, встановлювати умови та порядок ознайомлення з ним інших осіб, у тому числі

й усиновлювачів. Здійснення цього права може обмежуватися усиновлювачами лише у відповідності з інтересами усиновленої дитини.

По-п'яте, усиновлена дитина має право на вільне від насилля виховання. Проблема жорстокого поводження з усиновленими дітьми може бути більшою мірою вирішена шляхом скасування тасмниці усиновлення та створення організаційно-правової системи професійного психолого-педагогічного супроводу сімей з усиновленими дітьми.

По-шосте, право усиновленої дитини на захист може бути реалізоване більш повно у результаті запровадження медіації як альтернативного вирішення сімейно-правових спорів.

По-сьоме, на підготовчому етапі усиновлення дитини-інваліда необхідно обов'язково розробити орієнтовний план догляду, що передбачатиме об'єктивні дані щодо потреб цієї дитини, та обов'язково ознайомити з ним потенційних усиновлювачів.

По-восьме, главу 18 СК України «Усиновлення» доцільно було б доповнити статтею під назвою «Особливості особистих немайнових прав дитини при усиновленні» із закріпленням специфічних положень щодо реалізації, охорони та захисту таких прав.

ВИСНОВКИ

Проведене монографічне дослідження дало можливість сформулювати наступні висновки та пропозиції.

Усиновлення найчастіше розглядається лише у вузькому розумінні: як правовий інститут, як форма влаштування дітей, як засіб реалізації прав, юридичний факт тощо. Однак така комплексна природа вимагає більш універсального поняття, що обумовлює визначення *усиновлення* як цілісного правового явища, що охоплює всі правові аспекти прийняття дитини на правах дочки чи сина у сім'ю усиновлювача з метою забезпечення інтересів дитини, її особистих немайнових та майнових прав. Стосовно відносин між дитиною та усиновлювачем усиновлення здійснює одночасно генеруючу (означає підтвердження і фіксацію факту вже створених відносин) та констатуючу (відповідні відносини виникають у результаті усиновлення) функції щодо. При цьому усиновлення не є тотожним відносинам споріднення та виступає самостійною підставою виникнення сімейних правовідносин.

Усиновлення представляє собою багатостадійний процес, що передбачає наступну послідовність етапів: 1) підготовча стадія; 2) судовий розгляд; 3) постсудова стадія (фактичне проживання усиновленої дитини у новій сім'ї); 4) стадія після скасування усиновлення. За аналогією із законодавством Англії необхідним є введення до сімейного законодавства України додаткової обов'язкової стадії під назвою «адаптаційний період», що передує судовому розгляду та має на меті встановлення стабільного контакту між дитиною та кандидатами в усиновлювачі, що забезпечується проживанням дитини у їхній сім'ї протягом визначеного часу.

Інститут особистих немайнових прав особи змінюється в аспекті посилення домінування регулятивної концепції, сутність якої полягає у визнанні за об'єктивним правом не лише можливості, але й необхідності регулювати особисті немайнові правовідносини поряд з традиційною охороною. У результаті аналізу законодавства Англії, Німеччини та

юридичної доктрини віддано перевагу еволюційній концепції розуміння нематеріальних благ як об'єктів особистих немайнових прав усиновленої дитини, відповідно до якої особисті нематеріальні блага можуть бути оцінені у грошовому виразі та відділені від особи.

Правовий статус дитини у законодавстві України та зарубіжних країн характеризується як підлеглий, автономістський або привілейований. Для законодавства України найбільш доцільним є закріплення автономістського статусу, що передбачає рівноправність усиновленої дитини та інших суб'єктів сімейних правовідносин, у тому числі усиновлювачів.

Особисті немайнові права дитини можна визначити як суб'єктивні цивільні права фізичної особи, що відрізняються особистісним характером, об'єктом яких є певне нематеріальне благо, спрямовані на задоволення немайнового інтересу особи та діють до досягнення повноліття чи емансипації особи. Особисті немайнові права дитини при усиновленні – це суб'єктивні права дитини, які виникають з початкової стадії усиновлення та діють на всіх його етапах, та спрямовані на задоволення інтересів дитини, у першу чергу тих, які пов'язані з перебуванням у здоровому сімейному оточенні. Серед особистих немайнових прав дитини при усиновленні виділяються права, які можуть здійснюватися лише у сім'ї або відносно родичів дитини та поділяються на фактичні (право на сім'ю, право на сімейне виховання, право на спілкування з родичами, право проживання з батьками (усиновлювачами), право на повагу до сімейного життя) та інформаційні (право на тасмницю усиновлення, право на одержання інформації про власне походження).

Усиновлення проводиться з метою забезпечення прав дитини та лише в її інтересах. При цьому інтерес дитини при усиновленні – це суб'єктивно обумовлена потреба дитини у сприятливих умовах розвитку у сім'ї усиновлювача, за яких дитина отримує можливість повною мірою реалізувати свої особисті немайнові права відповідно до закону. Відповідно до законодавства Англії інтереси дитини при усиновленні можуть бути ототожнені з поняттям благополуччя, що охоплює матеріальну, духовну,

емоційну, психічну та інші складові. Виходячи з аналізу міжнародно-правових актів та законодавства Англії та Німеччини, найкращі інтереси дитини – це потреби у сім'ї, турботі, належному вихованні, індивідуальності, самореалізації та самовираженні.

Право усиновленої дитини на сім'ю має розумітися як її особисте немайнове право на повноцінне, здорове сімейне оточення, що здатне стати сприятливим середовищем для всебічного розвитку дитини, вільного здійснення її прав. Аналіз міжнародно-правових актів, законодавства України та зарубіжних країн, а також правозастосовної практики демонструє необхідність застосування комплексного психолого-правового підходу до оцінки здатності усиновлювачів забезпечити ефективну реалізацію права дитини на сім'ю. Даний підхід передбачає мінімальну кількість формальних бар'єрів при усиновленні. Кожна характеристика кандидата в усиновлювачі та його сім'ї має оцінюватися у комплексі та з обов'язковим залученням професійного психолога.

Законодавча регламентація права дитини на сім'ю в Україні містить потенційну можливість визнання мультибатьківства, тобто існування в усиновленої дитини більше, ніж двох батьків.

Відповідно до вітчизняного законодавства право усиновленої дитини на сім'ю включає право на проживання дитини з батьками та право на повагу до сімейного життя. Право усиновленої дитини проживати разом з батьками не має самостійного правового механізму реалізації, а його здійснення регулюється нормами, що спрямовані на забезпечення права батьків (усиновлювачів) визначати місце проживання своїх дітей. Право на повагу до сімейного життя не порушується при здійсненні уповноваженими органами періодичного контролю за умовами життя дитини у сім'ї усиновлювачів.

Право усиновленої дитини на належне сімейне виховання – це особисте немайнове право усиновленої дитини, що передбачає можливість вільно та всебічно формувати свою особистість у сімейному оточенні, здобувати життєві орієнтири відповідно до загальнолюдських цінностей, норм права та

суспільної моралі. При цьому доцільність усиновлення можна визначити як міру потенційної сукупної можливості особи (усиновлювача) забезпечити належне виховання конкретної дитини.

Право усиновленої дитини на спілкування з родичами та членами сім'ї розповсюджується не тільки на усиновлювачів та членів їхньої сім'ї, але й на генетичних родичів дитини, що вказує на органічний зв'язок даного права з правом дитини знати своє походження.

Вивчення законодавства зарубіжних країн вказує на необхідність зміни охоронних пріоритетів законодавства України щодо усиновлення. Реформування сімейного законодавства має відбуватися у напрямі посилення правової охорони права усиновленої дитини на одержання інформації про своє походження. При цьому право усиновленої дитини на сімейну таємницю повинне розумітися як особисте немайнове право усиновленої дитини, об'єктом якого є конфіденційність даних щодо сімейного життя дитини, у тому числі щодо факту її усиновлення. Внаслідок відповідного реформування зміна дати та місця народження дитини при усиновленні втрачає своє охоронне значення та може використовуватися у виняткових випадках, якщо цього вимагають інтереси дитини. Доцільним є закріплення у ст. 231 СК України права суду відмовити у присвоєнні усиновленій дитини нового прізвища, власного імені чи по батькові, якщо така зміна не відповідає інтересам дитини.

Право усиновленої дитини на одержання інформації про своє походження пропонується закріпити в окремій статті СК України та викласти її у наступній редакції: «Дитина, яка була усиновлена, має право після досягнення нею 14 років одержувати інформацію щодо свого походження, а саме інформацію відносно: а) особистих даних біологічних батьків та інших родичів (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, місце проживання тощо); б) місця і дати свого народження; в) своєї національності та расової приналежності; г) причин та підстав свого усиновлення; ґ) історії родинних хвороб та схильностей до захворювань; д) професійних та творчих

здібностей, талантів, нахилів, що притаманні близьким родичам, тощо. Усиновлювачі зобов'язані сприяти у реалізації усиновленою дитиною права знати своє походження, зокрема шляхом звернення до компетентних органів, представництва інтересів дитини тощо. Уповноважені органи та посадові особи, які володіють інформацією стосовно походження усиновленої дитини, зобов'язані надавати відповідні дані за заявою цієї дитини або її усиновлювачів. У випадку необхідності надання даних щодо походження дитини, які становлять особисту таємницю третіх осіб, така інформація може бути надана лише за згодою цих осіб або за рішенням суду».

Змістом права усиновленої дитини на індивідуальність є право на збереження в умовах нової сім'ї своєї національної, культурної, релігійної, світоглядної і мовної ідентичності, на прояв своєї особистості у межах, які не заборонені законом та суспільною мораллю. Право на особисте життя усиновленої дитини виникає з моменту, коли дитина здатна самотійно визначати його зміст та межі, встановлювати умови та порядок ознайомлення з ним інших осіб, у тому числі й усиновлювачів. Здійснення цього права може обмежуватися усиновлювачами лише відповідно до інтересів усиновленої дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменко Г. И. Правовое регулирование усыновления в семейном законодательстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2003. 18 с.
2. Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России: общетеоретический анализ: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2007. 55 с.
3. Азизова А. Усыновление как самостоятельный институт семейных правоотношений. *Общественные науки в Узбекистане*. 1983. № 4. С. 53-56.
4. Андреев В. К. Существо нематериальных благ и их защита. *Журнал российского права*. 2014. № 3. С. 27-33.
5. Антимонов Б. С., Граве К.А. Светское наследственное право. М.: Госюриздат, 1955. 264 с.
6. Антокольская М. В. Семейное право: учебн. 3-е изд., перераб, доп. М.: Норма, 2013. 336 с.
7. Афанасьева И. В., Белова Е.А. Тайна усыновления: за и против. *Семейное право*. 2004. № 1. С. 8-10.
8. Афанасьева Л. В. Аліментні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2003. 20 с.
9. Байдалакіна А. Теоретичні проблеми визначення поняття «сім'я» в умовах розвитку суспільних наук. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 3. С. 52-55.
10. Бакаева И. В., Степанова Е.А. Личные неимущественные отношения в предмете отраслей частного права (на примере отраслей гражданского и трудового законодательства). *Законы России: опыт, анализ и практика*. 2012. № 10. С. 11-14.

11. Бакаева И. В. Личные неимущественные отношения в современном правовом порядке: гражданско-правовые аспекты. *Вестник Волгоградского гос. ун-та*. 2011. № 2 (15). С. 98-102.
12. Бакаева И. В. Понятие и признаки нематериальных благ: законодательство, теория, практика. *Законы России: опыт, анализ, практика*. 2012. № 4. С. 12-13.
13. Баранов В. М. О законодательном определении категории «частная жизнь» (логико-гносеологические и юридико-психологические проблемы). *Право граждан на информацию и защита неприкосновенности частной жизни*: сб. науч. трудов. Новгород, 1999. Ч. 1. С. 35-37.
14. Батова О. С. Процессуальные особенности рассмотрения споров, связанных с воспитанием детей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 М., 2007. 20 с.
15. Батурина Н. И. Усыновление (удочерение) детей по российскому семейному праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2005. 19 с.
16. Бахтияров И. П. Физические лица как субъекты семейных правоотношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2010. 18 с.
17. Бєвз Г. Охорона і захист дитини в умовах сучасного права: погляд психолога. *Право України*. 2013. № 10. С. 155-160.
18. Бега М. І. Сучасна українська сім'я: причини змін її моделі. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2009. Вип. 91-93. С. 15-18.
19. Безнощенко Е. А. Семья как социальная ценность в основных религиозных конфессиях России. *Вестник Тюменского гос. ун-та*. 2008. № 5. С. 203-208.
20. Белова С. Н. К вопросу о праве родителей воспитывать ребенка. *Проблемы в российском законодательстве*. 2011. № 2. С. 86-90.
21. Беякова А. М., Ворожейкин Е. М. Советское семейное право. М., 1974. 302 с.

22. Березовська К. І. Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2019. 22 с.
23. Беспалов Ю. Ф. Некоторые вопросы реализации семейных прав ребенка (теория и практика). Владимир, 2001. 123 с.
24. Бех І. Права особистості та деякі шляхи їх реалізації. *Український часопис прав людини*. 1998. № 3-4. С. 67-70.
25. Блінова Г. О. Правове регулювання інституту таємниці усиновлення: сучасні тенденції. *Право і суспільство*, 2013. № 4. С. 77-81.
26. Блохина О. Ю. Учет интересов ребенка при реализации им права на имя. *Закон и право*, 2004. № 5. С. 43-46.
27. Боринштейн Е. Р. Современная семья как сложный социокультурный феномен: точка зрения социальной философии. *Грані*, 2012. № 9 (89). С. 69-73.
28. Бориславська М. В. Практика Конституційного суду України щодо сімейних правовідносин. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 17 трав. 2019 р.), Ч. 1. С. 74-77.
29. Бориславська М. В. Щодо поняття родства в сімейному праві. *Університетські наукові записки*. 2018. Вип. 1 (65). С. 26-44.
30. Борминская Д. С. Усыновление (удочерение) в странах Европы: влияние «альтернативных форм семейной жизни» и практика Европейского союза по правам человека. *Семейное и жилищное право*, 2010. № 1. С. 13-20.
31. Бородич К. Ю. Усыновление детей – граждан России иностранными гражданами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2005. 20 с.
32. Ботчаева М. А. Усыновление по российскому и германскому праву. *Актуальные проблемы российского права*. 2009. № 3. С. 547-554.
33. Бочаров В. А., Шалайкин Р. Н. Законодательство об усыновлении требует изменений. *Проблемы правоохранительной деятельности*. 2012. № 2. С. 43-47.

34. Бутаева М. А. Социальная ценность семьи как формы бытия человека. *Власть*. 2010. № 7. С. 58-62.
35. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. М.: Просвещение, 2000. 353 с.
36. Вартас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2008. 18 с.
37. Войтович П. П. Міжнародні стандарти права на інформацію. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 428-432.
38. Воробьева Л. В. Проблемы защиты прав ребенка и институт усыновления. *Вопросы современной науки и практики. Университет им. В. И. Вернадского*. 2012. № 38. С. 20-24.
39. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. М.: Юрид. лит., 1972. 336 с.
40. Воронина Е. И. «Личные права» и «личные неимущественные права»: соотношение понятий. 2012. № 4. С. 24-28.
41. Галыгина И. П. Уголовно-правовая характеристика нарушения неприкосновенности частной жизни: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Томск, 2006. 20 с.
42. Герасимов В. Н. Принцип приоритета семейного воспитания детей и его реализация. *Семья и право: матер. конф.* М., 2005. С. 138-140.
43. Гидденс Э. Социология. М. : Едиториал, 2005. 632 с.
44. Глиняна К. М. Правове забезпечення тасмниці усиновлення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 105-109.
45. Гнездов О. Судовий порядок усиновлення дітей. *Право України*. 1999. № 9. С. 50-56.
46. Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. М., 1925. 232 с.
47. Гомолицкий С. Б. Юридическое обозрение. Из текущей практики гражданского кассационного департамента. *Вестник права*. 1903. Кн. 4. С. 183-184.

48. Гонтарева Г. А., Малышевская М.Ф. Эффективность российской образовательной системы в контексте стандартизации знаний и умений. *Вестник Ленинградского гос. ун-та им. А. С. Пушкина*, 2008, № 2. С. 55-68.
49. Горпинюк О. П. Кримінально-правова охорона інформаційного аспекту приватності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2011. 20 с.
50. Грабовська О. О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 19 с.
51. Гражданский кодекс Грузии от 26.06.1997 г. № 786-Пс. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf>
52. Гражданское уложение Германии. Кн.1. М. : Волтерс Клувер, 2006. 816 с.
53. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. 411 с.
54. Григор'єва А. Співвідношення понять «цивільний шлюб», «співжиття», «громадянський шлюб», «фактичний шлюб» та «конкубінат». *Підприємництво, господарство і право*, 2013, № 12. С. 20-24.
55. Гришук А. М. Детермінація сім'ї та її ознаки. *Митна справа*, 2011, № 4 (76). Ч. 2. С. 3-10.
56. Грінчук О. Проблеми поняття «фактичний шлюб» та «конкубінатний договір» в Україні. *Підприємництво, господарство і право*, 2007, № 6. С. 63-67.
57. Громоздина М. В. Осуществление родительских прав при раздельном проживании родителей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2010. 20 с.
58. Губанова О. В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. 18 с.
59. Гудков А. И. Проблемы обеспечения тайны усыновления. *Вестник Владимирского юридического ин-та*, 2008, № 1 (6). С. 114-118.

60. Гуменюк О. І. Особисті немайнові права, що забезпечують індивідуалізацію учасників цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2011. 20 с.
61. Гюрджан О. М. Правовая природа усыновления. *Lex Russica*. 2013. № 9. С. 993-997.
62. Давидова Н. О. Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2005. 18 с.
63. Деркаченко Ю. В. Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2010. 16 с.
64. Джинджолия К. К. Некоторые вопросы усыновления (удочерения) в современном семейном законодательстве России и Республики Абхазия. *Право и образование*. 2012. № 2. С. 129-135.
65. Диваева И. Р. Некоторые вопросы уголовной ответственности за нарушение неприкосновенности частной жизни. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 36 (174). Вып. 22. С. 86-90.
66. Долгов Ю. Г. Охраняемые законом интересы супругов, родителей и несовершеннолетних детей в семейном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2004. 20 с.
67. Домаш М. С. О тайне усыновления. *Правотворчество и правоприменение в современном обществе*: матер. межд. науч. конф. (Минск, 31 окт. – 1 нояб. 2008 г.). М., 2009. С. 116-118.
68. Дорожко І. І. Глобалізаційний тиск на родину: ризики і небезпеки руйнації міжособистісних відносин. *Грані*. 2012. № 11 (91). С. 64-71.
69. Достдар Р. М. Генезис інституту опіки та піклування. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019 р.). Т. 2. С. 483-487.

70. Дьяков А. В. Правовая природа и содержание правоотношений, возникающих в результате усыновления. *Альманах современной науки и образования*. 2013. № 10 (77). С. 61-65.
71. Дьяков А. В. Развитие законодательства об усыновлении в период советского государства. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2013. № 2. URL: http://www.online-science.ru/m/products/law_sciense/gid409/
72. Елисеева А. А. Правовое регулирование личных неимущественных отношений в семейном праве Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2008. 18 с.
73. Елисеева А. А. Историческое развитие института личных неимущественных отношений супругов. *Право и государство: теория и практика*. 2007. № 9 (33). С. 29-33.
74. Ермаков А. В. Защита прав детей, усыновленных иностранными гражданами: организационно-правовой аспект. С. 60-65. URL: <https://center-bereg.ru/dl328.html>
75. Ершова Н. М. Правовые вопросы воспитания детей в семье. М.: Наука, 1971. 103 с.
76. Ефремова М. А. Информация с ограниченным доступом как объект уголовно-правовой охраны. *Вестник Казанского юридического института*. 2012. № 4 (10). С. 103-108.
77. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 року. *Офіційний вісник України*. 2011. № 69. Ст. 87.
78. Жарова О. В. Роль органов опеки и попечительства в международном усыновлении. *Юриспруденция*. 2010. № 3. С. 144-150.
79. Железный М. В. Актуальные проблемы защиты личных прав несовершеннолетних граждан. *Бизнес в законе*. 2009. № 2. С. 225-229.
80. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2000. 20 с.

81. Жуйкова Е. Б., Печникова Л.С. К вопросу о психологических особенностях семей, сохраняющих тайну усыновления. *Вестник ЮУрГУ*. 2014. Т. 7. № 2. С. 26-31.
82. Журило С. С. Застосування інформаційних технологій в процесі усиновлення: перспективи розвитку. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 89-93.
83. Журило С. С. Питання усиновлення в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квіт. 2016 р.). С. 52-55.
84. Журило С. С. Регулювання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами: питання теорії та практики: монографія. Одеса: Б.в., 2016. 290 с.
85. Забродина В. Н. О понятии усыновления. *Вестник ЛГУ*. 1980. № 11. Вып. 2. С. 83-87.
86. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 232.
87. Загоровский А. И. Курс семейного права. О., 1909. 554 с.
88. Зайкова О. Н. Усыновление как социокультурное явление: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 24.00.01., 2011. 18 с.
89. Зайцева С. В. Усыновление незаконнорожденных детей в России в конце XIX - начале XX в. *Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина*. 2012. № 1. Т. 4. С. 91-95.
90. Законы Хаммурапи царя Вавилона. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права: учеб.пособ. / под ред. З.М. Черниловского. М.: Гардарики, 1998. 413 с.
91. Залунина Н. Б. Международное усыновление: законодательство и практика его применения. *Защита прав ребенка в современной России*: материальная международная конф. М.: Изд-во ИГиП РАН, 2004. С. 133-141.

92. Звенигородская Н. Ф. Социальное сиротство: причины и следствия (на примере Лужского района Ленинградской области). *Вопросы ювенальной юстиции*. 2010. № 1. С. 12-16.
93. Зеличенко Ю. Л. История становления законодательства в сфере международного усыновления. *Вестник Томского гос. пед. ун-та*. 2007. № 7 (70). С. 126-128.
94. Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 20 с.
95. Иванов Р. Л. Правоотношение как форма реализации права. *Вестник Омского университета*. 2009. № 4 (21). С. 38-41.
96. Измайлова Н. С. Неприкосновенность частной жизни в гражданском праве: на примере права Великобритании, США и России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2009. 18 с.
97. Ильина Е. В. Юридическая фикция в семейном законодательстве Республики Беларусь. *Современные научные исследования и инновации*. Сентябрь 2011. № 5. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/09/2350>
98. Ильина О. Ю. Интересы ребенка в семейном праве. М.: Городец, 2006. 191 с.
99. Иоффе О. С. Советское гражданское право: курс лекций. Т. 3. Л.: Изд. ЛГУ, 1965. 347 с.
100. Исаева Е. А., Сочнева О.И. Воспитание детей однополыми супругами: вопросы теории и практики. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2012. № 5 (15). С. 215-219.
101. Исаенкова О. В. Особенности исполнения некоторых видов исполнительных документов по делам из семейных правоотношений. *Исполнительное право*. 2012. № 1. С. 17-22.
102. Ієвіня О. Деякі аспекти правового регулювання особистих немайнових відносин батьків і дітей. *Нотаріат для Вас*. 2011. № 1-2. С. 40-52.

103. Казанцев А. О. Сім'я як соціальна мікроструктура й історико-культурний елемент суспільства. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2011. Вип. 103. С. 40-50.

104. Калітенко О. М. До питання про правопорушення в сфері особистих немайнових сімейних відносин. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 15. С. 98-104.

105. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2002. 20 с.

106. Кириченко К. А. Приобретение родительского статуса в отношении детей, зачатых с помощью искусственного оплодотворения, в однополых семьях: сравнительно-правовое исследование. *Правоведение*. 2011. № 4. С. 98-111.

107. Кириченко К. А. Эволюция доктринальных подходов к институту родства в отечественном семейном праве. *Вестник НГУ*. 2007. Т. 3. Вып. 2. С. 19-26.

108. Киселева Н. А. Проблема адаптации приемных детей и родителей в замещающих семьях. *Вестник Исковского гос. ун-та*. 2014. № 4. С. 135-140.

109. Климова В. В. Брак. Понятие, исторические особенности и современные проблемы. *Дни студенческой науки МЭСИ. Весна – 2013*: матер. конф. М., 2013. С. 61-63.

110. Князева Е. Ю. Институт усыновления в семейном праве России: теоретический аспект. *Вестник РГГУ*. 2010. № 14 (57). С. 193-201.

111. Князева Е. Ю. Правовое регулирование усыновления детей-граждан Российской Федерации иностранными гражданами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2006. 19 с.

112. Ковальчук І. В. Становлення та розвиток інституту усиновлення у Візантії. *Юридичний журнал*. 2006. № 9. С. 29-30.

113. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье от 09.07.1999 г. № 278-3. URL: https://kodeksy-by.com/kodeks_rb_o_brake_i_semje.htm

114. Кожанова Т. М. Формирование готовности родителей к конструктивным взаимоотношениям с детьми с ограниченными возможностями здоровья: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ч., 2011. 20 с.
115. Козак О. Особисті немайнові права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, при влаштуванні їх на виховання у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 30-35.
116. Кокорина М. С. Семейно-правовые основы воспитания детей в современной России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2006. 20 с.
117. Колінчук Х. Г. Зловживання батьківськими правами в контексті інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами. *Наукові записки*. 2009. Т. 90. С. 73-77.
118. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
119. Конвенція про контакт з дітьми від 15.05.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659
120. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
121. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188
122. Коpecь Л. Психологія особистості: навч. посіб. К.: Києво-Могилянська академія, 2008. 458 с.
123. Корнілова О. В. Правове регулювання соціального захисту сімей з дітьми. *Правове забезпечення соціальної сфери: матеріали 8-ої Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Одеса, 8 квіт. 2017 р.)*. С. 325-328

124. Коробенко Н. В. Тайна вокруг усыновления – фактор, мешающий формированию благополучной приемной семьи. *Профессиональные инновации*. 2013. № 7. С. 50-55.
125. Король И. Г. Личные неимущественные права ребенка: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2008. 19 с.
126. Короткова Л. П., Вихров А.П. Семья – только в рамках закона. *Правоведение*. 1994. № 5-6. С. 142-146.
127. Косарева И. А. Родство и усыновление как отрицательные условия заключения брака. *Современное право*. 2008. № 3. С. 92-98.
128. Косова О. А. «Фактические браки» и семейное право. *Правоведение*. 1999. № 3. С. 105-120.
129. Костин П. Ю. О независимости имущественного или неимущественного характера субъективного гражданского права от его объекта. *Гражданское право*. 2012. № 3. С. 20-24.
130. Крапивенская Е.А. Некоторые вопросы охраны личных неимущественных прав детей. *Российский юридический журнал*. 2007. № 3. С. 40-44.
131. Красавчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М., 1983. 160 с.
132. Красицька Л. Сімейні особисті немайнові права в національній доктрині приватного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 120-135.
133. Красицька Л. В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян: монографія. Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. 164 с.
134. Красноглазова Л. О. Больные дети и дети-инвалиды, оставшиеся без попечения родителей: гражданско-правовой аспект. *Пробелы в российском законодательстве*. 2009. № 4. С. 146-150.
135. Крестовська Н. М. Сім'я у сфері дії ювенальної юстиції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 378-185.

136. Кривошеева М. А. Права детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, как самостоятельный институт семейного права. *Адвокат*. 2012. № 11. С. 54-60.
137. Кто я? – личностные конфликты российских приемных семей в США. *Актуальные вопросы клинической и социальной психиатрии* / Под ред. О. В. Лиманкин и В. И. Крылов. СПб, 1999. С. 190-200.
138. Кубадински П. Долг семейный и общественный. М.: Юрид. лит., 1988. 185 с.
139. Кубишкіна В. Генезис інституту усиновлення в сімейному праві. *Віче*. 2010. № 20. С. 25-30.
140. Кузьмичева Л. А. Усыновление по советскому семейному праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 1976. 20 с.
141. Кулапов В. В. Защита субъективных прав и законных интересов детей (вопросы теории): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 2004. 20 с.
142. Кумановская А. Л. Права и обязанности родителей по воспитанию детей в семейном праве Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2005. 20 с.
143. Купчик І. І. Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей. *Наше право*. 2011. № 1. Ч. 1. С. 120-124.
144. Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности. М.: ЦентрЮрИнфоР, 2001. 212 с.
145. Курочкина М. Н. Правовые аспекты усыновления в Краснодарском крае. *Пробелы в российском законодательстве*. 2011. № 3. С. 122-126.
146. Кучмаева О. В., Кучмаев М.Г., Петрякова О.Л. Трансформация института семьи и семейные ценности. *Вестник славянских культур*. 2009. № 3. Т. XIII. С. 20-30.

147. Лаврик Г. Підсумки «дехристиянізації», нормативного регулювання сімейно-шлюбних відносин у Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УССР 1926 року. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 8. С. 85-90.

148. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2004. 20 с.

149. Левківський Б. К. Проблеми судового захисту права дитини залишати власну країну та повертатися до неї. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 198-202.

150. Левушкин А. Н. Защита прав детей при усыновлении (удочерении) в Российской Федерации: проблемы теории и практики. *Современное право*. 2011. № 6. С. 101-108.

151. Левушкин А. Н. Правовые последствия усыновления и тайна усыновления. *Российская юстиция*. 2011. № 6. С. 24-30.

152. Левушкин А. Н. Теоретическая модель построения семейного законодательства Российской Федерации и других государств – участников Содружества Независимых Государств : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 2013. 40 с.

153. Левшук И. Н. Проблемы усыновления и пути их решения в Республике Беларусь. *Управление в социальных и экономических системах*: материалы XIX Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 18 мая 2010 г.). Минск, 2010. С. 178-182.

154. Леженин В. Н. Правовые вопросы семейного воспитания детей. Воронеж, 1992. 268 с.

155. Лесовець О. Д. До питання міжнародного усиновлення в Україні. *Сучасна цивілістика - 12 років назустріч майбутньому*: матеріали 12 - ої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2017 р.). С. 293-295.

156. Лісніча Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та

особисту недоторканність): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2007. 20 с.

157. Логвінова М. Особи, які можуть бути усиновлювачами. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 9. С. 15-20.

158. Логунова Т. О. Духовное здоровье и его влияние на духовное развитие личности. *Дни студенческой науки МЭСИ. Весна – 2013*: матер. конф. М., 2013. С. 229-231.

159. Лукавецька К. О. Тасмниця усиновлення - пережиток минулого? *Римське право і сучасність (Шерешевські читання)*: матер. Міжнар. наук. конф. (11 травня 2012 р., Одеса). Ч. 1. О.: Фенікс, 2012. С. 155-156.

160. Мазур М. Ю. Усиновлення іноземцями дітей, які є громадянами України. *Сучасна цивілістика - 12 років назустріч майбутньому*: матеріали 12 - ої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2017 р.). С. 295-297.

161. Мазур С. Ф., Цуканов В.Ю. Жизнь и здоровье граждан в системе личных неимущественных прав, охраняемых гражданским правом. *Бизнес в законе*. 2009. № 5. С. 103-106.

162. Макаренко А. С. Лекции о воспитании детей. Минск: Нар. Аскета, 1978. 96 с.

163. Максеева А. А. Двусторонние международные договоры как фактор обеспечения прав ребенка. *Журнал российского права*. 2013. № 1. С. 118-122.

164. Малеева М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление и защита: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 1997. 40 с.

165. Мананкова Р. П. Правовые проблемы членства в семье. Томск, 1985. 144 с.

166. Мансурова Ж. М. Правовые аспекты, определяющие условия международного усыновления. *Вестник ТГУПП*. 2011. № 1 (45). С. 28-36.

167. Маринушкина В. А. Семейное воспитание. *Дни студенческой науки МЭСИ. Весна – 2013*: матер. конф. М., 2013. С. 229-235.

168. Маркосян А. В. Проблемы фиктивности и фиктивных правовых состояний в семейном праве. *Современное право*. 2007. № 2. С. 60-67.
169. Медведовская В. Ф., Разумов В.И. Почему ребенку нужна большая семья. *Омский научный вестник*. 2011. № 4 (99). С. 73-80.
170. Мельник О. В. Проблемні питання, обумовлені дією тасмниці усиновлення в Україні. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 16. С. 209-212.
171. Мельник О. В. Особисті відносини між батьками та дітьми: стан дослідження проблеми. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 124-128.
172. Мельник О. В. Мета усиновлення в контексті особистих немайнових прав дитини: еволюція та перспективи. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 77-82.
173. Мельник О. В. Поняття та види особистих немайнових прав при усиновленні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 28-32.
174. Мельник О. В. Право усиновленої дитини про інформацію про власне походження. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 20. С. 124-128.
175. Мельник О. В. Правове поняття та характерні особливості інтересів дитини при усиновленні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 4 (14). С. 69-72.
176. Мельник О. В. До питання про класифікацію усиновлення. *Приватне та публічне право*. 2019. № 3. С. 35-38.
177. Мельник О. В. До питання про аналіз інституту усиновлення: теоретико-правовий аспект. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 88-94.
178. Мельник О. В. Співвідношення понять «споріднення» та «усиновлення». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Випуск 61. Том 1. С. 74-76.
179. Меренков А. В. Сущность качественных изменений воспитательной деятельности в динамично меняющемся мире. *Известия Уральского гос. ун-та*. 2011. Т. 95. № 4. С. 70-73.
180. Метриш А. С. Дитячий будинок сімейного типу: проблематика і перспективи розвитку. *Сучасні проблеми правової системи та*

державотворення в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24-25 берез. 2017 р.). С. 27-30.

181. Миллер М. Отчет «Регистрация рождения: отсутствие гражданства и другие препятствия для незарегистрированных детей». URL: www.coe.int

182. Мироненко В. Застосування норм міжнародного законодавства у сімейному законодавстві України. Шляхи удосконалення законодавства України з питань міжнародного усиновлення. *Нотаріат для Вас*, 2012. № 6. С. 41-45.

183. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 К., 2001. 20 с.

184. Миронова Г. Моральні засади Сімейного кодексу України. *Право України*, 2004. № 4. С. 101-106.

185. Михайлова И. А. Личные неимущественные права и нематериальные блага: традиционное понимание и новые подходы. *Законы России: опыт, анализ, практика*, 2012. № 4. С. 4-15.

186. Михайлова И. А. Незарегистрированные браки: семейно-правовые и гражданско-правовые проблемы. *Цивилист*, 2013. № 4. С. 81-89.

187. Михеева Л. Ю. Опекa и попечительство: теория и практика. М., 2004.

188. Мікуліна М. Особисті немайнові права фізичних осіб: мозаїка класифікацій. *Право України*, 2011. № 1. С. 218-221.

189. Молчанов Р. Ю. Здійснення та цивільно-правовий захист особистого немайнового права на ім'я: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2009. 20 с.

190. Мосейчук А. І. Недійсність усиновлення іноземцем дитини за законодавством України та країн Європейського Союзу. *Development of legal science : intern. sci. and pract. conf. devot. to the celebration of 5th annivers. of Visegrad Journ. on Human Rights* (Snina, June 7-8, 2019). С. 198-201.

191. Мухамедова Е. Е. Цивільно-правові аспекти реалізації особистих немайнових прав фізичної особи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2010. 20 с.
192. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. под ред. Ю.С.Червоного. К., 2003. 479 с.
193. Невзгодина Е. Л. Соблюдение прав и интересов усыновляемого ребенка по Семейному кодексу. *Вестник Омского ун-та*. 2007. № 2. С. 104-107.
194. Нечаева А. М. Защита интересов ребенка: семейно-правовые предпосылки. *Государство и право*. 2010. № 6. С. 77-80.
195. Нечаева А. М. Защита личных прав несовершеннолетнего гражданина в семейно-правовой сфере по Гражданскому уложению Германии. *Государство и право*. 2011. № 3. С. 87-95.
196. Нечаева А. М. Охрана детей-сирот (история и современность). М.: Дом, 1994. 176 с.
197. Нечаева А. М. Правонарушения в сфере личных неимущественных семейных отношений. М.: Наука, 1991. 238 с.
198. Нечаева А. М. Семейное право: курс лекций. М.: Юрист, 1999. 318 с.
199. Нечаева А. М. Споры о детях. М.: Юридическая литература, 1989. 160 с.
200. Нечаева А. М. Судебная защита прав ребенка : уч.-практ. пособ. М.: Экзамен, 2003. 128 с.
201. Нешатаева Т. Н. О соотношении публичного и частного в праве. *Публичное и частное право: проблемы развития и взаимодействия, законодательного выражения и юридической практики*: матер. конф. Екатеринбург, 1999. С. 38-40.
202. Нижник Н. С., Бурданова Н.А. Личные неимущественные родительские права и обязанности: направления эволюции института в

российской правовой системе в IX – XX веках. *Вестник Санкт-Петербургского ун-та МВД России*. 2014. № 2 (62). С. 28-35.

203. Никиташина Н. А. Фиктивное усыновление как разновидность нелегальных фиктивных конструкций. *Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова*. 2012. С. 119-126.

204. Никитин Д. Н. К вопросу о правовой природе некоторых субъективных прав супругов. *Право и образование*. 2012. № 6. С. 180-186.

205. Новохатська Я. До питання щодо реалізації особистих немайнових прав дитини. *Юридичний журнал*. 2012. № 5 (119). С. 86-92.

206. Носова И. Ю. О понятии и классификации прав ребенка. *Конституционное и муниципальное право*. 2010. № 4. С. 19-23.

207. О браке (супружестве) и семье (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2016 г.): Кодекс Республики Казахстан от 26.12.2011 г. №518IV.URL:http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748&doc_id2=31102748#sub_id=1002210484&sub_id2=840000&sel_link=1002210484

208. Олійник А. С. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми. *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 129-135.

209. Ольховик Л. А. Поняття особистих немайнових прав дитини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 276-280.

210. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2006. 21 с.

211. Оніщенко Н. М., Сунегін С.О. Права і свободи дитини в умовах конвергенції правових систем: українські реалії та перспективи їх удосконалення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 85-90.

212. Осипова А. А. Психологические проблемы приемной семьи. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2013. № 161. С. 292-300.

213. Основные международные нормы, относящиеся к свободе выражения мнений *Handyside v. UK* (No. 5493/72). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discrim_law_UKR.pdf

214. Павличенко О. В. Юридичні фікції у приватному праві України. *Судова апеляція*. 2017. № 1. С. 99-106.

215. Палькина Т. Н. Личные неимущественные права по гражданскому и семейному законодательству РФ и зарубежных стран (на примере США и Германии): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2011. 190 с.

216. Пальчиковская О. А. Уголовно-правовая охрана личной и семейной тайны: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. М., 2011. 19 с.

217. Паршукова К. Ю. Общая характеристика отношений, порождаемых усыновлением, и их правовая природа. *Семейное и жилищное право*. 2008. № 2. С. 15-20.

218. Пергамент А. И. Опекa и попечительство. М., 1966. 160 с.

219. Петрухин И. Л. Личные тайны (человек и власть). М., 1998. 232 с.

220. Петухова Э. А. Актуальные проблемы усыновления иностранными гражданами детей, имеющих российское гражданство: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2004. 20 с.

221. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 2. Права семейные, наследственные и завещательные. М.: Статут, 2003. 639 с.

222. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М.: Статут, 1998. 353 с.

223. Посикалюк О. О Особисті немайнові права фізичних осіб у романській, германській та анго-американській системах приватного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2012. 20 с.

224. Поссе Е. А. Ответственность родителей за воспитание детей. *Вопросы кодификации советского права*. 1958. Вып. 2. С. 28-33.

225. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16.11.2000 р. № 2109-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>

226. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

227. Про затвердження Порядку забезпечення інвалідів і дітей-інвалідів технічними та іншими засобами: постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1301. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1301-2009-п>

228. Про затвердження Порядку забезпечення санітарно-курортними путівками дітей-інвалідів: постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1345. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1345-2009-п>

229. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 р. № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п>

230. Про Концепцію державної сімейної політики: постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 р. № 1063-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>

231. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р. № 1382-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>

232. Проект Закону про медіацію № 2425а-1 від 03.07.2013 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47710

233. Проект Закону про медіацію № 3504 від 19.05.2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3504&skl=10

234. Пяткина Г. Н. Педагогическая модель социализации детей-сирот в приемной семье. *Мир науки, культуры и образования*. 2010. № 6 (25). С. 220-226.

235. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 20 с.

236. Резвова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... д-ра філософії: 081. К., 2021. 214 с.

237. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2014. 20 с.

238. Рекомендація про виховання у дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і миру, і виховання у дусі поваги прав людини і основних свобод від 19.11.1974 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_863

239. Репьев А. Г. Тайна семьи и усыновления: аспекты защиты информации посредством свидетельского иммунитета. *Информационная безопасность регионов*. 2011. № 2 (9). С. 82-86.

240. Решение ЕСПЧ по делу «Джонстон и другие против Ирландии» от 18.12.1986 г. URL: <http://litigation.by/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka/28-resheniya-evropejskogo-suda-po-pravam-cheloveka/277-dzhonston-i-drugie-protiv-irlandii-postanovlenie-evropejskogo-suda>

241. Решение ЕСПЧ по делу «Знаменская против Российской Федерации» от 02.06.2005 г. URL: <https://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/znamenskaya-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>

242. Решение ЕСПЧ по делу «Кроон против Нидерландов» от 27.10.1994 г. URL: <https://forum.antiraid.com.ua/topic/9515-obzor-sudebnoy-praktiki-evropeyskogo-suda-po-pravam-cheloveka-rol-prokurora-pri-rassmotrenii-del-ne-otnosyaschihsya-k-sfere-ugolovnogo-prava/>

243. Решение ЕСПЧ по делу «Хокканен против Финляндии» от 23.09.1994 г. URL: <http://litigation.by/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka/28->

resheniya-evropejskogo-suda-po-pravam-cheloveka/632-khokkanen-protiv-finlyandii-postanovlenie-evropejskogo-suda

244. Решение ЕСПЧ по делу «Эрикссон против Швеции» от 22.06.1989 г. URL: <http://litigation.by/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka/28-resheniya-evropejskogo-suda-po-pravam-cheloveka/671-eriksson-protiv-shvetsii-postanovlenie-evropejskogo-suda>

245. Ригіна О. Загальні засади становлення та розвитку інституту усиновлення (удочеріння) у США. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 1. С. 13-18.

246. Ригіна О. Закон про усиновлення дітей 1851 року штату Массачусетс – перша спроба правового регулювання проблеми усиновлення в США. *Право України*. 2011. № 9. С. 269-274.

247. Ризккинен М. А. Регистрация рождения в странах Европы: правовые проблемы и возможные решения. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2013. № 4. С. 623-626.

248. Рішення Апеляційного суду Волинської області від 05.03.2009 р. по справі № 22ц-121/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3178749>

249. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>

250. Розгон О. В. Колізійні питання усиновлення іноземцями. *Міжнародний конгрес європейського права: (м. Одеса, 21-22 квіт. 2017 р.)*. С. 45-50.

251. Розгон О. Деякі особливості засвідчення згоди на усиновлення дитини. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2008. № 4 (40). С. 64-70.

252. Романова Н. А. Понятие и классификация личных неимущественных прав ребенка. *Юридическая наука*. 2012. № 1. С. 42-46.

253. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Правова єдність, 2009. 564 с.

254. Рязанцев В. В. Правоотношения усыновления в российском семейном праве: дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.03. М., 2001. 190 с.

255. Рязанцев С. В. Эмиграция детей из России через канал международного усыновления. *Миграционное право*. 2008. № 2. С. 28-32.
256. Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско-правовой и семейно-правовой аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Белгород, 2004. 22 с.
257. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 1997. 18 с.
258. Саматова А. А. Актуальные проблемы уголовной ответственности за преступления, связанные с усыновлением (удочерением). *Научный Татарстан*. 2010. № 1. С. 39-43.
259. Сафончик О. І. Шлюбні відносини в Україні: проблеми теорії і практики: моногр. Одеса: Фенікс, 2018. 378 с.
260. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 451 с.
261. Селезнева С. Г. Проблемы уголовной ответственности за разглашение тайны усыновления по законодательству отдельных зарубежных стран. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 11 (302). Вып. 36. С. 103-105.
262. Сембрат А. Л., Яценко Л. В. Гендерна соціалізація особистості в сім'ї. *Педагогика, психология и медико-физиологические проблемы физического воспитания и спорта*. 2008. № 10. С. 1-8.
263. Семейный кодекс Республики Молдова от 26.10.2000 г. №1316-XIV(ст. 122). *Официальный монитор Республики Молдова*. №47-48. 26 апреля 2001. Ст. 210.
264. Семейный кодекс Азербайджанской Республики от 28.12.1999 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420386
265. Семья Г. В. Основы психологической защищенности детей-сирот при международном и национальном усыновлении. М., 2004. С. 116-120.

266. Серебрякова А., Савельев А. Личные неимущественные права в гражданском и семейном праве. *Власть*. 2012. № 8. С. 160-167.
267. Ситкова О. Ю. Правовое регулирование международного усыновления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 2003. 20 с.
268. Ситкова О. Ю. Пути решения коллизионных вопросов, возникающих при признании решений иностранных судов об усыновлении международного усыновления. *Вестник СГАП*. 2006. № 3. (48). С. 134-140.
269. Сікан О. М. Стан та перспективи кримінально-правової охорони сім'ї в законодавстві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 90-96.
270. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
271. Скіченко А. Розгляд судом справ про усиновлення: порівняльний аналіз цивільного процесуального законодавства України та Франції. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 16-20.
272. Слипченко С. А. Некоторые вопросы теории и практики личных неимущественных прав. *Цивилист*. 2011. № 2. С. 43-46.
273. Советское семейное право / под ред. В.А. Рясенцева. М.: Юридическая литература, 1982. 256 с.
274. Солодовников В. В., Чканикова А.М. Дети в однополых семьях. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2008. № 1 (85). С. 136-148.
275. Солодихіна Л. С. Особливості нормативно-правового врегулювання альтернативного догляду за дітьми в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2018. № 2 (89). С. 82-91.
276. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): моногр. К. : КНТ, 2008. 626 с.

277. Стоянова Т. А. Аналіз впливу окремих положень Європейської конвенції про усиновлення при розгляді судами справ про усиновлення. *Правова держава*, 2016. Вип. 21. С. 159-162.

278. Стоянова Т. А. Правове регулювання законодавчих вимог до особи, що може бути усиновлювачем. *Актуальні проблеми держави і права*, 2009. Вип. 46. С. 396-405.

279. Стоянова Т. А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 17 с.

280. Суслова С. И. Дискуссионные вопросы о правовой природе права на неприкосновенность жилища. *Академический юридический журнал*, 2011. № 1 (43). С. 45-60.

281. Тавлуй О. Історико-правові витоки розголошення таємниці усиновлення. *Підприємництво, господарство і право*, 2021. № 1. С. 238-242.

282. Тавлуй О. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення за законодавством окремих зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право*, 2021. № 2. С. 208-211.

283. Тавлуй О. В. Історико-правові витоки незаконних дій щодо усиновлення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 2012. № 11. С. 116-120.

284. Тавлуй О. В. Кримінально-правова охорона прав дітей при усиновленні за законодавством окремих зарубіжних держав. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019 р.)*. Т. 2. С. 208-210.

285. Тавлуй О. В. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення (удочеріння): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2014. 20 с.

286. Тавлуй О. В. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення та інших форм сімейного виховання: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2018. 200 с.

287. Тавлуй О. В. Об'єкт незаконних дій щодо усиновлення (удочеріння). *Традиції та новаті юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). Т. 2. С. 252-254
288. Тавлуй О. В. Окремі питання кримінально-правової політики щодо охорони дитинства в Україні. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 трав. 2020 р.). Т. 3. С. 139-141.
289. Тавлуй О. В. Особливості кримінально-правової охорони відносин, пов'язаних з усиновленням українських дітей іноземцями. *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 25 трав. 2018 р.). С. 170-172.
290. Тагайназаров Ш. Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР. Душанбе: Дониш, 1990. 214 с.
291. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития. Екатеринбург: Деловая книга, 1998. 287 с.
292. Татаринцева Е. А. Влияние «конвенционного права» на формирование национальных принципов усыновления в Российской Федерации и странах общего права. *Академический юридический журнал*. 2012. № 3 (49). С. 36-42.
293. Татаринцева Е. А. От стигматизации к статусу: законодательная эволюция института усыновления в Англии в конце XIX – начале XX столетия. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 12 (38). Ч. 2. С. 187-190.
294. Татаринцева Е. А. Правовое регулирование вопросов подготовки ребенка к усыновлению: опыт Англии. *Актуальные проблемы российского права*. 2013. № 9 (34). С. 1149-1155.

295. Татаринцева Е. А. Правовые последствия усыновления для ребенка по законодательству Российской Федерации, Англии и США. *Право и политика*, 2012. № 1. С. 70-80.
296. Татаринцева Е. А. Правовые цели усыновления в семейной политике Российского государства: от исторического прошлого к реалиям современности. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2011. № 3 (9). Ч. 2. С. 202-206.
297. Татаринцева Е. А. Усыновление по английскому праву. *Государство и право*. 2007. № 10. С. 86-89.
298. Темникова Н. А. Государственная регистрация усыновления (удочерения) в свете перехода к системе открытого усыновления. *Вестник Омского университета*. 2013. № 2 (35). С. 92-97.
299. Темникова Н. А. Понятие и классификация семейных личных неимущественных прав ребенка. *Вестник Омского ун-та*. 2010. № 2 (23). С. 81-85.
300. Темникова Н. А. Реализация и защита личных неимущественных прав ребенка в семейном праве: автореф. дис. .. канд. юрид. наук: 12.00.03. Омск, 2006. 27 с.
301. Терещенко Е. Э. Усыновление как одна из форм реализации права ребенка жить и воспитываться в семье: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2003. 20 с.
302. Типове положення про центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю: наказ Міністерства соціальної політики України від 09.08.2016 № 855. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1209-16>
303. Титаренко Т. М. Такие разные дети. К.: Рад. Школа, 1989. 144 с.
304. Титова Т. А. К вопросу о международно-правовом регулировании сотрудничества государств в области усыновления (удочерения). *Российский юридический журнал*. 2013. – № 3. С. 59-65.

305. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посіб. Л., 2001. 384 с.
306. Тріпільський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.
307. Туктамышова Л. Г. Усыновление иностранцами российских детей. *Ученые записки Казанского государственного ун-та*. 2009. Т. 151. Кн. 4. С. 130-134.
308. Устименко Н.В. Таємниці особистого життя людини та їх цивільно-правова охорона: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2001. 20 с.
309. Федорова Л. Ф. О проблемах реализации права ребенка на выражение своего мнения. *Евразийская адвокатура* 2014. № 5 (12). С. 80-84.
310. Федосеева Г. Ю. Взгляд на проблему международного усыновления с точки зрения международного частного права. *Lex Russica*. 2006. № 2. С. 402-406.
311. Федосеева Г. Ю. Международно-правовое регулирование трансграничного усыновления как способ обеспечения защиты прав и интересов российских детей. *Lex Russica*. 2012. № 4. С. 791-795.
312. Федюк Л. В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2006. 16 с.
313. Филиппенко А. В. Конституционное право граждан на личную и семейную тайну. *Семейное жилищное право*. 2004. № 3. С. 17-21.
314. Фурса С. Я. Окреме провадження у цивільному процесі України: навч. посіб. К., 1999. 309 с.
315. Хагир Б. Что в имени твоём? *Время*. 1991. С. 4-8.
316. Халдеев А. В. О концепции "жилища" в практике Европейского суда по правам человека. *Жилищное право*. 2007. № 5. С. 3-11.

317. Хараїн М. І. Особливості спадкування усиновленими та усиновлювачами. *Сучасна цивілістика - 12 років назустріч майбутньому: матеріали 12 - ої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2017 р.)*. С. 200-202.
318. Харитонов Є. О. Категорія інтересу у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 220-224.
319. Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 298-302.
320. Хатунцев О.А. Предложения по совершенствованию теоретических определений и законодательства, регламентирующего сферу гражданских прав вообще и вещных в частности. *Право и государство: теория и практика*. 2013. № 12 (108). С. 42-46.
321. Хачатрян Л. А. Современный брак – результат эволюции семейно-брачных отношений. *Вестник Пермского ун-та*. 2011. Вип. 1 (5). С. 89-99.
322. Хачатрян Л. А., Кабанова Н.С. Состояние воспитательного потенциала современной российской семьи. *Вестник Пермского ун-та*. 2013. Вип. 1 (13). С. 138-141.
323. Хомич Л. Теоретичні засади виховання в сучасній родині. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2009. Вип. 1. С. 29-37.
324. Худояров Б. Т. Защита прав и интересов детей по семейному праву Республики Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Душанбе, 2000. 20 с.
325. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
326. Чванкін С. Особливості розгляду судом справ про усиновлення. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 79-84.
327. Чепис О. І. Об'єктивне та суб'єктивне в категорії «інтерес». *Актуальні проблеми держави та права*. 2012. Вип. 66. С. 56-62.

328. Черновалюк Ю. Ю. Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. О., 2010. 18 с.
329. Чешуа Г. М. Усиновлення у сучасній Україні. *Загальнотеоретичні питання приватного та публічного права*: зб. тез доп. за матеріалами 7 - ої щоріч. студент. конф. (Одеса, 22 квіт. 2019 р.). С. 370-375.
330. Чичерова Л. Е. Семейно-правовая ответственность в семейном праве. *Семейное и жилищное право*. 2005. № 1. С. 2-8.
331. Чолан Т. Тайна усыновления в законодательстве Украины и зарубежных стран. *Legaf si viata*. 2014. № 2. С. 176-180.
332. Чернооченко С. І. Особисті немайнові права, які забезпечують соціальне існування фізичних осіб в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2000. 18 с.
333. Шайкемелев С. А. К проблеме этнической и национальной идентичности. *Актуальные проблемы гуманитарных и социальных исследований*: матер. VIII регион. конф. ученых. Новосибирск, 2010. С. 151-155.
334. Шаталович А. М. Спиритуалистическая концепция брака в восточно-христианской религиозно-философской традиции. *Грані*. 2011. № 1 (75). С. 90-95.
335. Шахматов В. П., Хаскельберг Б.Л. Новый Кодекс о браке и семье РСФСР. Томск, 1970. 324 с.
336. Шевченко Я. М. Питання права власності (коментар до Конституції України). *Кодифікація приватного (цивільного) права України*. К. : Укр. центр правничих студій, 2000. С. 16-20.
337. Шерстнева Н. С. Юридическая природа усыновления и его направленность на обеспечение приоритета семейного воспитания детей. *Ленинградский юридический журнал*. 2007. № 1. С. 136-140.

338. Шершень Т. В. Частные и публичные начала в правовом регулировании отношений по международному усыновлению детей. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2010. № 3. С. 53-60.
339. Шматков К. Усыновление и узаконение детей. СПб., 1986.
340. Шменин Э. Личные и имущественные отношения супругов. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1893. Кн. 6. С. 3-9.
341. Шолгина О. И. Интересы ребенка как объект семейно-правового спора: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2011. 22 с.
342. Шолгина О. И. Правовая природа усыновления и отмены усыновления как споров, затрагивающих интересы детей. *Современное право*. 2009. № 12. С. 94-98.
343. Шрамко М. О. Право на усыновлення цивільними партнерами за законодавством Греції, Німеччини та Австрії. *XIX Звітня студентська наукова конференція: матеріали*: (Одеса, 14 трав. 2016 р.). Т. 2. С. 117-120.
344. Шумейко О. В. Історія формування сім'ї як соціального інституту в західноєвропейському культурному контексті. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 96-99.
345. Юрченко О. Ю. О целесообразности сохранения тайны усыновления. *Вопросы современной юриспруденции*: сб. ст. по материалам XXXIII междунар. науч.-практ. конф. 2014. № 1 (33). С. 23-27.
346. Ярошенко Т. В. Проблемные вопросы усыновления (удочерения) ребенка в гражданском судопроизводстве. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2011. Вып. 9. С. 60-64.
347. Ясинок М. М. Проблеми усиновлення, які можуть виникнути у цивільному процесі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 7 (69). С. 69-72.
348. Adoption and Children Act 2002, England and Wales. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/38/contents>

349. Adoption in Deutschland: Das sind die Voraussetzungen. URL: http://www.t-online.de/ratgeber/familie/kinderwunsch/id_46213514/adoption-in-deutschland-das-sind-die-voraussetzungen.html
350. Adoption: Recht des Kindes auf Kenntnis seiner Abstammung. URL: <http://www.familien-wegweiser.de/wegweiser/stichwortverzeichnis,did=101228.html>
351. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 01.12.2015. URL: <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxc?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>
352. Bürgerliches Gesetzbuch, BGB. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html>
353. Burton Frances Family Law. Routledge, 2015. 566 p.
354. Child Adoption: Trends and Policies. Economic and Social Affairs - Department of Economic and Social Affairs. Population studies (Выпуск 292) ST/ESA. Ser. A (Tom 292) United Nations publication sales no; E.10.XIII.4 United Nations publication sales no "Economic & Social Affairs". United Nations Publications. 2009. 463 p.
355. Christine A. Adamec, Laurie C. Miller The Encyclopedia of Adoption Facts on File library of health and living. Infobase Publishing, 2007. 394 p.
356. Change of name, Adoption chapter 259, 2006 Minnesota Statutes. URL: <https://www.revisor.mn.gov/statutes/?year=2006&id=259>
357. Conn Peter, Palgrave Pivot Adoption: A Brief Social and Cultural History. Springer. 2013. 161 p.
358. Davies Hunter Relative Strangers: A History of Adoption and a Tale of Triplets Little, Brown, 2003, 225 p.
359. Duden Konrad Mehr Freiheit wagen im Familienrecht – Freiheit und Verantwortung im Abstammungsrecht (Risking More Freedom in Family Law – Freedom and Responsibility in the Law of Parentage). URL: *Max Planck Institute*

for Comparative & International Private Law. 2018. Vol. 8. № 7(Dec 13). P. 89-109.

360. Howe David Patterns of Adoption: Nature, Nurture and Psychosocial Development. Working Together For Children, Young People And Their Families. Wiley, 1997. 240 p

361. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Ustawa z dnia 25 lutego 1964. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640090059>

362. Miller Gretchen, Wrobel, Elsbeth Neil International Advances in Adoption Research for Practice, John Wiley & Sons. 2009. 358 p.

363. Mitseva Mary Adoption procedures in Bulgaria and Germany: Comparative analysis GRIN. Verlag. 2009.

364. Rossini Gill A History of Adoption in England and Wales 1850-1961. Pen and Sword, 2014. 224 p.

365. Shannon Geoffrey, Horgan Rosemary, Keehan Geraldine, Adoption: Law and Practice Under the Revised European Convention on the Adoption of Children. Council of Europe, 2013. 143 p.

366. Shanley M.L. Making babies, making families: what matters most in the age of reproductive technologies, surrogacy, adoption and same sex and unwed parents' rights. Boston: Beacon press, 2001. 206 p.

367. Swiss Civil Code of 10 December 1907 (Status as of 1 January 2016). URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html>

368. Wayne E. Carp Adoption in America: Historical Perspectives. University of Michigan Press, 2009. 264 p.

369. Zekoll Joachim Introduction to German Law. Kluwer Law International, 2005.

370. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі "Знаменская проти Росії": http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1281.html

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. УСИНОВЛЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ОКРЕМИХ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНИ.....	5
1.1.Огляд літератури та вибір напрямків дослідження особистих немайнових прав дитини	5
1.2. Теоретико-правовий аналіз усиновлення.....	16
РОЗДІЛ 2. ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ТА ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ ПРИ УСИНОВЛЕННІ.....	40
2.1. Поняття та класифікація особистих немайнових прав дитини при усиновленні.....	40
2.2. Правова характеристика інтересів дитини при усиновленні.....	54
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ОКРЕМИХ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНОЮ ПРИ УСИНОВЛЕННІ.....	70
3.1. Здійснення дитиною особистих немайнових прав фактичного характеру.....	70
3.2. Здійснення дитиною особистих немайнових прав інформаційного характеру.....	104
3.3. Здійснення дитиною інших особистих немайнових прав.....	131
ВИСНОВКИ.....	153
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	158

Мельник О. В.

М48 Особисті немайнові права дитини при усиновленні: національний та зарубіжний досвід : монографія / О. В. Мельник. — Одеса : Юридична література, 2022. — 196 с.

ISBN 978–966–419–401–0

Монографія присвячена комплексному аналізу особливостей здійснення особистих немайнових прав дитини при усиновленні. Проаналізовано національний та зарубіжний досвід, що надало можливість прийти до комплексних та більш обґрунтованих висновків і пропозицій. Значна увага приділена вивченню матеріалів судової практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини та судів України. Визначено перспективи розвитку правового регулювання здійснення особистих немайнових прав дитини, що виникають при усиновленні; запропоновано шляхи удосконалення законодавства у сфері сімейних правовідносин; надано конкретні пропозиції й рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання особистих немайнових відносин, що виникають при усиновленні.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика здійснення особистих немайнових прав дитини, що виникають при усиновленні.

УДК 347.633(4/9)

Наукове видання

МЕЛЬНИК Олександр Володимирович

**ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА
ДИТИНИ ПРИ УСИНОВЛЕННІ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Монографія

Надруковано в авторській редакції
з готового оригінал-макета

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,39.
Тираж 300 прим. Зам. № 38 (5).

Видавництво і друкарня «Юридична література»
65009, м. Одеса, вул. Академічна, 7
Тел.: (048) 777-48-79; 728-75-45
www.stranichka.in.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4284 від 23.03.2012 р.